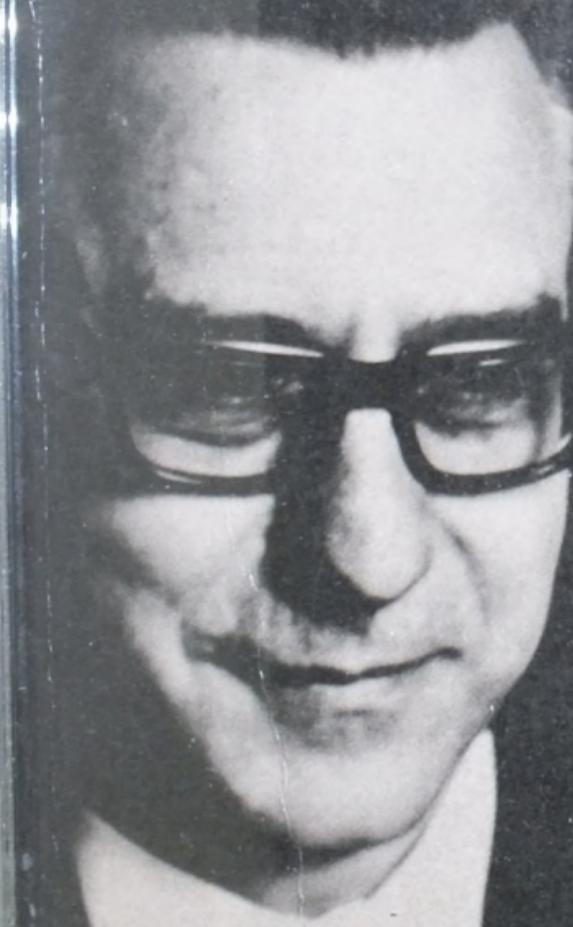

**Samoupravljanje
kao
permanentna
revolucija**

SNL

**PREDRAG
VRANJIC**

**Predrag Vranicki
Samoupravljanje
kao
permanentna revolucija**

/

cekade

SNL

*Centar
za kulturnu djelatnost
Zagreb*

*Sveučilišna naklada
Liber
Zagreb*

**Političke teme
Biblioteka
suvremene političke misli**

Posebno izdanje

*Urednik
Radule Knežević*

*Urednik
Mirko Banjeglav*

Zagreb, 1985.

Samoupravljanje kao permanentna revolucija

Predrag Vranicki

Ekonomski fakultet Sveučilišta u Zagrebu KNJIŽNIČNO DOKUMENTACIJSKI CENTAR	
OTPISANO	siječanj 2008
	15 datum
broj odluke	

cekade | SNL

Copyright Predrag Vranicki, 1985.

Kazalo

7	Predgovor
11	Uvod
19	<i>Prvi dio</i> Glavni idejni preteče samoupravnog koncepta
35	<i>Drugi dio</i> Ideja i praksa samoupravljanja u Evropi na razmeđu stoljeća
41	<i>Prvo poglavlje</i> Počeci samoupravnih procesa u Rusiji
41	<i>Drugo poglavlje</i> Lenjinov koncept samoupravljanja i praksa revolucije
46	1. Lenjin o prijelaznom periodu i samoupravljanju u <i>Državi i revoluciji</i>
59	2. Suočenje sa stvarnošću historije 3. Posljednje intervencije
69	<i>Treće poglavlje</i> Sindikalistički koncept samoupravljanja
69	1. Koncept Radničke opozicije u Rusiji
75	2. Revolucionarni sindikalizam
81	<i>Cetvrtog poglavlje</i> Samoupravljanje kao sistem radničkih savjeta
81	1. Anarhokomunizam
90	2. Gild-socijalizam i pokret tvorničkih povjerenika
97	3. Komunizam savjeta

Treći dio

Osnovni procesi suvremenog svijeta

111

Uvodna razmatranja

Prvo poglavlje

118

Procesi srašćivanja ekonomike i politike

118

1. Državni kapitalizam

128

2. Državni socijalizam

Druge poglavlje

147

Kako prevladati državni socijalizam

147

1. Jugoslavija na tragu Marxove misli

183

Zaključna razmatranja

191

Registar imena

Predgovor

Ova knjiga čini jedinstvo s djelom *Marksizam i socijalizam*, iako je pisana na drugačiji način. U prvoj sam knjizi rječavao ne samo neka važna teorijska pitanja nego i etičko pitanje čovjekova historijskog angažmana, osvjetljavajući tu socijalističku mđuru staljinizma, a u ovom djelu, iako također nije lišeno tog etičkog momenta, pokušao sam i historijski i teorijski još dublje obrazložiti i pokazati da je perspektiva oslobođanja radničke klase, a time na kraju i čovjeka uopće u ovoj našoj epohi, bitno vezana s koncepcijom i praksom samoupravljanja.

Prva knjiga nosi, dakle, i mnogo jači lični pečat i zato će meni sigurno ostati moje najmilije djelo. S ovom drugom zaokružio sam određenu problematiku s kojom sam bio zaokupljen naročito ova dva posljednja decenija, radeći ponajviše na svom djelu *Historija marksizma*. Odlučivši se jednom da napišem to djelo, morao sam kao filozof posvetiti mnogo vremena raznim historijskim i drugim teorijskim pitanjima koja nisu u neposrednoj vezi s filozofskom problematikom. Medutim, bez te historijske dimenzije ne postoji uglavnom niti jedna značajnija filozofija. Zadatak filozofa nije da istražuje ono što je zadatak sociologa, ekonomista, politologa itd. Uz mnoga opća teorijska područja, koja su u svakog snažnijeg mislioca uvijek vezana i sa čovjekovom sudbinom, vokacija je filozofa da svojim teorijskim uvidima u cjelinu jedne epohe potpomogne razumijevanju egzistencijalnih problema čovjeka i mogućih horizonata njegove slobode. Nekad su iluzije bile veće, nekad je utopija bila blizu realiteta i njegovih mogućnosti. Ali je uvijek u svakog značajnijeg filozofa od Bruna, Spinoze ili Lockea do Diderota, Fichtea, Hegela i Marxa, da sve ne nabrajam, plamsala vjera u čovjekove beskrajne mogućnosti i pobjedu njegova razuma i uma nad slijepim silama prirode i njegova vlastita bića.

U tim koordinatama trebalo bi sagledavati i ovaj moj teorijski angažman i ovaj teorijski napor da rasvjetlim glavne tendencije naše historije i mogućnosti čovjeka danas. Kao filozof i teoretičar ne istražujem funkcionaliranje suvremenog sistema kapitalizma i socijalizma. U tome se oslanjam na znanstvene analize i rezultate mnogih stručnjaka za ta problemska područja, od kojih sam u tekstu naveo samo neke. Mene zanimaju generalne linije i tendencije razvoja našeg vremena, procesi koji pridonose oslobođanju čovjeka ili njegovom obespravljanju. Smisao, dakle, i dometi pojedinih historijskih procesa. Ovaj opći teorijski uvid u razvojne tendencije epohe neophodna je pretpostavka progresivnog i humanog angažmana pojedinca i cijelih slojeva i klasa. A te su jasnoće naročito potrebne danas kad su vladajući sistemi razvili tako moćne metode indoktrinacije i manipulacije.

U ovim djelima obradio sam neke svoje ideje i spoznaje do kojih sam došao, radeći na ovim problemima posljednjih dvadesetak godina. S obzirom na ovu tematiku moj vlastiti doprinos bogatoj literaturi i značajnim rezultatima pojedinih misilaca i cijelih pokreta koji je osnova ovih mojih rasprava, i razlog zbog kojih sam ih pisao, mislim da je u slijedećem:

— svojom raspravom o dijalektičkoj problematici odnosa kvantitativnih i kvalitativnih promjena dao sam kompleksnije i elastičnije shvaćanje revolucije koje može da bude i teorijska podloga jednom praktičkom historijskom »revolucionarnom reformizmu« a on je danas u razvijenim društвима ne samo moguć nego je uvijek u historiji i postojao;

— s obzirom na teoriju otudenja, pokazao sam da otudjenje historijski nema uvijek samo negativni predznak, kao što se uobičajeno interpretira, tako da nije dovoljno jednu historijsku strukturu ili situaciju proglašiti alienantnom, jer su odredeni oblici alienacije u odredenom vremenu i historijski progresivni. Ali upravo zbog toga što su alienantni, nose u sebi i mogućnost prelaženja u svoju protivnost, historijsku negativnost i prepreku daljem čovjekovu oslobođanju. U tom smislu treba sagledavati i razumjeti odredene alienantne oblike i strukture i u socijalizmu;

— nasuprot raznim koncepcijama o suvremenom svijetu, moja je osnovna teza da je bitna tendencija suvremenog svijeta srastanje ekonomike i politike što je zajedničko i modernom kapitalizmu i početnom razvoju dosadašnjeg socijalizma;

— po mom mišljenju, državni je socijalizam bitan problem suvremenih revolucionarnih procesa; po svojoj ekonomskoj strukturi, državni socijalizam je identičan s integralnim državnim kapitalizmom i iz toga proizlaze sve opasnosti i moguće deformacije. Svaki državni socijalizam mora degenerirati ako ne ugradi protuteže birokratsko-etatističkom iskrivljavanju. Te su protuteže ponajprije razni oblici samoupravljanja u svim sferama društvenog života, u prvom redu u ekonomskoj;

— samoupravljanje nije, dakle, jedan od putova razvoja socijalizma, nego njegova sušlina. Zato se i socijalizam ne može izgraditi, jer nije zatvoren sistem, nego otvoren, prijelazni period. Teza o izgradenom socijalizmu jest birokratsko-etatistička teza skovana u staljinizmu;

— u vezi s velikom debatom o staljinizmu pokazao sam da je staljinizam birokratsko-etatistička kontrarevolucija, jedna specifična kontrarevolucija nepoznata do danas u historiji i da postoje razne mogućnosti za njeno prevladavanje. U tom su smislu lenjinizam i staljinizam u osnovi različite historijske koncepcije;

— viši oblik samoupravnog razvoja suvremenog društva, pa tako i jugoslavenskog, jest u ostvarivanju samoupravne organizacije radničke klase uz ostale samoupravne strukture društva — od osnovnih proizvodnih samoupravnih jedinica do najviših sfera upravljanja društvom.

U ovom djelu pokazao sam da je bitan proces oslobođanja u suvremenom svijetu — proces samoupravljanja, proces čovjekova ovladavanja i svojim radom i rezultatima svoga rada i svojim historijskim životom u

cjelini. Zato je i samoupravljanje stvarna permanentna revolucija naše epohe.

Kao angažirani intelektualac prošao sam sve glavne faze naše revolucije do danas. Sudbina socijalizma i čovjeka nikad me nije ostavljala indiferentnim pa mi je zato i problem staljinizma morao postati jedna od bitnih preokupacija.

Nisam pristalica historijskog revolucionarnog romantizma, bez obzira na to što u svakom revolucionarnom angažmanu ima nešto i romantičke i utopije. A još sam manje pristalica bilo kakvog fanatizma koji je u svojoj uskoći i sljepilu nehuman.

Revolucija je bila i ostala naš historijski život. Ona nije birokratska ili tehnokratska igra beživotnim figurama — nego sudbinski čovjekov kreativni angažman. Zato sam bio i ostao ču kritičan prema svemu što je sputava ili deformira — što ne znači da svaki stav ili ocjena moraju biti konačni. Svako čovjekovo teorijsko i praktičko djelo mora biti podvrgnuто demokratskoj kritičkoj procjeni i raspravi.

Pišući svako svoje djelo, i mogu reći prilikom svakog svojeg teorijskog i praktičkog angažmana, uvijek sam imao pred očima mlade generacije koje moraju i prevladati naše ograničenosti. Revolucionarni žar mladih je konstitutivni dio čovjekova bića i ono je svojom otvorenosću, utočiškom crtom u biti historijski optimističko. Ali mi moramo našim generacijama ostaviti i što više ozbiljne teorijske zasnovanosti tog historijskog optimizma, pri čemu je zaista nedovoljno neko romantično oslikavanje čovjeka a da se ne upozori i na njegove tamne strane. Zato su historijski porazi sastavni dio borbe i historijskih pregnuća.

Ovim djelima dao sam svoj prilog sagledavanju historijskog totaliteta i vehementnoj raspravi što se u svijetu vodi o problemima suvremene historije, svjestan da samo zajedno sa drugim teorijskim naporima možemo doći do definitivnijih rezultata koji će zadovoljiti i naš duh i naše djelo. Suvremena kreativna marksistička misao, kao i najbolja gradanska, dale su već veoma zapažene rezultate za razumijevanje naše epohe. Istina je uvijek rezultat teorijskih i praktičkih napora ne samo pojedinaca nego i cijelih historijskih generacija. I u tom pogledu nikakav politički teror, nikakve ideološke presije, nikakve presude i progoni ne mogu sprječiti jednostavnu ljudsku riječ o čovjeku — istinu o njemu.

Predrag Vranicki

Zagreb, 26. marta 1984.

Uvod

Socijalistički pokret od samog početka potresaju velike unutrašnje rapspre, sukobi, pa i rascjepi. Razlozi su bili ne samo različita sagledavanja mogućnosti borbe za ostvarenje socijalističkih ciljeva nego i koncepti organizacije takvog novog društva, koje je i vjekovni san, utopijska čežnja obespravljenih masa. I jedno i drugo neminovne su posljedice kompleksnosti i svojevrsnosti historijskih procesa, koji nisu podložni čvrstim i lako uočljivim zakonitostima, kao i različitih struktura pojedinih ličnosti koje, uz sve objektivne determinante socijalnog položaja, nose u sebi i neponovljive elemente lične jednadžbe. Zbog svih ovih razloga u historiji je uvijek dolazilo, što dakle nije samo slučaj sa socijalističkim pokretom, i dolazit će do neslaganja i sukoba oko procjene pravaca socijalnog djelovanja, jer je i svaki historijski moment bremenit ne jednom, nego uvijek mnogim mogućnostima. Ako su nam, međutim, razumljiva ta neslaganja, pa i oštре divergencije u trasiranju putova socijalnog prevrata, znatno su nam manje razumljiva nastavljanja ovih sukoba i netrpeljivosti u momentima kada je borcima za socijalizam zajednički neprijatelj bio pred vratima, kao što je, na primjer, bilo u vrijeme kada je njemački fašizam osvajao vlast.

Prvi veliki sukob na evropskoj ljevici u ovom stoljeću zbio se u godinama prvog svjetskog rata, kapitulacijom glavnih vodstava Druge internacionale pred ratnim zahtjevima svojih buržoazija, a sukob kulminira 1917. i u godinama nakon oktobarskog prevrata, što dovodi do osnivanja Treće internacionale i oštре podjele evropskog socijalističkog pokreta na komunistički i socijaldemokratski (i socijalistički, kao jedna varijanta). Osnovni kamen razdora bila je pobjeda prve proleterske revolucije, u sasvim specifičnim i nepredvidljivim okolnostima, različitost procjena ne samo te revolucije nego i revolucionarnih mogućnosti naročito u centralnoj Evropi. Ovaj sukob i rascjep, u kojem je na kraju samo jedna od socijalističkih partija bila na vlasti — boljševička u Rusiji — imao je dalekosežne posljedice na razvoj, uspjehe i poraze evropskog socijalističkog pokreta, a te posljedice traju i danas.

Drugi veliki sukob dogodio se u sasvim drugim historijskim okolnostima i imao je i sasvim drugačiji karakter. Bio je to sukob između jugoslavenske Komunističke partije — koja je također bila na vlasti nakon jednog isto tako specifičnog i u velikoj mjeri nepredvidljivog historijskog procesa — i vladajućih komunističkih partija istočne i centralne Europe uz asistenciju i ostalih KP Zapada.

Ovako oštar sukob 1948. godine nije mogao, naravno, biti rezultat samo različitih shvaćanja o odnosima medju komunističkim partijama i socijalističkim zemljama. On je ubrzo rezultirao i u suprotstavljanju conce-

pata o socijalizmu, te ovaj sukob možemo bez ikakva pretjerivanja okarakterizirati i kao početak debakla staljinističke koncepcije u međunarodnim razmjerima. Zato je i ova jugoslavenska četrdesetiosma jedan od kamena medaša razvoja socijalizma u evropskim i svjetskim razmjerima.¹

Kad je nedugo nakon početka ovog sukoba, tj. već poslije dvije godine službeno proglašen koncepcijom samoupravljanja kao osnovna vizija za rješavanje problematike socijalističkog razvoja, staljinistička grupacija nas je napala kao izdajice komunizma, kao anarhosindikaliste, buržoaske nacionaliste i na kraju agente imperijalizma i fašiste.² Ako trenutno i zanemarimo ove posljednje dubokoumne procjene cijelih komunističkih partija — kakve, to ćemo još imati prilike vidjeti — procjene i tvrdnje kojih su se već nekoliko godina nakon Staljinove smrti te partije odrekle, kao ključno pitanje velike debate što još i danas u svijetu traje ostaje problem samoupravljanja, a to je opet najtješnje povezano s problemom demokratizacije u socijalizmu. Kako zapravo shvatiti, a ovdje se radi o marksistički orijentiranim pokretima, socijalizam kao prelazni revolucionarni period? Još je na djelu sukob između etatističke i samoupravne koncepcije socijalizma, te se kao problem postavlja ne samo teorijski konzervativna i radikalna analiza što se iza te etatističke koncepcije krije i što je njena socijalna osnova, nego je isto tako potrebno pokazati koliko je koncepcija samoupravljanja bila prisutna u razvoju socijalističke, a posebno marksističke misli. Poznato je da je u eri tvrdog staljinizma ova ideja bila ognjem i mačem izagnana iz svih dokumenata i svijesti protagonista ovoga pokreta, pa su za najveći dio članova komunističkih partija ove dimenzije marksizma i socijalizma bile prava terra incognita.

Danas se situacija već uvelike promjenila. Velik dio komunističkih i socijalističkih partija prihvata koncepciju samoupravljanja kao nezaobilazan za dublje, socijalističke transformacije suvremenog svijeta. Ali, bez obzira na to, nekoliko pitanja i dalje ostaje otvoreno: *prvo*, još se nedovoljno poznaje širina i raznolikosti samoupravnih koncepcija koje su se pojavljivale u cijelom socijalističkom pokretu, ali i u socijalističkom pokretu marksističke provenijencije, naročito u vrijeme velikog Oktobra; i *drugo*, nemoguće je shvatiti što se zbivalo u periodu pobjede staljinizma u SSSR-u ako se ne sagleda odnos staljinizma prema ovom fundamentalnom pitanju socijalizma i počecima borbe za realizaciju samoupravljanja u prvim godinama nakon Oktobra.

Intencija mi je da ovim djelom dadem globalan uvid u ova dva osnovna pitanja. Prvo je povezano s historijatom ideje o samoupravljanju, pri čemu će težište biti na prvim decenijama našega vijeka tj. na onom periodu kada započinju prvi koraci realiziranja ove ideje, a drugo je povezano s državno-kapitalističkim i državno-socijalističkim tendencijama i re-

[1] Termin »socijalistički pokret« i sl. upotrebljavam uvijek u općem i širokom smislu, pri čemu podrazumijevam i komunističke, anarhističke, sindikalističke itd. pokrete. Kad se govori o njegovim varijantama i strujama, tada je posebno i naznačeno odgovarajućim terminom.

[2] Vidi rezoluciju Informacionog biroa od 1949. god. objavljenu u *Boljševiku* br. 22 od 1949. str. 19 i 21. Sve ovo treba uzeti u obzir kada se analizira socijalna struktura i odnosi u staljinističkim sistemima.

alizacijama u suvremenoj historiji, pri čemu se mnoga pitanja postavljaju kao presudna: da li je etatistička i totalitaristička stvarnost u oba slučaja identična ili nije?; je li tzv. državni socijalizam staljinističke varijante različit od integralnog državnog kapitalizma?; kako ocijeniti državno-kapitalističke tendencije u suvremenom svijetu; u kakvom su odnosu one s najnovijim tendencijama u kapitalizmu gdje se stvaraju i nad-nacionalne strukture kapitala?; da li je uopće opravdan koncept državnog socijalizma, ako jest — kada, u kojim okolnostima i u kojim vremenskim i historijskim granicama?; je li u državnom socijalizmu, ako ga i uvjetno prihvatišmo, tj. u sistemu ekonomskog i političkog monopolija uglavnom političkog vrha, dokinut najamni odnos radničke klase, dokinuta ekonomska i politička alienacija i postvarenje radnog čovjeka — što je osnovna vokacija socijalizma?; da li se centralističkim, državnim planiranjem dokida robna proizvodnja i višak vrijednosti i da li je, prema tome, došlo do oslobodenja rada, ili preciznije oslobodenja radničke klase?; da li se takav položaj radničke klase, u kojem ona ne raspolaže svojim radom i dohotkom, akumulacijom i projekcijama razvoja društva, kao i postojanje totalnog monopolija nad sredstvima informacija i cenzurom štampe — može nazivati socijalističkom demokracijom?; i, konačno, da li se naše stoljeće može označiti kao stoljeće državnog kapitalizma i etatizma ili socijalizma? Koji procesi i tendencije bitno karakteriziraju ovo naše historijsko razdoblje?

S obzirom na osnovna zbijanja u suvremenom svijetu ovo su neka bitna pitanja čije rasvjetljavanje je prepostavka jasnije usmjerenosti djelovanja progresivnih snaga i pokreta. Svet je danas suočen s mnogim novim fenomenima koji se ne mogu jednostavno svoditi ni na najbolje koncepte i rješenja otprije šest ili sedam decenija. A naročito za marxiste, koji bi trebalo da budu glavni borci protiv ideološke svijesti bilo koje idejne ili historijske provenijencije, i kojima je najveći poraz kad i sami robuju nekom takvom ideološkom shematsizmu i mitologiji.

Ono što je dosad otežavalo prve socijalističke probobe bili su ne samo nerazvijeni uvjeti u kojima su se glavne socijalističke revolucije dosad odvijale (ruska, kineska, jugoslavenska), nego i mnogi drugi momenti koji su dosadašnje socijalističke prevrate mnogo više otežavali nego li na primjer gradanske, buržoaskе revolucije. Revolucionarni prijelom je u buržoaskim revolucijama bio jednostavniji i lakši: buržoazija je kao klasa već bila ovladala novim načinom proizvodnje, ona je uglavnom za taj posao bila i obrazovana ili je imala sve mogućnosti izobrazbe, bila je najprosvjećeniji dio nacije, pa je pitanje političke vlasti bio više kraj jednog društvenog procesa što se već nekoliko stoljeća zbijao u njedrima starog feudalnog poretku. Nova gradanska vlast trebala je samo politički potvrditi hegemoniju koja je već postojala na glavnom području društvenog i ekonomsko-proizvodnoga života. Mnoge slobode kojima se diči današnja gradanska demokracija (opće pravo glasa, partijski pluralizam, slobodni sindikati, razna prava i jednakosti što se tiču žena itd.) u počecima nisu postojale. One su više rezultat borbe radnih masa, kao i sitnoburžoaskih slojeva koji su zapadali u teškoće za najrazličitijih kriza sistema, te socijalista raznih struja, nego dobre volje ili slobodarskog karaktera buržoazije. Naprotiv, ona je, kad god je bila ugrožena i kada je to

mogla, posezala i poseže za ugušivanjem osvojenih sloboda, što nam pokazuje i historijat raznih fašističkih i reakcionarnih sistema, ali i slična suvremena zbivanja, naročito u slabije razvijenim zemljama s oskudnjim demokratskim i slobodarskim tradicijama.

Situacija radničke klase u mnogo čemu je različita. Tu su situaciju do oktobarske revolucije karakterizirali ovi momenti: prvo, radnička klasa bila je u potpunom najamnom odnosu te nije uopće imala nikakva iskustva u ovladavanju, organiziranju i vodenju proizvodnje, od komunalnog do nacionalnog plana; drugo, radnička klasa nije bila najprosvjećeniji dio društva niti je imala mogućnosti za intenzivnu i opsežniju naobrazbu. Taj privilegij imali su donekle samo pojedinci njene avangarde, i to uglavnom pripadnici gradanskih slojeva tj. inteligencija; treće, ona nije imala niti neki razradeniji koncept nove vlasti i novoga društva s obzirom na društveno-ekonomske odnose, osim nekih globalnih pogleda, često i veoma oprečnih, kako ćemo poslije vidjeti.

Buržoazija je prema tome, i prije svojih političkih revolucija bila i vlasnik novih sredstava za proizvodnju i ovladala je organizacijom i upravljanjem tom proizvodnjom, a radnička klasa nije imala prije revolucije još nikakvih iskustava. U razdoblju o kojem govorimo samo su mali dijelovi inteligencije, humanističke i tehničke – koji su tim procesima bili ovladali – bili na strani »nekulturnog i primitivnog proletarijata«. Ono što je buržoazija svojim revolucijama dovršavala, zaokruživši svoju društvenu hegemoniju, radnička klasa je svojim revolucijama tek započinjala. A upravo to pomanjkanje i nedostatak iskustava u vodenju privrede jedne zemlje, što je najbitniji moment za funkcioniranje jednog društva, kao i nedovoljni koncepti o odnosu političke i proizvodne sfere, njihove organizacije, uzajamne zavisnosti i djelovanja, upravo su to bile glavne teškoće a pridruživale su im se i mnoge druge objektivne koje se nisu mogle uvijek predvidjeti.

Socijalistički način proizvodnje nije, dakle, egzistirao u krilu gradanskog društva kao što je to bilo s kapitalističkim načinom proizvodnje u feudalizmu. Socijalizam je postojao samo kao idejna projekcija, ako izuzmemo kratkotrajne epizode za Pariške komune (1871) i pojave prvih sovjeta u ruskoj revoluciji (1905). A i tu su više bili posrijedi politički momenti i rješenja nego socijalni, ekonomski.

Medutim, i ta idejna projekcija, kako ćemo vidjeti, bila je uvelike ili neodredena ili neistorijska u tom smislu što je, kao kod prudonista ili anarhista, radničkoj klasi prezentirala gotov sistem društvenih odnosa koji sve do danas nije mogao izdržati konkretnu kušnju historijske prakse. Druga, marksistička strana radničkog pokreta, koja je u razvijenim zemljama Evrope i u Drugoj internacionali dominirala početkom ovoga vijeka, u svom je vidokrugu imala ponajprije političku stranu pitanja, jer je barem tada bilo svima jasno da se nikakvi dublji procesi ne mogu započeti prije nego li se osvoji politička vlast. Koliko su i neka bitna pitanja revolucije, proleterske vlasti i odnosa prema socijalističkoj državi bila još neodredena i nejasna, najbolje nam pokazuje primjer najboljeg stratega revolucije – Lenjina, koji je bio prisiljen da neposredno pred odlučne revolucionarne događaje pomno studira ovo pitanje.³ Mnoga te-

orijska pitanja ostala su dotad u potpunosti otvorena, što je u velikoj mjeri i razumljivo, jer se prije nekih historijskih iskustava nisu mogla odredenije rješavati, a to je velikom dijalektičaru Marxu bilo potpuno jasno. Ali, bez obzira na takvo stanje teorije, netočan je zaključak, kao što se često u socijalističkoj, marksističkoj ili antimarksisitičkoj literaturi tvrdi, da su anarhističke struje bile nekakve antisocijalističke ili anti-humanističke, ili da je marksistička struja bile etatistička i neslobodarska, te da za samoodređenje radničke klase, u smislu samoorganiziranja u raznim oblicima samoupravnih struktura, nije imala sluha i razumijevanja. Naša analiza pokazat će nam da su takve kvalifikacije uveliko bile rezultat zaoštrenih unutrašnjih političkih sukoba pojedinih struja u radničkom pokretu, a često i činjenice što mnogi kritičari u socijalističkom pokretu i izvan njega, nisu poznavali suštinu marksističkih i drugih koncepta.

[3] Kako je poznato, Lenjin je svoje važno djelo *Država i revolucija* pisao sredinom 1917. godine u Finskoj, gdje se bio sklonio od progona tadašnjih vlasti. Karakteristično je da pred samu revoluciju Lenjin nije mnogo razmatrao probleme organizacije cijelog društva, naročito ne proizvodnje, nego je glavnu pažnju posvetio političkom momentu — organizaciji revolucionarne vlasti. To je svakako bio u tom razdoblju za njih primarni problem. Ali se ujedno i vidi koliko je malo o drugim važnim, pa i presudnim, pitanjima mogla kazati tada svakako i teoretski najjača ličnost svjetskog marksizma i socializma.

Prvi dio

*Glavni idejni preteče
samoupravnog koncepta*

Prije nego što prijedemo na analizu i raspravu o ideji i praksi samoupravljanja u najširem značenju te riječi na prijelomu stoljeća i u revolucionarnom periodu Oktobra, potrebno je radi historijskog kontinuiteta reći ukratko o idejnim pretpostavkama i pretečama ovih procesa.* Nakon staljinističke antisamoupravne i totalitarističke prakse uvriježilo se mišljenje u mnogih teoretičara nemarksista kao i »staljinističkih marksista« — pri čemu i jedni i drugi ne znaju razlikovati marksizam od staljinizma — da je marksistički koncept antisamoupravni i etatistički. Ovom su mišljenju u toku historije radničkog pokreta pridonijela još dva momenta: jednostrana i pristrana interpretacija marksizma od mnogih predstavnika anarhizma, počevši još od Bakunjinovih polemika s Marxom, kao i državno-socijalističke koncepcije dijela socijaldemokracije, naročito na početku ovoga vijeka, koje su poslije postale i osnovni credo te struje radničkog pokreta do danas. Treba odmah spomenuti da je naročito njemačka socijaldemokracija, s obzirom na državno-socijalističke i etatističke koncepcije bila mnogo više pod utjecajem Lassalleovih pogleda, što je još dvadesetih godina pokazao K. F. Brockschmidt u svom djelu o njemačkoj socijaldemokraciji, kao i pod utjecajem inače državotvornih tradicija i mitologija koje su bile žive u Njemačkoj, što je došlo do izražaja i u službenoj univerzitetskoj nauci kod tzv. katedersocijalista.⁴

Što se pak tiče staljinizma i njegovih svečanih proglaša, ljudi od nauke i teoretičari trebali bi napokon razlikovati mistifikaciju od stvarnosti. Nije to prvi put u historiji da se jedan pokret proglašava onim što on nije. I današnji buržoaski svijet nastupa s parolama demokracije i slobode, ali ne propušta niti jednu priliku da uguši oslobođilačke i revolucionarne pokrete, ne prezauči ni od kakvih sredstava i metoda. Za svaku se dosad nehumanu i reakcionarnu akciju u historiji pronašao neki opravdavajući sveti ili moralni atribut, pa je nepristrani istraživač vrlo naivan ako tim krivcima očitim nedjela vjeruje na riječ. Dva velika mislioca kao što su bili Marx i Engels — koji su baštinili najpozitivnija dostignuća evropske kulture i bili odgajani na velikim humanističkim i kozmopolitskim tradicijama evropskog prosvjetiteljstva, njemačke klasične filozofije i humanističke evropske socijalne misli — ne mogu biti alibi za reakcionarne antisocijalističke i nehumane postupke, bez obzira na to koje mu ime dali. Ako neki, kao i danas najmoderniji francuski »novi filozofi« ne vide

[*] Ovaj prvi historijski dio je proširena uvodna studija objavljena u zborniku *Samoupravljanje I. II (Tekstovi o radničkoj kontroli i radničkim savjetima od 1917. do 1925. god.)*, Globus, Zagreb, 1982.

[4] Vidi djelo K. F. Brockschmidt, *Die deutsche Sozialdemokratie bis zum Fall des Sozialistengesetzes*, Stuttgart, 1929.

provaliju koja dijeli Marxove i Engelsove, pa i Lenjinove poglede od Staljinovih, onda robuju odredenim mistifikacijama koje su sami stvorili. A mistifikacijama se ne može boriti protiv drugih mitologija i mistificiranih ideologija.

U ovom poglavlju ne želim davati nikakvu iscrpniju analizu različitih pogleda na probleme revolucije i socijalizma u stoljeću koje je prethodilo oktobarskoj revoluciji, jer o tom predmetu ima već mnogo iscrpnih prikaza i analiza.⁵ Želim samo istaći smisao i osnovnu karakteristiku tih različitih pokušaja, kao i kontroverza unutar razgranatog socijalističkog pokreta, da bi se vidjelo kako ni ideja o samoupravljanju poslije ne pada s neba, nego je manje ili više eksplicitno prisutna gotovo u cijelokupnoj socijalističkoj misli. Što su se jedni više zadržali na njenoj elaboraciji, a drugi manje, mnogo je razloga, a neke ćemo svakako i spomenuti.

Ako bismo željeli dublje proniknuti u razlike između glavnih protagonista socijalističkog pokreta u tom vremenu (Marxa, Proudhona, Bakunina, Kropotkina, Sorela i dr.), morali bismo prikazati njihove koncepcije historije i čovjeka, što nam nije zadatak niti namjera u ovom kratkom prologu. Dovoljno je istaknuti neke sličnosti, a i razlike i oštре kontroveze o problemima koji su neposredno povezani s pitanjem samoupravljanja.

Mogli bismo odmah na početku istaći da su gotovo sve tadašnje socijalističke struje bile *u osnovi* antitetističke. U tome su svakako prednjaci anarhisti, bez obzira na njihove različite varijante, individualistički, kolektivistički i komunistički anarhizam, što za ovu priliku možemo zanemariti.⁶ Počevši od Stirnerovih gromoglasnih invektiva protiv države, zasnovanim na radikalnim konzekvencijama idealističke filozofije samovijesti, cijeli anarhistički pokret vidi, više na jedan apstraktan i metafizički način, u državi sve zlo, svu opasnost i negaciju slobode pojedinca. Radikalni individualizam, koji zbog svoje slobode i jednakosti ne priznaje nikakav autoritet, nikakvu vlast, nikakvu političku organizaciju, koja ipak ograničava tu slobodu, teorijska su i antropološka osnova ovog antietatizma. Ova nedovoljna i prekratka teorijska osnova morala je imati takve ideološke konzekvencije koje su bile izrazito nehistorijske i koje je i sama revolucionarna praksa dosad ne jedanput demantirala. Kada

[5] Dovoljno je da upozorim samo na neka najvažnija djela o socijalističkim idejama i pokretima: F. Mehring, *Geschichte der deutschen Sozialdemokratie*, Stuttgart 1898; K. Diehl, *Über Sozialismus, Kommunismus und Anarchismus*, Jena, 1905; F. Muckle, *Die Geschichte der sozialistischen Ideen im 19. Jahrhundert*, 2 sv., Leipzig, 1909; Ch. Gide i Ch. Rist, *Histoire des doctrines économiques*, V izd. Pariz, 1926; G. D. H. Cole, *History of Socialist Thought*, sv. 1-5, 1953, 1960; C. Landauer, *European Socialism. A History of Ideas and Movements from the Industrial Revolution to Hitler's Sizure*, sv. 2, Berkley, 1959; J. Braunthal, *Geschichte der Internationale*, Hannover, I 1961, II 1963; W. Hofmann, *Ideengeschichte der sozialen Bewegung des 19. und 20. Jahrhunderts*, Berlin, 1968. Ovdje ne navodim i golemu literaturu o Bakuninu, Proudhonu, a naročito o Marxovim i Engelsovim pogledima na ova pitanja.

[6] Upućujem na neke cijelovitije prikaze ili antologije o anarhizmu: M. Nettlau, *Der Anarchismus von Proudhon zu Kropotkin*, Berlin, 1927; M. Nettlau, *Histoire de l'Anarchie*, Pariz, 1971; H Arvon, *L'anarchisme*, Pariz, 1951; D. Guérin, *L'anarchisme*, Pariz, 1965; D. Guérin, *Ni dieu ni maître. Anthologie de l'anarchisme*. 4 sv. Pariz, 1970; E. Oberländer, *Der Anarchismus*, Olten und Freiburg im Breisgau, 1972. Kod nas je izašla studija o anarhističkoj teoriji od L. Sekelja, *O anarhizmu*, Beograd — Zagreb, 1982. U ovim djelima čitalac može naći dosta iscrpnu bibliografiju o anarhizmu.

čovjek danas čita afektivne tirade protiv države i vladavine kod Proudhona, kada onoga koji vlada proglašava usurpatorom, tiraninom, neprijateljem, opresorom, mistifikatorom, itd. itd., složit će se s Guérinom da su ove tirade, a nabrojali smo samo manji dio, dostoje ne pera jednog Molièrea ili Beaumarchaisa.

Za Bakunjina, drugog glavnog teoretičara ovoga pokreta, sloboda je apsolutno pravo svakog čovjeka, a država je glavni protivnik te slobode. U jednom govoru 1868. godine izjavljivao je da mrzi komunizam zato što je negacija slobode, što svu moć koncentrira u državi koja čovjeka samo guši, ekspluatira, zasužnjuje. Bakunjin je osjećao upravo organsku, metafizičku odbojnost i mržnju prema državi. Na brojnim stranicama svojih malobrojnih djela odricao je on svaku pozitivnost, svaku moguću opravdanost državnih oblika u historiji. U svom glavnom djelu o državnosti i anarhiji Bakunjin je ne jedanput zaključio da je svaka državna vlast u biti postavljena izvan naroda i nad narodom te zato »mora težiti tome da potčini narod, da mu nametne red i svrhe koje su mu strane«, i zato mi obznanjujemo »da smo neprijatelji svake upravne državne vlasti, da smo neprijatelji državnog uredenja uopće i mislimo da narod može biti samo onda sretan, slobodan, kada će, organizirajući se odozdo prema gore, stvoriti sam svoj život, putem samostalnih i potpunoma slobodnih društava i mimo svakog službenog tutorstva, ali ne mimo različitih i jednakih slobodnih upliva osoba i stranaka«.⁷

Bakunjinovo razmišljanje bilo je uvelike ahistorijsko: budući da država prepostavlja vladavinu jednog dijela stanovništva nad drugim, onda dakle prepostavlja i ropstvo u različitim svojim oblicima. Budući da je ropstvo negacija humaniteta, to je i »država, dakle, najflagrantnija, najciničnija i najpotpunija negacija humaniteta«.⁸ Sve što ograničava slobodu individuma treba radikalno i odjedanput odbaciti, srušiti. Destrukcija je bit revolucije, a revolucionar poznaje samo jednu znanost: znanost destrukcije. Uništenje države i crkve mora biti prva prepostavka stvarnog oslobođenja društva. Tek nakon toga se društvo može i mora organizirati na drugi način, tj. odozdo, od narodnih masa, a ne prema nekom idealno zasnovanom planu nekolicine mudracu ili dekretu neke diktatorske sile, niti prema idejama nekih znanstvenika, a, na kraju, niti preko nacionalne skupštine izabrane na temelju općeg prava glasa. Sve ovo vodi do ponovne uspostave nove državne i vladajuće aristokracije koja nema ništa zajedničko s narodom. »Buduća socijalna organizacija može se podizati samo odozdo prema gore slobodnim udruživanjem i povezivanjem radnika, prvo u asocijacije, onda u općine, distrikte, narode i napokon u jedan veliki internacionalni i univerzalni federalni savez. Tek onda će se ostvariti istinski i životvorni poredak slobode i opće sreće, poredak koji ne nijeće interes pojedinca i društva, nego ih štoviše potvrduje i dovodi u sklad«.⁹

[7] M. Bakunjin, *Državnost i anarhija*, u *Država i sloboda*, Zagreb, 1972, str. 129.

[8] M. Bakunjin, *Federalizam, socijalizam i antiteologizam*, *Država i sloboda*, str. 256.

[9] M. Bakunjin, *Pariška komuna i pojam, države, Država i sloboda*, str. 321. Ove i slične ideje na lazimo na mnogim mjestima Bakunjinovih spisa. Dodajmo samo da je upravo zbog ovakvih stava energično odbacivao svaku pomisao o uspostavljanju nekog »državnog komunizma il

U svojim malobrojnim spisima Bakunjin je pun apsolutnih zahtjeva i konstatacija: o apsolutnoj slobodi, apsolutnom dokidanju religije i crkve, apsolutnom isključenju svakog principa autoriteta i državnog rezona, dokidanju klasa, privilegija i razlike svake vrste, apsolutnoj jednakošti, političkim pravima za sve ljude itd. U svom djelu o principima i organizaciji međunarodnog revolucionarnog društva Bakunjin je panegirično pisao o slobodi kao jedinoj dogmi, jedinom zakonu, jedinoj moralnoj osnovi ljudskog djelovanja. Sloboda je za njega »apsolutno pravo ljudi da za svoje postupke ne traže nikakvo odobrenje osim svoje vlastite savjesti i vlastitog uma. Sloboda svakog odraslog individuuma, muškarca ili žene, mora biti apsolutna i potpuna; sloboda da se ide ili dode, da se glasno izrazi svoje mišljenje, da se bude lijen ili marljiv, nemoralan ili moralan, jednom riječi: da se raspolaže prema svojoj volji sa vlastitim osobom i vlastitim posjedom, a da se nikome ne daje računa o tome; sloboda da se živi pošteno svojim vlastitim radom ili sramotnim iskoristavanjem dobrotvornosti ili privatnog povjerenja, ukoliko je oboje dobrovoljno i samo od odraslih izvršeno«.¹⁰

U ovakvim tezama i shvaćanjima veoma je lako prepoznati nedovoljnu fundiranost s obzirom na razumijevanje historije, te prisutniji historijski idealizam nego li materijalizam u njenoj eksplikaciji. Nije teško razumjeti tako afektivni negativni odnos prema državi, naročito kod jednog Bakunjina, koji je i na svojoj koži osjetio njenu policijsku ruku. Ali od toga negativnog stava prema toj historijskoj instituciji još ne proizlazi i ne mora proizlaziti apstraktno negativan stav prema svakoj državnoj organizaciji, i u prošlosti i u budućnosti, što zapravo graniči s jednom novom političkom metafizikom. Nema u historiji neke instancije koja bi bila apsolutno zlo, apsolutni negativitet, jer je ona uvijek historijska i konkretno dana. Država isto tako nije apsolutni negativitet kao ni religija, ni organizacija, ni bilo što što je čovjek u toku svoje historije stvorio. Dapače, iznikli i nastali u odredenim historijskim razdobljima kao logičan i nužan proizvod odredenog stupnja čovjekove materijalne i duhovne prakse, sve ove instancije i društveni fenomeni imali su isto tako i pozitivnu i progresivnu historijsku ulogu, uvijek u kontekstu odredenih klasnih ili društvenih konstelacija i suprotnosti. U klasnom periodu čovjekova razvoja nije država bila apsolutno zlo, nego uvijek jedna konkretna država koju je historijski negirala i zamijenila jedna druga, u tom momentu progresivnija i društvu neophodna.

Ovo su svakako bili bitni razlozi zbog kojih se nisu mogli o tom pitanju suglasiti jedan prilično razbarušeni individualistički revolucionar Bakunjin.

državnog socijalizma» (vidi op. cit. str. 209), objedujući Marxa i Engelsa da su takvo što zastupali. Bakunjin je svakako nezaobilazna ličnost u historiji sicijalističkog pokreta. Ali je u svojim shvaćanjima često kontroverzan i površan, a s obzirom na Marxa i Engelsa, s kojima je bio u sukobu u Internacionali, izrekao je mnogo gluposti i neistina u vezi s njihovim tretiranjem oslobođenja radničke klase, odnosno prema državi i seljaštvu. Izvesno opravданje mogli bismo naći u tome što Bakunjin nije doživio Engelsov spis o Dühringu i *Parisklo porodice*, u kojima Engels eksplicitno govori o historijskom karakteru države i potrebi njena odumiranja u socijalizmu. Ali je zato poznavao Marxov spis o Komuni u kojem je mnogo toga bilo rečeno.

[10] M. Bakunjin, *Prinzipien und Organisation der Internationalen Revolutionären Gesellschaft*. U zborniku *Der Anarchismus*, Olten und Freiburg im Breisgau 1972, str. 150. Upućujem još jedan put na konačno izašle glavne Bakunjinove spise pod naslovom *Država i sloboda*, Zagreb, 1979.

njin i Marx i Engels koji su historijskim problemima prilazili s mnogo dubljim teorijskim spoznajama. Bakunjin je njihovo odbijanje ovakvog koncepta, pri čemu su prema tadašnjoj državi imali isto tako u biti negativan stav, proglašavao veoma neobjektivno i pristrano etatizmom, ne-slobodarskim komunizmom, negacijom slobode itd. Bakunjin se u toj svojoj kritici mogao pozivati na onaj dio *Manifesta* u kojem autori pišu da u toku revolucije proletarijat mora koncentrirati svu političku i ekonomsku vlast u rukama svoje države. Medutim, to nije bilo ni sve niti ono najbolje što su obojica o tom problemu pisali. A tome treba dodati još i to da su i s obzirom na ovaj konkretan odnos proletarijata prema državi u revoluciji Marx i Engels doživjeli i značajnu evoluciju u svojim stavovima, naročito nakon Pariške komune.

U Marxovim i Engelsovim shvaćanjima o državi treba svakako razlikovati njihov općefilosofski i teorijski stav, od konkretnih rješavanja toga pitanja u vezi sa situacijom revolucionarnih previranja. Nastavljujući se na Feuerbachovu i Hessovu teoriju alienacije i jedan i drugi su, a naročito Marx u svojim dubokim analizama od *Jevrejskog pitanja* do pariških *Manuskriptova* i kasnije *Grundrisse*, političke, državne i hijerarhijske oblike tretirali kao oblike ljudske otudenosti koje revolucionarna praksa mora dokinuti. O modernoj državi buržoazije i uopće o političkoj otudenoj sferi nikad nisu mijenjali svoja gledišta. To se najbolje može vidjeti i u kasnijim njihovim tvrdnjama, kod Marxa u konspektima o Pariškoj komuni, a kod Engelsa i u spisu o porijeklu porodice i države.¹¹ Medutim, oni nisu zapadali u bakunjinovske i širnerovske apstraktne i metafizičke generalizacije i apsolutizacije, toliko karakteristične za svaki nehistorijski, nedijalektički pristup povijesnim fenomenima. Nema svaki oblik alienacije isti historijski doseg i djelovanje; čovjek se dosad i nije mogao drugačije razvijati nego preko i pomoću različitih alienatnih oblika, pri čemu svaki od njih nije imao isti historijski dignitet i ulogu. U jednom momentu čovjekova razvoja odredeni oblik državne organizacije bio je kao historijska prepreka daljem razvoju cijelokupne čovjekove prakse — reakcionaran oblik, a drugi je, otvarajući nove horizonte razvoja i omogućavajući da se prevladavaju odredni konkretni anakronizmi, bio historijski i opravdan i jedini mogući oblik daljeg čovjekova napretka. Najbolji je primjer odnos feudalne državne organizacije i buržoaske. Što ne znači opet da ta progresivna buržoaska država nije odmah pokazala i svoju drugu, negativnu stranu koja sve više postaje kočnica svestranijem i humanijem razvoju čovjeka.

[11] Već sam imao prilike da navedem Marckove stavove iz njegovih konspekata za spis o gradanskem ratu u Francuskoj. U svom prvom nacrtu pisao je da je Komuna bila »revolucija protiv same države, tog natprirodnog nedonoščeta društva. . . Komuna nije bila revolucija s namjenom da državnu vlast prenese s jedne frakcije vladajućih klasa na drugu, nego revolucija koja je imala za cilj da uništi ovu strašnu mašineriju same klase dominacije« (K. Marx, Prva skica za »Gradanski rat u Francuskoj«, Dela, tom 28, Beograd, 1977, str. 444). Nije potrebno na ovom mjestu citirati toliko puta navodeno Engelsovo mišljenje o »odumiranjumu države« što ga je iznio u svom *Anti-Dühringu* kao i u mnogim pismima. Navedimo samo jedno mjesto iz *Porijekla porodice*... na kojem Engels govori o novoj proleterskoj vlasti i nestajanju klasa, pa prema tome i države. I tada zaključuje da će »drštvo koje će iznova organizirati proizvodnju na osnovi slobodne i jednakne asocijacije proizvođača (potcrtao P. V.) premjestiti cijelu državnu mašinu tamo gdje će joj tada biti mjesto: u muzej starina, pored kolovrata i brončane sjekire«. (F. Engels, *Porijeklo porodice, privatne svojine i države*, Dela, tom 32, Beograd, 1978, str. 136.)

Kao tvorci materijalističkog shvaćanja historije, Marx i Engels nisu mogli niti suvremenim period zamišljati u Bakunjinovim apokaliptičkim slikama, kao nekakav absolutni prekid sa svim starim odnosima, institucijama, strukturama itd. Oni su vrlo dobro vidjeli da socijalistička revolucija, pa čak i u najrazvijenijim zemljama, za koje su inače mislili da će prve započeti s revolucionarnim procesima, ne može odjedanput ukinuti klase, podjelu rada, pa prema tome niti političke oblike društvene organizacije. Ako se tome pridoda još i veoma realna prepostavka da se buržoazija u većini slučajeva neće tako lako odreći vlasti i ostalih društvenih privilegija — onda je logično slijedilo da za svoju hegemoniju proletarijat mora imati i odredene političke mehanizme, u ovom slučaju državu, da bi tu hegemoniju osigurao i očuvao. Odmah valja spomenuti da su dosadašnja historijska iskustva ove prepostavke i potvrdila. Niti jedna od dosadašnjih socijalističkih revolucija ne bi se održala bez oslonca na novu revolucionarnu državu, ni ruska, niti kineska, jugoslavenska, kubanska i dr.

Međutim, treba također odmah napomenuti i naglasiti da Marx i Engels nisu pri tom nipošto imali na umu uspostavu države tradicionalnog oblika i funkcioniranja. Definitivnije poglede na ovo pitanje izgradili su upravo u povodu prve radničke države u historiji — Pariške komune, a Marx ju je shvatio i tumačio kao samoupravu proizvodača koja bi u drugim centrima zamijenila staru hijerarhijsku centraliziranu vlast. Ova je država za Marxa bila država radničke klase, dakle većine stanovništva; trebalo je da bude delegatski formirana, pri čemu su delegati ne samo bili smjenjivi u svako vrijeme nego su i radili za prosjeknu radničku nadnicu. Ona nije, dakle, smjela biti parlamentarno nego radno tijelo, izvršno i zakonodavno u isti mah, a policija je bila lišena svih svojih političkih funkcija i pretvorena u odgovoran i u svako doba smjenjiv organ komune. Komuna je, dakle, dokidala sve stare privilegije centralističke i klanske vlasti, ona je za Marxa bila »najzad pronadeni politički oblik pod kojim se moglo izvršiti ekonomsko oslobođenje rada«.¹²

Da Marx i Engels nikad nisu bili oduševljeni pristaše državne vlasti, govori nam sve ovo što su pisali o Pariškoj komuni, ali i izričita upozorenja da oni socijalizam, čak i u svojim počecima, ne shvaćaju, kao što su neki tadašnji socijaldemokrati mislili, kao državni socijalizam sa sve-močnom centraliziranom državom koja u svojim rukama ujedinjuje svu političku i ekonomsku vlast. Još pri kraju svoga života Engels je, u povodu projekta za Erfurtski program njemačke socijaldemokracije, u kojem su se autori ogradivali ne samo od akademskih i gradanskih katedersocijalističkih nego i lasalovskih koncepcija državnog socijalizma, koje stavljaju državu na mjesto privatnog poduzetnika, nadodao u svojim opaskama: »i time ujedinjuje u jednoj ruci moć ekonomskog izrabljivanja i političkog podjarmljivanja radnika«.¹³

[12] K. Marx, *Gradanski rat u Francuskoj*, Dela, tom 28, str. 273. Marx je u tom djelu izričito pišao da bi nakon uvodenja komunalnog uredenja u Parizu i u drugostepenim centrima stara centralizirana vlast i u pokrajinama »ustupila mjesto samoupravi proizvodača«. (Dela, tom 28, str. 271-272)

[13] F. Engels, *Werke*, sv. 22, str. 596–597.

Taj se njihov »etatizam«, dakle, u tome sastojao! Jednostavno nisu smatrali historijski realnim i pametnim da se radnička klasa u njenoj revoluciji razoruža pred klasnim protivnikom, za kojeg su držali, a historija je to i potvrdila, da neće prezati ni od kakvih pokušaja — sve do gradanskog rata — da vrati i izgubljeno. A ta je država, po njihovu, trebalo da bude politička samouprava slobodnih proizvodaca čiji je akt nacionalizacije bio i posljednji njen akt kao države. Ona je odmah trebala da započne odumirati. Nije se dakle radilo o ovjekovječenju političkih oblika vlasti, političke alienacije i hijerarhije — nego njihovom isčešavanju, odumiranju. Teza o »etatskičkom« karakteru njihovih pogleda pokazuje da ih ili nisu shvatili ili je to mistifikacija koja nije imala niti ima ikakvo realno tlo. Ovo je još jasnije i uvjerljivije kada pobliže razmotrimo tadašnje njihove koncepte i projekcije o dokidanju ekonomskog otudjenja, ekonomskе eksploatacije i najamnog odnosa — što je osnova i prevladavanja ostalih oblika otudjenja.¹⁴ Jer, kako smo vidjeli, Marx je u Komuni vidiо onaj »politički oblik pod kojim se moglo izvršiti ekonomsko oslobođenje rada«. A bez ovog posljednjeg uvjeta, pisao je dalje Marx, »komunalno uredjenje bilo bi nemogućnost i obmana. Politička vladavina proizvodaca ne može postojati uporedo s ovekovečavanjem njegovog socijalnog robovanja. Stoga je Komuna imala da posluži kao poluga za rušenje ekonomskih temelja na koje se oslanja postojanje klase, a time i klasna vladavina. Kad se rad jednom oslobodi, svaki čovek će postati radnik i proizvodni rad će prestati da bude klasna osobina«.¹⁵

Ovo »ekonomsko oslobođenje rada« nije se moglo, dakle, prema Marxu, ostvariti nikakvom političkom uzurpacijom i monopolom nad viškom rada radničke klase, nego je radnička država u obliku komune morala samo poslužiti kao poluga za to socijalno oslobođenje. Ideja samoupravljanja je prisutna ne samo u ovim razmišljanjima nego, kako ćemo vidjeti, i na mnogim drugim mjestima njihova djela.

Kada smo već spomenuli concepciju odumiranja države, koju je Engels tako reljefno iznio u *Anti-Dühringu*, onda samo oni koji ne žele stvar objektivno prihvati i shvatiti mogu pri tom misliti na jačanje države ili etatizam. A činjenice i concepcija govore sasvim suprotno: ako postoji odumiranje političke sfere, koja je u odredenom vremenu mogla imati i jake ekonomski prerogative, onda to samo može značiti da druga sfera, a to je sfera rada, to jest radnička klasa i radni ljudi počinju raspolažati i svojim radom, i raspodjelom viška rada, oni planiraju proizvodnju i, na kraju, određuju razvoj društva u cjelini.

Ova ideja samoupravljanja možda je bila nešto jače istaknuta u navedenim djelima mislilaca anarchističke provenijencije, iako i među njima postoje značajne razlike, a i niz protivrečja, kao, na primjer, kod Proudhona. Ne namjeravamo razmatrati ni njihove diferencije, niti ta protivrečja, nego želimo samo naglasiti, što je za ovaj cijeli rad od prvo-razredne važnosti, da je ideja samoupravljanja jedna od centralnih i od-

[14] Već je mnogo puta u modernoj i kritičkoj marksističkoj literaturi proanalizirano i interpretirano Marxovo shvacanje alienacije, naročito u ranim spisima (prije svega u Manuskrptima iz 1844) kao i u *Grundrisse* i *Kapitalu*, tako da to mogu ovdje izostaviti.

[15] K. Marx, *Gradanski rat u Francuskoj*. Dela, tom 28, str. 273

lučnih ideja cijelog socijalističkog pokreta. I zato, kad danas netko govori o socijalizmu ili komunizmu, a zanemaruje ili proskribira u teoriji i praksi ovu centralnu ideju svakog istinskog socijalizma, pa tako i Marxovog i Engelsovog, onda on ili ne zna što je u historiji socijalizma, socijalističkih htijenja bilo bitno, ili mistificira stvarnost koja je suprotnost onome što su pod socijalizmom zamišljali njegovi najbolji protagonisti. Treba odmah naglasiti da se i bit nove socijalističke demokracije, kao historijske negacije gradanske, nalazi upravo u ovoj problematici. *Nema historijski nove demokracije bez razvoja samoupravnih odnosa koji mogu imati svoj politički okvir ili u političkom pluralizmu ili jednopartijnosti, ali uvijek s mogućnošću da pluralizam samoupravnih interesa i konceptija može doći do punog izražaja.* Permanentne slobodne rasprave i praktično mnjenjanje i razvijanje samoupravnih oblika egzistencije društva sine qua non su svake socijalističke demokracije.

Proudhon je zamišljaо buduću socijalističku zajednicu kao federaciju komuna, na bazi privatnog vlasništva na sitnom posjedu i kolektivnog vlasništva krupne industrije kojom vladaju radnička udruženja (asocijacije). Kolektivno vlasništvo je vlasništvo onih koji rade, a ne države, a uzajamnim ugovorima (mutuelizam) sredju sve svoje odnose, od proizvodnih do općedruštvenih. Bez obzira na utopiska i reformistička Proudhonova shvaćanja o kreditima i razvoju radničkih poduzeća kojima bi na kraju prilazili i kapitalisti, on je radikalno odbacivao svaku pomicao da bi država mogla imati bilo kakve ingerencije u vodenju privrede, a isto tako i nad slobodnim i samostalnim komunama koje su organizirane na delegatskom principu. Komuna je u biti »asocijacija proizvodača«, ona je suverena i u osnovi je i politička i društveno-ekonomска zajednica, a u vezi s proizvodnjom sferom Proudhon dolazi i do izvjesnih ideja o asocijaciji privrednih grana od baze do vrha jedne društvene zajednice.¹⁶ Društvo je, dakle, trebalo biti sastavljeno od mreže asocijacija, a mutuelizam, tj. uzajamni dogовори i ugovori o funkcioniranju te zajednice između pojedinaca i asocijacija bili bi njihova osnova: »Na mjesto zakona stavit ćemo ugovore. — Neće više biti zakona koji su izglasani ni od majoriteta niti jednoglasno; svaki gradanin, svaki grad, svaka komuna ili korporacija donijet će svoje zakone. Na mjesto političkih vlasti stavit ćemo ekonomске sile«.¹⁷

[16] U svom djelu o federalivnom principu i nužnosti uspostavljanja partije revolucije Proudhon je pisao da samo federacija, dakle decentralizirana zajednica radnih ljudi, može dati satisfakciju potrebama i pravima radničkoj klasi. »Federalivni princip, liberalni par excellence ima kao prvu pretpostavku administrativnu nezavisnost ujedinjenih lokaliteta; kao drugu pretpostavku, separaciju vlasti u svakoj suverenoj državi; kao treću pretpostavku, poljoprivredno-industrijsku federaciju. . . Sve moje ekonomski ideje, elaborirane još prije dvadeset i pet godina, mogu se rezimirati u ove tri riječi: *poljoprivredno-industrijska federacija*. Svi moji politički pogledi svode se na sličnu formulu: *politička federacija ili decentralizacija*. . .« (J. Proudhon, *Du Principe fédératif et de la nécessité de reconstituer le parti de la Révolution*, Paris, 1959, str. 360-361 iz G. Gurvitch, *Proudhon*, Paris, 1965). Isto tako, Proudhon je smatrao da radničke asocijacije moraju biti proteže principom uzajamnosti, mutualitetom, što vodi do stvaranja jedne sasvim nove civilizacije: »Meditum, proširite na radničke asocijacije uzete kao jedinstvo, princip mutualizma koji ujedinjuje radnike svake grupe, i vi ćete stvoriti jedan oblik civilizacije koji će se, u svakom pogledu, političkom, ekonomskom, estetskom, totalno razlikovati od prethodnih civilizacija«. (Manuel d'un Spéculateur à la Bourse, iz djela G. Gurvitch, *Proudhon*, Paris, 1965, str. 93) Gurvitch je, razmatrajući socijalno-političku doktrinu J. Proudhona, također smatrao da je Proudhon jedan od glavnih preteča ideje radničkog samoupravljanja, na osnovi radničkog vlasništva nad industrijom.

Slična mišljenja, još radikalnije formulirana i ujedno konzektventno kolektivistička, možemo naći kod Bakunjina i njegovih tadašnjih pristaša J. Guillaumea, A. Schwitzguēbla i dr. I oni su smatrali da proizvodnjom i društvom treba da upravljuju sami proizvodači, a kako su mislili da će dokidanje klasa biti jedan od bitnih akata revolucije, cijelo stanovništvo je zapravo trebalo da sudjeluje u osnivanju nove zajednice. Dokidanjem države kao glavnog neprijatelja slobode, radnici se udružuju u proizvodne asocijacije koje se slobodno povezuju u komuni. I za Bakunjina komuna postaje osnovna ćelija društvenog života, a njeno funkcioniranje, udruživanje u višu federaciju zavisi od slobodne volje njenih pripadnika.

Prema tome, ideja samoupravljanja, samouprave proizvodača leži u osnovi socijalnih koncepcija navedenih u anarhističkih mislilaca, a isto tako i svih njihovih sljedbenika, bez obzira na mnoge razlike u pogledu shvaćanja same društvene organizacije, putova za ostvarivanje te nove zajednice, učestvovanja u organiziranoj borbi radničke klase, naročito sa sindikatom itd. U svim tim i mnogim drugim pitanjima bilo je među anarhistima mnogo razlika, što je proizlazilo iz njihova radikalnog individualističkog stajališta, veoma naglašenog voluntarizma, nedovoljno objektivnog procjenjivanja historijske situacije i mogućnosti radnih slojeva da neposredno preuzmu u ruke već uvelike kompleksnu organizaciju privrednog života. Proudhon je još bio svjestan da je za to potrebno veoma mnogo vremena, a mnogi drugi anarhisti mislili su da se nalaze pred neposrednom realizacijom svog socijalističkog projekta. U svojoj nestrpljivosti kao i neobjektivnim procjenama situacija nisu prezali ni od tzv. »propagande djelom«, što je završavalo u besmislenim i kompromitantnim terorističkim aktima. Rezignacije koje su uvjek logične posljedice takvih postupaka dovodile su i do daljih trzavica među njima. Neki od njih (P. Aršinov, Ch. Cornelissen) nakon prvog svjetskog rata dobro su uočavali da je ovoj gotovo nagonskoj averziji prema organiziranom djelovanju posljedica bila da su rascjepkane anarhističke grupice uvjek na kraju završavale kao »pomoćne trupe« onih pokreta koji su bolje razumjeli konkretne društvene situacije i mogućnosti.

Ideja autonomije proizvodača, dakle, njihovo organiziranje u različite asocijacije i samostalno upravljanje svojom proizvodnjom i društvenom zajednicom, u prvom redu komunom, bile su glavne misli vodilje ovih socijalističkih pravaca, pri čemu je državna organizacija bila ili potpuno negirana ili isključena iz upravljanja privrednim tokovima društva. Ova ideja samoupravljanja od tvornice, preko komune do federacije u suštini je bio koncept izgradnje socijalizma i kod osnivača marksizma. Da su oni bili protiv shvaćanja socijalizma, u kojem država monopolizira ekonomsko i političko upravljanje društvom, i tako, kako je pisao Engels, »ujedinjuje u jednoj ruci moć ekonomskog izrabljivanja i političkog podjarmljivanja radnika«, već smo vidjeli. Isto tako je veoma jasno iz Marxovih analiza Pariške komune da je tu novu političku vlast razumio kao političku samoupravu proizvodača, što je Lenjin poslije označio već kao neku poludržavu.

[17] J. Proudhon, *Idée générale de la révolution au XIX siècle* (1851), *Oeuvres complètes*, Paris, 1868, sv. X, str. 259. Nedavno je kod nas izašao dosta reprezentativan izbor iz Proudhonovih djela pod naslovom *Što je vlasništvo?* i drugi spisi, Globus, Zagreb, 1982.

Ako u *Manifestu* još nema govora o samoupravi proizvodača u prelaznom periodu, tj. socijalizmu, nego se o proizvodnji koncentriranoj »u rukama udruženih individuum« govori za razdoblje kada nestanu klase a time i javna vlast izgubi politički karakter, već u svom govoru za jubilej lista »People's Paper« (1856) Marx govori da se suvremena protivrečja između proizvodnih snaga i društvenih odnosa mogu riješiti samo tako da tim novim snagama društva, »moraju ovladati novi ljudi, a ti novi ljudi su radnici«.¹⁸

Marx je, po mom mišljenju, upravo u to vrijeme stvarao svoje koncepcije o samoupravljanju, tj. o neposrednim proizvodačima, udruženim radnicima koji upravljaju proizvodnjom i društvom. To je svjedočanstvo najbolje izraženo, prije spisa o Komuni, u njegovom *Kapitalu* kada, govoreci o slobodi, piše da se ona može u ekonomskoj oblasti sastojati samo u tome »da podruštvljen čovjek, udruženi proizvodači, racionalno urede ovaj svoj promet materije s prirodom, da ga dovedu pod svoju zajedničku kontrolu, umjesto da on njima gospodari kao neka slijepa sila«.¹⁹

Još reljefnije ove ideje dolaze do izražaja u analizi Komune. Navodeći koje je intencije imala Komuna naročito u vezi s ukidanjem privatnog vlasništva, Marx ističe da je ona imala za cilj da pretvorи »sredstva za proizvodnju, zemlju i kapital, koji sada prije svega predstavljaju sredstva za ugnjetavanje i eksploraciju rada, u puka oruda slobodnog i udruženog rada«.²⁰ Ako udruženi proizvodači u svojim zadugama treba da reguliraju nacionalnu proizvodnju »po jednom općem planu,« uzimajući je time pod svoje rukovodstvo i čineći kraj stalnoj anarchiji i periodičnim konvulzijama, koje su neizbjježna sudbina kapitalističke proizvodnje, — šta bi to, gospodo, bilo drugo nego komunizam, 'mogući' komunizam?«²¹

Iz svega ovoga vidimo da je država kod Marx-a i Engelsa u prvim razdobljima socijalnog prevrata, kao diktatura proletarijata nasuprot diktaturi buržoazije, imala prvi i glavni zadatak da bude politička zaštita socijalnoj hegemoniji radničke klase, tj. zadružne organizacije proizvodača, što je samo drugo ime za upravu proizvodnje u rukama udruženih radnika. Nigdje ni riječi niti primisli da bi država tj. politička sila trebalo da preuzme tu ulogu upravljanja, ali nigdje niti subjektivizma i utopizma anarchista koji nisu imali smisla da realno sagledavaju historijske okolnosti, izgradenost i spremnost radničke klase i radnih ljudi da odmah postanu i gospodari svoje sudsbine. Marx je i u ovom spisu upozoravao da radnička klasa nije od Komune mogla očekivati čuda, jer za svoje vlastito oslobođenje radnička klasa mora proći još »kroz duge borbe, kroz čitav niz historijskih procesa, koji potpuno mijenjaju i ljudi i okolnosti«.²²

[18] K. Marx, *People's Paper*, Dela, tom 15, str 4.

[19] K. Marx *Kapital III*, Beograd, 1972, str. 682 (potrcatao P. V.)

[20] K. Marx, *Gradanski rat u Francuskoj*, Dela, tom 28, str. 274.

[21] K. Marx, *ibid.*, str. 274. Ovdje Marx pod komunizmom shvaća cijelu društveno-ekonomsku formaciju, dakle i onaj prejelazni period koji mi danas zovemo socijalizam. To je bila terminologija koju je tada Marx upotrebljavao.

[22] K. Marx, *ibid.*, str. 274.

Nije bez historijskog interesa spomenuti da je druga jedna struja marksizma, ali i bliska anarhizmu, koja potjeće od Pelloutiera, a u Sorelu dobiva svoga teoretičara, anarho-sindikalistička, smatrala da je bit Marxovog doprinosa razumijevanju historijskih sukoba upravo klasno stajalište, a s tog se stajališta radnička klasa, čije oslobođenje zavisi od nje same, mora organizirati u svoje klasne sindikalne organizacije i sindikalnim borbama, generalnim štrajkom i revolucionarnim nasiljem, uništiti i odbaciti sve političke institucije i uspostaviti samoupravu slobodnih proizvodača. Iako je Sorel bio eklektički mislilac, ipak je smatrao da te ideje proizlaze iz Marxovih koncepcija klasa i klasne borbe.

Medutim, za razliku od svih navedenih struja anarhizma i anarhosindikalizma, koje su smatrali da je vrijeme politike prošlo, Marx i Engels su jedini jasno uvidali da je neposredan prijelaz na komunizam — u danasnjem smislu te riječi — nehistorijsko sagledavanje suvremene situacije.²³ Znajući da pred proletarijatom i ostalim progresivnim snagama stoje još mnogi prelazni stadiji razvoja, duge borbe u kojima će se i radnička klasa mijenjati, svjesno se nisu htjeli dalje upuštati u »slikanja i predviđanja« takvih procesa, jer su znali da je to i uzaludno i neznanstveno, pa čak, kao što je to jednom Marx rekao, i reakcionarno. Historija je suviše kompleksan teren s mnogim nepredvidivim obrtimima i dogadajima. Svako društvo na ovom planetu toliko je specifično i rezultanta je mnogih osobenih okolnosti da je bilo kakva konkretnija projekcija najobičniji utopizam. A vrijeme utopijskog socijalizma već je davno prošlo. Jedan duboko znanstveni i filozofski prilaz ovim pitanjima mogao je rezultirati samo u najopćenitijim konstatacijama. To su Marx i Engels i učinili, s pravom smatrajući da ni jedna generacija nije pozvana da zamijeni pamet i rješavanje historijske problematike druge generacije. A to je i ono što je u historiji i najteže, pri čemu nema nikakve garancije da će svaka generacija najbolje riješiti svoje društvene probleme. Ali još manje ima prava tražiti to od prethodnih. Za sve svoje uspjehе ili neuspjehе svaka historijska generacija snosi — jedino ona sama i nitko drugi — historijsku odgovornost. Medutim, da će to transformaciono razdoblje dokidanja kapitala i države i prijelaz na stanje »asocijaciјe slobodnih proizvođača« biti jedno od najtežih pitanja teorije i prakse, bilo je jasno i Marxu i Engelsu, ali i Sorelu i mnogim drugim socijalistima. Dosadašnja historijska praksa pokazala je da ta strahovanja i upozorenja nisu bila pretjerana.

(23) Vidi Marsovу *Kritiku Gotskog programa* i njegovу koncepciju o dvije faze komunizma.

Drugi dio

*Ideja i praksa samoupravljanja
u Evropi
na razmedu stoljeća*

✓

Počeci samoupravnih procesa u Rusiji

Marx je imao pravo kada je pisao da će proletariat proći još mnoge borbe i iskušenja dok ne promijeni svoju svijest i okolnosti. Danas možemo reći da je za tu promjenu potreban cijeli niz i socijalističkih revolucija, ali i privremenih poraza u njima, da se te promjene ostvare. Ni danas još nije ta svijest o samoupravljanju kao supstanciji i srži socijalizma dominantna i nepokolebljiva svijest i uvjerenje međunarodne radničke klase. A što bismo tek mogli kazati o počecima aktivnijeg prodora u strukturu gradanskog svijeta koji se zbivao prije više od stotinu godina u inspirativnoj Pariškoj komuni ili tridesetak godina kasnije u prvim ruskim sovjetima 1905. godine.

Obadvije te revolucije trajale su prekratko a da bi mogle provesti dublje socijalne promjene u tkivu gradanskog društva. Ali su duboke socijalističke analitičare upozoravale na odredene oblike i tendencije koji su nagovještavali nove ljudske odnose. Ne treba, međutim, imati ni iluziju o tim prvim revolucionarnim okršajima. Komuna i sovjeti u prvoj ruskoj revoluciji 1905. godine još su bili prije svega »politički oblik pod kojim se moglo izvršiti ekonomsko oslobođenje rada«. Trebalo je da ti politički oblici budu polazna osnova za dublje socijalne prevrate u društvenim odnosima. Ali dотле se tada nije stiglo.

Tek je drugi pokušaj u ruskom Oktobru donio neke radikalnije promjene u socijalnim odnosima, promjene koje su još uvijek bile ambivalentne i od kojih je bilo moguće ići dalje u različitim pravcima.

Ruski Oktobar je uzdrmao stari svijet, iako ga još nije srušio. Dapač, ostao je još dugo vremena izoliran, premda je prvočina namjera boljševika bila da budu poticaj revolucionarnih promjena u Evropi. Bez obzira na drugačije ishode, ovi prvi proboji socijalista u stoljetne strukture feudalne i buržoaske vlasti izbacili su Lenjina i boljševike u prvi plan historije.

Razmotrimo bitnu problematiku tih historijskih i revolucionarnih procesa, naročito s obzirom na idejna traženja i preokupacije najznačajnijih ličnosti toga perioda.

Revolucionarne i spontane težnje radničkih masa, naročito Petrograda, dolazile su već do izražaja u toku februarske revolucije u Rusiji 1917. godine. Na kaotično i teško stanje, izazvano u prvom redu dugotrajnim

ratom kao i špekulacijama buržoazije, radnici odgovaraju stvaranjem svojih borbenih organizacija »tvorničkih i zavodskih komiteta« (fabzavkomi) koji su od samog početka postavljali zahtjeve za radničkom kontrolom i za definitivnim prisvajanjem proizvodnih snaga. Nakon rušenja carizma, što je bilo djelo u prvom redu radničkih slojeva u većim gradovima, radnici se vraćaju u tvornice, osnivaju tvorničke komitete i direktno utječu na proces proizvodnje. Ne puštaju, na primjer, reakcionarne inženjere da se vrate u pogone i sudjeluju u stvaranju svojih borbenih političkih organizacija — sovjeta. Sovjet radničkih i vojničkih deputata u Petrogradu ubrzo postaje gospodar situacije i u biti, kako je poznato, stvara dvovlašće s privremenom vladom.

Tvornički komiteti, što je bilo sasvim razumljivo, dolaze odmah u sukob s buržoazijom koja ih na svaki način nastoji izigrati. Prvi veći sukob nastaje u vezi sa zahtjevom za osmosatni radni dan, te na početku marta dolazi i do sporazuma i priznavanja tvorničkih komiteta izabranih na principima široke demokracije. Buržoazija je bila primorana da već 23. aprila donese i zakon, koji je u biti priznao postojeće stanje, ali je ujedno nastojao da značenje i ulogu tvorničkih komiteta što više umanji i suzi.²⁴

Ali radnička klasa nije se toliko osvrtala na oficijelne odluke, nego je u svim gradovima i pogonima donosila svoje dodatne statute, svoja vlastita pravila i instrukcije. A. Pankratova, prvi historičar ovih procesa, smatra da je najbolji i najsmioniiji statut, još prije spomenutog zakona od 23. aprila, izradila *Konferencija tvorničkih komiteta ratne industrije* u Petrogradu. U tom statutu poseban interes zaslužuju tačke 5 i 7 u kojima stoji da »svi propisi polaze od tvorničkih komiteta koji se tiču internog reda (dakle: normiranje radnog vremena, radničke nadnice, primanje i otpuštanje radnika, dopusti itd.); s tim se upoznaje pretpostavljeni tvornice ili pogona«. Ili dalje: »Sve osobe uprave — pretpostavljeni tvornice, pretpostavljeni odjela i radionica, svi tehnički namještenici i sve druge upravne osobe — stupaju u službu u suglasnosti s komitetom cijele tvornice; on mora dati izjavu o upošljavanju ili izvijestiti na jednom općem sastanku cijelog pogona ili komiteta u radionicama«. Isto tako je statut propisivao da glavni tvornički komitet ima pravo da udalji iz upravljanja one osobe koje ne mogu garantirati normalan odnos prema radnicima i da je tvornički komitet organ kontrole i upravljanja tvornicom. I to je sve bilo donešeno, ne treba zaboraviti, u vrijeme dok je na snazi bio kapitalistički sistem, a buržoazija, ili država, bila vlasnik tih istih tvornica.²⁵

[24]U toj odluci od 23. aprila 1917. privremena vlada je morala praviti ustupke radnicima. U njoj je navedeno da se radnički komiteti osnivaju u privatnim i državnim industrijskim poduzećima, da se osnivaju na prijedlog najmanje desetine od ukupnog broja radnika i da komitet biraju radnici, ne izuzimajući žene i maloljetnike, neposrednim i tajnim glasanjem. S obzirom na sadržaj rada, radnički komiteti zastupaju radnike pred upravom poduzeća u vezi s pitanjima koja se odnose na unutrašnje medusobne odnose; zastupaju radnike u njihovim odnosima s državnim i društvenim ustanovama; brinu se o kulturno-prosvjetnoj djelatnosti među radnicima u poduzeću i za poboljšanje životnih uvjeta radnika.

[25] Citati iz Statuta su iz knjige A. M. Pankratove, *Fabrikräte in Russland. Der Kampf um die sozialistische Fabrik*. Frankfurt am Main, 1975. godine, str. 174. Rusko izdanje je izašlo u redakciji M. N. Pokrovskog 1923. Još jedanput je objavljeno potkraj dvadesetih godina, od pobjede staljinizma pa do danas ovo djelo, naravno, nije ugledalo u matičnoj zemlji svjetlo dana. Ovu knjigu smatram jednim od najozbiljnijih i najvažnijih dokumentata za ovu problematiku s obzirom na tadašnja revolucionarna zbivanja u Rusiji. Pankratova je u osnovi bila pristalica Lenjinovih po-

Pokušaji u Moskvi i drugim mjestima da radnici stvore svoje statute bili su i, prema riječima Pankratove, skromniji, iako su svi bili radikalniji od zakona donesenog 23. aprila. Moskovljani su u svojim tumačenjima zakona naglašavali da »radnički komitet mora biti organ za obranu ekonomskih, sindikalnih i kulturnih interesa radnika«, a zbog slabosti sindikata radnički komiteti dobivaju zadatku da »preuzmu vodstvo u ekonomskoj borbi, vodenje štrajkova.«²⁶ Harkovski radnici su tvorničke komitete shvatili kao »organe revolucije« i kao osnovne ćelije sindikata. »Fabrički komiteti moraju preuzeti osiguranje proizvodnje, ostvarenje maksimalne proizvodnosti svakog preduzeća, kao i uspostavljanje odgovarajuće kontrole nad svim dijelovima proizvodnje.«²⁷ Oni se isto tako brinu o tarifnim sporazumima, radničkim nadnicama, sanitarnim i higijenskim pitanjima itd. Pankratova zaključuje da neće dalje nabrajati sve ove pokušaje i zbivanja, ali da sve to pokazuje »u kojem pravcu je radnička klasa pokušala da uspostavi samoupravljanje u tvornicama.«²⁸ S ovom konstatacijom možemo se složiti. Jer, bez obzira na to što je još uvijek bio na snazi gradanski, buržoaski poređak, u kojem je nemoguće da radnička klasa realizira socijalističko samoupravljanje u ekonomskoj bazi društva — jer to znači razvlašćenje buržoazije — ovo su bili procesi i tendencije koje su upravo tome vodile, pogotovo kada znamo da su bile odlučno podržane i često inspirirane od boljševika, koji su već Lenjinovim aprilskim tezama uzeli jasan kurs ka socijalističkoj revoluciji. U tom kontekstu to su stvarno bili »pokušaji uspostavljanja samoupravljanja u tvornicama«, koje bi na kraju revolucija i sankcionirala.

Ovi procesi, u tim burnim postrevolucionarnim i predrevolucionarnim vremenima, dovode i do prve *Konferencije tvorničko-zavodskih komiteta Petrograda* koja je održana 30. maja. Konferencija je odbacila govor ministra rada Skobeljeva, koji je izjavio da je uloga tvorničkih komiteta završena, jer je na djelu buržoaska revolucija te se treba s buržoazijom i sporazumjeti. Jedan od delegata, Naumov, formulirao je radnički stav na slijedeći način: »Mi moramo proizvodnju izvesti iz kaosa u red, i jačajući našu poziciju u proizvodnji i uzimajući kontrolu u svoje ruke, učimo u praksi da aktivno sami radimo u proizvodnji i provodimo je na organizirani način u buduću socijalističku proizvodnju.« Drugi deputat Životov govorio je da su »fabrički komiteti baza proširenja i učvršćenja revolucije. (...) Radnička kontrola je protunapad radničke klase na buržoaziju. Radnici su učvrstili svoje isturene položaje, stvorili su tvorničke komitete i poveli s tih pozicija ekonomsku borbu protiv buržoazije. Pomoću komiteta će radnici provesti da kapitalizam iščezne.«²⁹

gleda, pa imamo u knjizi naročito naglašen taj aspekt, što je za nas i za svakog istraživača tih zbivanja od posebnog značenja. Ono što je pri tom najvažnije, Pankratova je bila sudionik tih zbivanja i pisala je u samoj revoluciji, iz samih dogadaja, da se tako izrazim. S obzirom na atmosferu koju je stvarao Lenin, atmosferu otvorenosti, demokratičnosti, diskusije i kritike, djelo je lišeno onih falsificiranja i mitologija staljinskog perioda. U vezi s historijatom borbe ruske radničke klase za »socijalističku tvornicu«, kako kaže Pankratova, u prvom redu se oslanjam na ovo djelo.

[26] Prema A. M. Pankratova, *ibid.*, str. 175.

[27] Prema A. M. Pankratova, *ibid.*, str. 176.

[28] A. M. Pankratova, *ibid.*, str. 177.

[29] Prema A. M. Pankratova. *ibid.* str. 181. i 182.

Na konferenciji su boljševičku liniju zastupali Lenjin i Zinovjev, a menjševičku Avilov i Čerevanin. Konferencija još nije bila usvojila radničku kontrolu, ali je većina glasala za rezoluciju koja je u osnovi bila djelo Lenjina. U toj rezoluciji govori se o veoma teškoj situaciji u Rusiji, o potpunom rasunu ekonomskog života koje je dostiglo takav stupanj da je katastrofa nečuvenih razmjera gotovo neizbjegljiva. A ona bi zaustavila rad niza bitnih privrednih grana i dovela u bezizlaznu situaciju sve dijelove stanovništva. I zato se u rezoluciji, u trećoj tački, navodi da se »katastrofa može izbjegći samo uvodenjem istinske radničke kontrole nad proizvodnjom i raspodjelom. Da bi se ova kontrola primijenila, nužno je: 1) da u svim značajnim institucijama radnici imaju garantiranu većinu od najmanje tri četvrtine glasova, da poslodavci, koji nisu prekinuli aktivnost, i tehničko osoblje budu obavezno dužni da učestvuju u radu ovih institucija; 2) da tvornički i zavodski komiteti, centralni i lokalni sovjeti radničkih deputata, vojnici i seljaci kao i sindikati dobiju pravo učešća u kontroli, da imaju uvid u sve bankarske i komercijalne knjige, da im svi podaci koji su im potrebni budu obavezno dostavljeni.«³⁰

Pankratova je u svom komentaru ovih zbivanja pisala da je na sličan način, kao što je petrogradski Sovjet radničkih deputata postao sveruski centar političke borbe, trebalo da *Centralni savjet tvorničkih komiteta Petrograda* postane sveruski centralni organ ekonomske borbe proletarijata. Jer su savjeti tvorničkih komiteta u ostalim gradovima Rusije nastali mnogo kasnije. Tog ljeta buržoazija uglavnom nastoji da se konsolidira i ne prizna prava tvorničkih savjeta, naročito u vezi s upletanjem komiteta u proces proizvodnje, kao i u pitanju određivanja nadnica te primanja i otpuštanja radnika. U toj borbi za tvorničke statute i njihovu primjenu radnička klasa je shvatila da sve to može ostvariti samo ako postane gospodar tvornice. Pred njom je stajala nova velika zadaća: da preuzme političku i ekonomsku vlast. »Put do toga vodio je preko radničke kontrole; borba za nju predstavlja najsvjetliju stranicu u historiji tvorničkih komiteta.«³¹

Borba za uvodenje radničke kontrole svakako ide u najvažnija poglavila revolucionarnih zbivanja u tom razdoblju, jer je radnička kontrola mogla poslužiti kao najjače oružje za razbijanje samovlasti kapitala unutar tvornice i izvan nje. Već smo vidjeli da je Prva petrogradska konferencija tvorničkih komiteta početkom maja zauzela stavove u prilog radničkoj kontroli. Ove stavove proklamira i VI kongres boljševičke partije sredinom augusta 1917. godine u odsutnosti Lenjina koji se morao skloniti pred progonom i naumom privremene vlade da ga uhapsi. Kongres je smatrao da se treba umješati u područje proizvodnje planskim reguliranjem i raspodjelom, kao i nacionalizacijom i centralizacijom banaka i mnogih trustova. Za provođenje kontrole neophodno je dokidanje poslovne tajne, knjige trgovaca i industrijalaca moraju biti otvorene, a ni tvornice se ne mogu zatvarati bez odobrenja sovjeta radničkih deputata, sindikata i Centralnog savjeta tvorničkih komiteta.³²

[30] Rezolucija, koju je napisao Lenjin, prihvaćena na Konferenciji tvorničkih komiteta 1. juna 1917. *Samoupravljanje i radnički pokret I.* Beograd, 1973, str. 132.

[31] A. M. Pankratova, *ibid.*, str. 198.

Dvije osnovne klasne snage u Rusiji zapravo su se pripremale na odlučan okršaj. Bila su to, kako se poslije vidjelo, dramatična dva mjeseca u kojima je trebalo da bude odlučeno o socijalnoj sudbini Rusije, a možda i dijela Evrope. U tom do krajnosti zaoštrenom socijalnom konfliktu nisu više igrali nikakvu ulogu glasački listići, nego politička organiziranost, revolucionarna odlučnost, spremnost i jasnoća cilja kao i podrška ostalih narodnih masa politici koju su boljševici i lijeva krila nekih drugih stranaka zastupali. Pitanje političkog mehanizma koji bi i silom osiguravao ono što se već naziralo kao moguće tj. revoluciju, izbjiga svom slijedom u prvi plan, ali s tim je ujedno trebalo biti povezano i osnovno htijenje revolucionarnih snaga — socijalno i političko oslobođenje radničke klase i ostalih radnih slojeva. To je Lenin veoma dobro i bolje od svih drugih osjetio. Što se više približavao čas u kojem je osvajanje političke vlasti bivalo sve realnija mogućnost, struktura te nove vlasti postaje sve veći problem. I upravo u ovim odsudnim danima Lenin u egzilu na granici Finske i Rusije razrješava, na osnovi glavnih marksističkih tradicija, ovo temeljno pitanje u jednom od svojih najvažnijih djela — *Država i revolucija*.

Borba za radničku kontrolu se, međutim, nastavlja te tome i *Druga konferencija tvorničkih komiteta* u Moskvi na početku oktobra 1917. posvećuje punu pažnju, kao i *Prva sveruska konferencija tvorničkih komiteta* koja je održana od 17. do 22. oktobra, dakle nekoliko dana prije prevrata. Nakon referata Trockog i Kamenjeva konferencija je zaključila da je revolucija u smrtnoj opasnosti, da vlast treba preći u ruke sovjeta, a zatim treba uvesti radničku kontrolu nad proizvodnjom i raspodjelom. Zaključak o radničkoj kontroli bio je slijedeći: »1. Pošto radnička klasa politički suši samovlašće, ona će i na privrednom području pomoci pobjedi demokratskih nastojanja. Izraz za to je ideja radničke kontrole, koja je spontano izrasla na tlu privrednog propaganja koje je bilo prouzročeno razbojničkom politikom vladajuće klase; 2. Organizacija radničke kontrole znači samodjelatnost radnika u proizvodnoj sferi, kao što su organizacija partijske djelatnosti na političkom području, organizacija sindikata u odnosu prema nadnicama, kooperativna organizacija na području zadovoljavanja potreba i organizacija klubova u oblasti odgoja i prosvjećivanja; 3. Radnici su zainteresirani više nego posjednici za korektan i stalni rad poduzeća. Egzistencija radničke kontrole osigurava u tom pogledu interes cijelog društva, cijelog naroda mnogo prije nego autokratski nastrojeni vlasnici tvornica, koji se ravnaju samo prema se-

[32] Šesti kongres boljševika potkraj jula 1917. u svojoj rezoluciji navodio da treba braniti »ve masovne organizacije (sovjete, tvorničko-zavodske komitete, vojničke i seljačke komitete) i u prvom redu sovjete radničkih, vojničkih i seljačkih deputata od kontrarevolucionarnih pokušaja« (VKP (b) u rezolucijah i rešenijah sjedzov, konferencij i plenumov CK, sv. I, Moskva, 1932, str. 293). Među daljim odlukama je »uspostavljanje stvarne radničke kontrole. U organe kontrole trebaju ući kao većina predstavnici Sovjeta radničkih deputata, sindikata i tvorničko-zavodske komiteta. U organe kontrole trebaju biti pruveni i predstavnici tehničkog naučno-obrazovanog personala«. (*Ibid.*, str. 294). Za provođenje kontrole neophodno je »ukidanje trgovacke tajne, a trgovacke, industrijske, bankovne knjige moraju biti otvorene za kontrolu . . . U cilju borbe s tajnim i javnim lokautima — izdati zakon o zabrani zatvaranja tvornica ili smanjivanja proizvodnje bez odluke Sovjeta radničkih deputata, sindikata i centralnih tvorničko-zavodske komiteta« (*Ibid.*, str. 294). Rezolucija, naravno, konstatira da je zadatak svih navedenih organizacija da provode sve mjeru kako bi ubrzali prijelaz vlasti u ruke radničke klase.

bičnim materijalnim i političkim prednostima; 4. Samo radnička kontrola nad kapitalističkim poduzećima stvara, time što učvršćuje razumne i stvarne odnose i objašnjava njihovo društveno značenje, odgovarajuće dobre uvjete da bi bilo ostvareno teško djelo radničkog samoupravljanja i da bi bio omogućen razvoj proizvodnog rada».³³

Time smo i konceptualno, a još više vremenski ušli već u novu historijsku epohu.

A handwritten mark or signature consisting of two intersecting diagonal strokes forming an 'X' shape.

[33] Vidi A. M. Pankratova, *Ibid.*, str. 211.

Lenjinov koncept samoupravljanja i praksa revolucije

1. Lenjin o prelaznom periodu i samoupravljanju u Državi i revoluciji

U tim zaista burnim vremenima, kada su se sukobljene klasne snage Rusije pripremale na odlučne okršaje, Lenjin je sredinom te godine sredio već pripremljene materijale za ovo svoje djelo koje je njemu samom trebalo da posluži kao teorijski putokaz i odgovor — a šta nakon preuzimanja vlasti? Šta znači država radničke klase, šta znači diktatura proletarijata i u kojim se oblicima treba i može u načelu i konkretno u Rusiji ostvariti osnovna težnja socijalizma — oslobođenje radničke klase, uspostavljanje novih društveno-ekonomskih odnosa, novih odnosa među ljudima uopće, u kojima će samoodređenje čovjeka, njegovo slobodno oblikovanje i usmjeravanje vlastitog života na svim područjima čovjekove djelatnosti postepeno biti realizirano.

Da je Lenjin već u julu mjesecu imao neka pitanja obradena i da mu je do njih bilo veoma stalo, vidi se iz jednog pisma Kamenjevu kada je, u toku hajke na njega i boljševizam, računajući s mogućnošću i da ga ubiju, pisao: »*Entre nous*: ako me ucme kaj, molim Vas da izdate moju svesku *Marksizam o državi* (zaglavila se u Stockholmu). Plave korice, povezana je. Sakupljeni su svi citati iz Marxa i Engelsa, kao i Kautskog protiv Pan-nekoeka. Ima niz primjedaba i zabilježaka, formulacija. Mislim da bi izdavanje zahtijevalo nedjelju dana rada. Smatram da je važna, jer nije samo Plehanov napravio zbrku nego i Kautsky. Uslov je: sve ovo apsolutno *entre nous!*“³⁴

Već par dana nakon ovog pisma, nakon odluke partijskog vodstva da se Lenjin ne smije javiti vlastima i izaći pred sud, jer nema nikakve garantije za njegov život, Lenjin napušta Petrograd i odlazi u Razliv, a na početku septembra, radi sigurnosti, prelazi u Finsku. U to vrijeme radi

[34] V. I. Lenjin, *Pismo Kamenjevu* od 18. jula 1917. Dela tom 38, Beograd, 1976, str. 401. Dalje će citati iz *Dela* biti označeni samo brojem toma i stranice. Izgleda da je Lenjin na ovim pitanjima sistematski počeo raditi još od kraja 1916. do početka 1917. kada su ga revolucionarni dogadaji spriječili da nastavi rad.

na tom svom djelu. Od cjelokupne socijalističke literature Lenin se nije mogao oslanjati na nehistorijska gledanja anarhista i anarhosindikalista, koji su uvelike naivno otpisivali državu nakon rušenja buržoaske vladavine, a isto tako ni na one mnogobrojne marksiste u tadašnjoj socijaldemokraciji koji su parlamentarne demokratske postupke već pretvarali u mitologiju. Lenin se oslanjao na autentičnu marksističku misao, a za tu svrhu su mu osim ranog *Manifesta* stajali na raspolaganju u prvom redu Marxov rad o Pariškoj komuni i veoma važne bilješke uz Gothske program, te Engelsov važan spis o Dühringu, nadalje o porijeklu porodice, privatnog vlasništva i države, kao i izvjestan broj njihovih pisama naročito iz sedamdesetih i osamdesetih godina. A u tim svojim radovima, jedinima u kojima su eksplicitnije i opširnije rješavali ova pitanja, Marx i Engels se nisu upuštali u konstruiranje ni idealnog niti ranog socijalističkog društva, jer im je bila strana svaka socijalna astrologija. Već sam primjer Rusije najbolje je pokazao kako se ništa konkretnije u tom smislu nije moglo predvidati, pa je i sam Lenin, dva mjeseca prije oktobar-skog prevrata, morao u osnovi ostati samo na nekim bitnim općim određenjima. Ali za nas su načelna Lenjinova razmišljanja o ovoj presudnoj problematiki od izuzetnog značenja za razumijevanje i procjenu Lenjina kao čovjeka i revolucionara. Ovi su momenti i za procjenu daljeg i kasnijeg toka ruske revolucije od prvorazrednog značenja, bez obzira na to da li su Lenin i njegovi drugovi, u konkretnoj i teškoj praksi zaostale Rusije i buržoaske kontrarevolucionarne intervencije, morali i odstupati od nekih svojih socijalističkih principa. Ali, s druge strane, ova nam Lenjinova nastojanja da dade odgovore na probleme prelaznog perioda ujedno pokazuju dokle je revolucionarna misao toga vremena kod njenih najznačajnijih i radikalnih protagonisti, koji su jedini uspjeli da započnu sa socijalističkim revolucionarnim prevratom, zapravo došla.

Nas ovdje ne zanimaju Lenjinova razmatranja ovih pitanja u cjelini, nego prije svega problem *države u revoluciji*, problem *prelaznog perioda* što je u središtu našeg interesa u ovom radu. Lenin je kao konzervantan marksist u potpunosti prihvaćao Marxove i Engelsove koncepcije o državi kao historijskoj i klasnoj tvorevini, o državi kao mehanizmu za ugnjetavanje jedne klase od druge, mehanizmu koji u osnovi i prvom redu osigurava vlast i hegemoniju jedne klase, o potrebi slamanja buržoaskog državnog aparata u revoluciji i uspostavljanju diktature proletarijata kao prelazne faze za definitivniju pobjedu komunističkih društvenih odnosa.³⁵

Lenjin nije u tom burnom i revolucionarnom vremenu, kada se postavljalo pitanje biti ili ne biti jedne ili druge klasne vladavine, posvećivao pa-

[35] Treba naglasiti i upozoriti, jer još i danas postoji konfuzija oko termina diktatura, da Lenin nije pri tom mislio nikada na teror, nego političku vlast, hegemoniju odredene klase, kojoj naravno uvijek stoje na raspolaganju i sva državna sredstva da osigura tu hegemoniju. Što su danas uvrježilo suprotstavljanje demokracije diktaturi, stvar je historijskih okolnosti i tragičnih iskustava fašističke i staljinističke diktature. Za Lenjina je vlast svake klase diktatura, koja se može provoditi u najrazličitijim oblicima. Demokracija je za Lenjina isto tako diktatura, pa će zato i ona odumrijeti s klasama, državom i potrebom klasnog potičinjavanja. Što su opet mnogi komunisti nakon Lenjina izjednačavali svaku vlast buržoazija i potcenjivali demokratske oblike te vlasti za uspešniji razvoj radničkog pokreta — jer su u svakoj vlasti vidjeli jednostavno diktaturu — primjer je nediferenciranja općeg i posebnog s obzirom na historijsku praksu.

žnju i drugim karakteristikama i funkcijama države. Koncentrirao je svu svoju pažnju upravo zbog naznačenog momenta, na njenu historijsku suštinu, tako da je problem u njegovim razmatranjima znatno i ogoljen, pojednostavljen — ali zato nije izgubljena srž samog pitanja.

Nasuprot anarchističkim i sličnim koncepcijama, Lenjin je dosljedno zastupao tezu da je proletarijatu u njegovoj revoluciji potrebna država. A kad je razmišljao o tome kako bi ta država proletarijata trebala da izgleda, u osnovi se oslanjao na Marxovu analizu i zaključke u vezi s Pariškom komunom i na dotadašnja ruskua iskustva s obzirom na formiranje tvorničkih komiteta i sovjeta. Prema tome, nije shvatio državu prelaznog perioda ili, današnjim riječima, socijalističku državu kao birokratsku klasičnu organizaciju otudenu od proletarijata, nego »proletarijat organiziran kao vladajuća klasa« (Marx). Nasuprot, dakle, gradanskom parlamentarizmu, gdje je narod od vremena do vremena davao svojim glasanjem pravo pojedinim frakcijama gradanske klase da njime upravljaju perpetuirajući na taj način, uza svu demokratsku slobodu glasanja i izbora, političku alienaciju — nova radnička država je, prema Lenjinu, trebala da bude neposredan izraz radničkih i narodnih htijenja, društveni organizam baziran na delegatskom a ne formalno-parlamentarnom sistemu. Sovjeti radničkih, vojničkih i seljačkih deputata (delegata), koji su već u to vrijeme bili stvarani neposrednim izborom najboljih i najpovjerljivijih predstavnika narodnih masa na samom mjestu rada, u tvornicama, selima itd., trebali su da postanu nova, revolucionarna osnova te nove vlasti, socijalističke države. Sovjetski deputati se, upravo kao što je to Komuna pokazala, biraju bez velikih ceremonija, neposredno, a delegati su opoziveni u svako doba i rade za radničku nadnicu. »Sovjeti su novi državni aparat«, pisao je Lenjin još uvijek prije samog prevrata, »koji stvara, prvo, naoružanu silu radnika i seljaka, pri čemu ta sila nije odvojena od naroda, kao sila stare stajaće vojske, već je s njim najtješnje povezana; u vojnom pogledu ta sila je neuporedivo snažnija od ranije vojske; u revolucionarnom pogledu ona se ničim ne može zamijeniti. Drugo, ovaj aparat omogućava vezu s masama, s većinom naroda, toliko tjesnu, neraskidivu povezanost, vezu koja se lako provjerava i obnavlja, da o nečem sličnom u bivšem državnom aparatu nema ni spomena. Treće, budući da se njegov sastav bira i smjenjuje po volji naroda, bez birokratskih formalnosti, taj aparat je mnogo demokratskiji od svih bivših aparata. Četvrti, on omogućava čvrstu vezu s najrazličitijim profesijama, čime olakšava da se bez birokracije provedu najrazličitije, najkorjenitije reforme. Peto, on stvara oblik organizacije avangarde, tj. najsvjesnijeg, najenergičnijeg, najnaprednijeg dijela *ugnjetenih* klasa, radnika i seljaka, pa tako predstavlja aparat kojim avangarda ugnjetenih klasa može da uzdiže, odgaja, uči i vodi za sobom *cjelokupnu gigantsku masu* ovih klasa, koja je dosad stajala potpuno izvan političkog života, izvan historije. Šesto, on pruža mogućnost da se prednosti parlamentarizma sjedine s prednostima neposredne, direktnе demokracije, tj. da se u licu izabranih predstavnika naroda sjedine i zakonodavna funkcija i *izvršavanje zakona*. U usporedbi s buržoaskim parlamentarizmom, to je takav korak naprijed u razvitku demokracije koji ima svjetsko-historijsko značenje.“³⁶

Koncept sovjeta (savjeta, Räte, consigli) postaje za Lenjina osnova nove, radničke, socijalističke države, a u biti i osnova njenog iščezavanja sa svjetske pozornice. Sovjeti različitih oblika i funkcija, politički i privredni, izraz su neposredne volje i odluke narodnih masa, a da se ne pretvore u birokratske organizacije, poduzet će se mјere koje su navodili već Marx i Engels. To jest, sovjetski delegati su izborni i smjenjivi u svako doba; primaju plaću ne višu od radničke i omogućavaju prelaz na to da svi imaju funkcije kontrole i nadzora, da *svi* neko vrijeme budu 'birokrati' i da stoga *niko* ne bi mogao postati 'birokrat'.³⁷

U državi kojom upravljaju radnici tj. proletarijat organiziran kao vladajuća klasa, smatrao je Lenjin, za upravljanje je najvažnije ovladati evidencijom i kontrolom. Malogradanski slojevi, tadašnja birokracija, koja je uglavnom bila antikomunistički i antisocijalistički nastrojena, pretvaraju se u službenike u najmu države, koju čine naoružani radnici. Lenjin je mislio da je već kapitalizam toliko pojednostavio evidenciju i kontrolu da će je moći obavljati gotovo svaki pismeni čovjek. A kad se država »u glavnem dijelu svojih funkcija svodi na takvu evidenciju i kontrolu od samih radnika, onda ona prestaje da bude 'politička država', onda se 'društvene funkcije' pretvaraju iz političkih u obične administrativne funkcije«.³⁸ U svom zanosu zbog perspektive rušenja buržoaskog, birokratskog i parazitskog tipa države potcijenio je stvarne teškoće u ovlađivanju ne tako jednostavnim državnim aparatom. Isto tako nije bio u skladu s njegovom koncepcijom radničke države, da ćemo »organizirati krupnu proizvodnju, oni *sami* radnici, polazeći od onoga što je već izgradio kapitalizam, oslanjajući se na svoje radničko iskustvo, stvarajući najstrožu, gvozdenu disciplinu, koju će podržavati državna vlast naoružanih radnika, svest ćemo državne činovnike na puke izvršioce naših naloga, odgovorne, smjenjive, skromno plaćene 'nadzornike i knjigovode' (s tehničarima svih vrsta, tipova i stepena, razumije se) — eto to je *naša* proleterska zadaća, eto od čega se može i mora *početi* u proleterskoj revoluciji«.³⁹

Svakako, ova »tvornička disciplina«, koju proletarijat proširuje na cijelo društvo, Lenjinu nipošto nije bio ideal, što i sam napominje u istom djelu. To je za njega bila samo prva stepenica, neophodna u tom početnom revolucionarnom zamahu radi radikalnog čišćenja društva od svih »gnjusoba i gadosti kapitalističke eksploracije i za dalje kretanje naprijed«.⁴⁰ Takav početak, po njemu, vodi postepenom odumiranju svakog činovništva i stvaranju takvog poretka u kojem će sve jednostavnije funkcije evidencije i kontrole obavljati svi po redu i na kraju će otpasti kao

[36] V. I. Lenjin, *Hoće li boljiševici zadržati državnu vlast?* (pisano potkraj septembra 1917). Dela, tom 27, Beograd, 1975, str. 178–179.

[37] V. I. Lenjin, *Država i revolucija*, Izabrana djela, tom II, knj. prva, Kultura, 1950, str. 216.

[38] V. I. Lenjin, *ibid*, str. 209 u bilješci.

[39] V. I. Lenjin, *ibid*, str. 170.

[40] V. I. Lenjin, *ibid*, str. 209.

posebne funkcije posebnog sloja ljudi. »Od onog trenutka kada svi članovi društva ili bar njegova ogromna većina *sami* nauče da upravljaju državom, sami uzmu tu stvar u svoje ruke, 'urede' kontrolu nad ništavnom manjinom kapitalista, nad gospodičićima koji žele da sačuvaju kapitalističke navike, nad radnicima koje je kapitalizam duboko iskvario, od tog trenutka počet će da iščezava potreba za svakim upravljanjem uopće. Što je punija demokracija, to je bliži trenutak kada će ona postati nepotrebna. Što je demokratičnija 'država' koja se sastoji od naoružanih radnika i koja 'već nije država u pravom smislu riječi', to brže počinje da odumire svaka država.«⁴¹

U ovoj raspravi, u kojoj nam je stalo upozoriti na različite koncepte samoupravljanja što su se pojavili u revolucionarnim zbivanjima u tom razdoblju, nije nam važno je li Lenjin potcjenjivao komplikiranost i kompleksnost mehanizma buduće vlasti i države, da li je, recimo, uzimao organizaciju pošte kao gotov uzor funkciranja socijalističke privrede itd. nego njegova idejna i praktička usmjerenošć na prevladavanje dotadašnjih antinarodnih, eksploatatorskih, birokratskih formi države, radi uspostavljanja nove revolucionarne vlasti, koja će odmah biti osnovana na najširoj podlozi i učešću naroda u njoj. *Sovjeti kao taj novi organizacioni oblik nove vlasti trebali su da budu ne samo osnova diktature proletarijata nego isto tako i osnova njena odumiranja.* Lenjin, dakle, u svom konceptu čak ni u prvoj fazi komunizma, tj. u socijalizmu nije prepostavljao jačanje te države, što nužno znači jačanje nasilja, birokracije i policije, nego je predviđao omogućavanje što širim masama da u njoj učestvuju te da tako svako upravljanje prestaje biti političko upravljanje i da država ujedno odmah i započne odumirati. Odumiranje države znači eo ipso jačanje diferenciranih oblika samoupravljanja na svim nivoima društva, nestajanje političke represije, ostvarivanje novog tipa društvene demokracije i slobode. Zato je Lenjin u polemici s njemačkim socijaldemokratima i njihovim etatističkim koncepcijama pisao: »Proletarijatu je potrebna država — to ponavljaju svi oportunisti, socijal-šovinisti i kauckijevci, uvjeravajući da je takvo Marxovo učenje, a 'zaboravljuju' dodati, da je po Marxu, prvo, proletarijatu potrebna samo država koja odumire, tj. koja je tako uredena da bi odmah mogla odumrijeti, i da mora odumrijeti. I drugo, trudbenicima je potrebna 'država', to jest 'proletarijat organiziran kao vladajuća klasa'.«⁴²

Lenjin, prema tome, nije bio nikakav pristalica i pobornik etatizma, kako ga često pokušavaju prikazati oni koji ne umiju historijski misliti i koji bi željeli da daju meritorne ocjene, a pri tom zanemaruju dublje uvide u idejne premise a zatim i krivudave tokove revolucije, u kojoj se moralno često prilagodavati nametnutim situacijama i rješavati stvari i protiv prije proklamiranih načela. Lenjin je bio veliki revolucionarni »sajnar«, čovjek koji je imao golemo povjerenje u mase, u narod, a naročito radničku klasu i koji je čak i precjenjivao, s obzirom na teškoće upravljanja ne tako jednostavnim privrednim mehanizmima, njezine tadašnje sposobnosti i spremnosti.⁴³

[41] V. I. Lenjin, *ibid*, str. 209.

[42] V. I. Lenjin, *ibid*, str.152.

[43] U septembru 1917. u oštrot polemici s eserima i menjićevicima Lenjin je pisao: »Nepovjerenje

Medutim, kao što smo već spomenuli, i ovdje se radilo uglavnom o općem konceptu, koji nije išao mnogo dalje od Marxovih i Engelsovih shvaćanja Komune i prelaznog perioda. Mnoga konkretna pitanja, koja su se već u to vrijeme postavljala i javljala, ostala su u sjeni, često nisu bila ni postavljena. Tako je npr. problem tvorničkih komiteta, koji su u to vrijeme i kasnije u toku uvodenja nove vlasti odigrali veoma važnu ulogu, ili problem sindikata kao masovne organizacije radnih ljudi – ostali otvoreni. Pitanje političke, državne vlasti bilo je manje-više jasno izneseno. Ali problem ovladavanja privrednim tokovima, dokidanja najamnih odnosa gubio se u koncepciji što šireg učestvovanja u radu i upravljanju društvenim i privrednim sovjetima. Ovaj Lenjinov koncept samoupravljanja i odumiranja države mogli bismo okarakterizirati kao *podržavljenje samoupravljanja i posamoupravljenje države. U njemu se političko samoupravljanje poklapa s ekonomskim samoupravljanjem, samoupravljanje u političkoj sferi i samoupravljanje u ekonomskoj sferi analizira se u oblicima državne organizacije – savjeta*. A za ovaj koncept, bez obzira na to da li je u ovakvoj formi bio izvediv prema onim intencijama koje su i Lenjinu bile na umu i koje smo prikazali, trebalo je imati u potpunosti mirnu situaciju koja bi omogućavala svim snagama da se bace na konstruktivn proces izgradnje i funkciranja sovjeta, da i ne govorimo da je za ovu realizaciju sigurno bila potrebna i razvijenija situacija, veće demokratske i kulturne tradicije. Tada bi se možda i ovakvim oblikom samoupravljanja, tj. sve širim učešćem radnih ljudi u svestranom društvenom upravljanju konačno prevladao i karakter državnog upravljanja.

U Rusiji je, međutim, od samog početka sve govorilo protiv ovakvog razvoja. A napori Lenjina i većine boljševika išli su za tim da upozore na devijacije, poprave razne deformacije i spriječe antisamoupravne i zato u biti antisovjetske tendencije koje su se odmah počele pojavljivati.

2. Suočenje sa stvarnošću historije

Osvajanje političke vlasti potkraj oktobra 1917. godine bilo je samo početak jednog mukotrpnog procesa u kojem su se protiv boljševika urotili i nebo i zemlja. Nema smisla ovdje nabratiti sve teškoće s kojima su se suočavali. Ne pišemo historiju revolucije, nego nas samo zanima šta se zbivalo s problemom samoupravljanja. Sasvim je razumljivo da bi se za svestrano osvjetljavanje ove problematike moralno detaljno prikazati gotovo svakodnevni tok revolucionarnog procesa što su, međutim, već ura-

u mase, strah od njihove inicijative, bojazan od njihove samostalnosti, strah od njihove revolucionarne energije, umjesto bezuslovnog svestranog podržavanja, to su bile najveće greške eserovskih i menjičevičkih voda. U tome je jedan od najdubljih korijena njihove neodlučnosti, njihovog kolebanja, njihovih beskrainih i beskrajno jalovih pokušaja da uliju novo vino u mjesine starog, birokratskog državnog aparata*. (Jedno od bitnih pitanja revolucije, Dela, tom 27. str. 99.)

dili mnogi istraživači ovog presudnog historijskog fenomena našega vijeka.⁴⁴ Činjenica je da su boljševici imali političku vlast u svojim rukama, ali je društveno-ekonomска situacija u zemlji bila još daleko od toga da bude socijalistička. I ovaj primjer ruske proleterske revolucije instruktivno nam govori o tome kako se i danas mora biti oprezan kada se karakterizira jedan društveni sistem, i kako karakter političke vlasti još nije dovoljan da se automatski to obilježje prenese i na cjelinu društvenih odnosa. Tu jasnoću teorijske analize svakog momenta razvoja revolucije, kao i intelektualno i revolucionarno poštenje da se od vlastite prakse ne pravi mitologija — imao je u prvom redu i ponajviše Lenjin, a takva je kritičnost uvijek teža onima koji su na čelu jednog pokreta i najodgovorniji za njegove uspjehe i neuspjehe.

Lenjin je još sredinom 1918. godine u svojoj brošuri *O 'lijevoj' djetinjariji i o malogradanštini*, a što poslije ponavlja u *Porezu u naturi* (1921) jasno upozoravao i boljševike i radničku klasu da se ne smiju zanositi iluzijama o stvarnom poretku i situaciji u Rusiji. Naime, svojom je pronicavom marksističkom analizom dokazivao da u Rusiji u to vrijeme postoje elementi različitih društveno-ekonomskih formacija, pri čemu se glavna borba vodi upravo između sitne robne proizvodnje i privatnog kapitalizma s državnim kapitalizmom i socijalizmom. Radnička klasa je imala preko sovjeta političku vlast u svojim rukama, ali je još bila daleko od toga da ima socijalno-ekonomsku vlast i hegemoniju. Osim masovnog i pretežno privatno-vlasničkog, sitnoburžoaskog seljačkog posjeda, iz kojeg se danomice rada kapitalizam, još je i velik dio industrije bio u privatnim kapitalističkim rukama.

Sagledavši cijelu situaciju u Rusiji, Lenjin je imao svoju viziju prelaznog perioda, koja je u osnovi bila u skladu s njegovim razmišljanjima i stavovima što smo ih vidjeli u *Državi i revoluciji*. Ona bi se u najkratim crtama mogla okarakterizirati kao nastojanje da se preko revolucionarne socijalističke vlasti, preko sovjeta različitih tipova i funkcija (tvorničkih, mjesnih, privrednih itd.) postepeno ovladava sveukupnom evidencijom i kontrolom proizvodnje i tako preko određenih etapa državnog kapitalizma i državnog socijalizma prede na socijalističko, društveno upravljanje i politikom i ekonomikom. Što je šire upravljanje sovjetima kao državnim organizacijama, što je uspješniji razvoj takvog tipa samoupravljanja, to prije te državne organizacije prestaju biti političke institucije i pretvaraju se u društvene, narodne. Pri tome je uvijek smatrao da je u tako zaostaloj Rusiji oblik državnog kapitalizma velik korak naprijed i ujedno neposredno predvorje socijalizma, između kojih nema više nikakvih medustupnjeva. A državni kapitalizam je ovdje u prvom redu

[44] Mogu samo upozoriti na historijske i teorijske radove E. H. Carr-a, J. Ellensteina, Ch. Bettelheim-a, O. Anweilera, L. Schapira, P. Brouéa, L. Trockog, itd. Kod nas su se iscrpnije bavili ovim periodom i P. Dajić, *Neki osnovni problemi razvitka sindikalnog pokreta u prvim godinama sovjetske vlasti (1917 – 1921)*, Beograd, 1964; A. Dajić, *Lenjinova concepcija partije i njezin utjecaj na stvaranje sovjetskog političkog sistema*, Split, 1967; S. Živanov, *Radnička kontrola u Rusiji u godinama revolucije (1917 – 1918)*, Beograd, 1975; B. Caratan, *Tradicije Oktobra i suvremenost*, Zagreb, 1977. U novije vrijeme objavljene su knjige Z. Čepo, *Sudbina radničkog upravljanja u SSSR-u*, Zagreb, 1982; M. Mesić, *Oktobar i radničko upravljanje proizvodnjom*, Zagreb, 1982. i Z. Golubović, *Staljinizam i socijalizam*, Beograd, 1982.

značio radničku, sovjetsku evidenciju i kontrolu nad privatnim kapitalom koji je za Lenjina još uvijek bio neminovan za Rusiju.

Spomenimo odmah, što analitičari Lenjinovih pogleda uglavnom previdaju, da je jednim dijelom vraćanje na državni kapitalizam s NEP-om (početak 1921) bio zapravo povratak na Lenjinove koncepcije koje je zaustao i neposredno prije i u toku prvog razdoblja revolucije. Jer, još u članku o prijetećoj katastrofi — što ga je pisao u septembru 1917. godine polemizirajući s njemačkim i ruskim socijaldemokratima, koji su državno-kapitalističke mjere u vrijeme imperijalističkog rata nazivali »ratnim socijalizmom« — Lenjin je naglašavao da se tu radi o ratnom »državno-monopolističkom kapitalizmu koji je zapravo vojna robijašnica za radnike i ujedno vojna zaštita kapitalističkih profita«. Ali ako se umjesto veleposjedničko-kapitalističke države stavi država revolucionarno-demokratska, tj. država koja revolucionarno ruši sve privilegije i koja se ne boji da ostvaruje najpotpuniji demokratizam — iako još nije socijalistička — bit će to značajan korak k socijalizmu. »Jer socijalizam nije ništa drugo nego najbliži korak naprijed od državnokapitalističkog monopola. Drugim riječima: socijalizam nije ništa drugo nego državnokapitalistički monopol koji je *okrenut na korist cijelog naroda* i koji je utoliko *prestao* biti kapitalistički monopol.

Sredine nema. Objektivni tok razvitka je takav da se od *monopola* (a rat je udesetorostručio njihov broj, ulogu i značenje) ne može ići naprijed a da se ne ide k socijalizmu (...) Imperijalistički rat je predvečerje socijalističke revolucije. I to ne samo zato što rat svojim strahotama rada proleterski ustanak — nikakav ustanak neće stvoriti socijalizam ako ovaj nije sazreo ekonomski — nego zato što je državnomonopolistički kapitalizam najpunija *materijalna* priprema socijalizma, njegovo *predvorje*, ona stepenica historijskih stepenica između koje (stepenice) i stepenice koja se zove socijalizam *nema nikakvih medustepenica*.⁴⁵

Isto to mišljenje ima Lenjin i polovicom 1918. kada, govoreći o sitnovlasničkoj i privatnokapitalističkoj stihiji kao glavnoj opasnosti za razvoj sovjetskog društva, smatra da bi uspostavljanjem krupne općedržavne organizacije proizvodnje na državno-kapitalističkim načelima u rukama radničke klase — osigurali sve adute i ujedno garanciju da će socijalizam pobijediti. Jer državni kapitalizam, pisao je Lenjin, ekonomski je neusporedivo iznad tadašnje ruske ekonomike. »U Rusiji sad prevlada va baš sitnoburžoaski kapitalizam, od kojeg i k državnom krupnom kapitalizmu i k socijalizmu vodi *jedan isti put*, vodi put *kroz jednu i istu* medupostaju koja se zove »općenarodna evidencija i kontrola proizvodnje i raspodjele proizvoda«. Tko to ne razumije, taj čini neoprostivu ekonomsku pogrešku ili zato što ne zna činjenice stvarnosti, što ne vidi ono što jest, što ne umije gledati istini u oči, bilo zato što se ograničava na apstraktno suprotstavljanje 'kapitalizma' 'socijalizmu' i što ne ulazi dublje u konkretnе oblike i stupnjeve tog prijelaza sada u nas.⁴⁶

[45] V. I. Lenjin, *Prijeteća katastrofa i kako da se protiv nje borimo*, Izabrana djela II, prva knjiga, str. 107 – 108.

[46] V. I. Lenjin, *O »lijevoj« djelatnosti i o malogradanstvu*, Dela, tom 28, str. 431.

Imajući na umu takvu situaciju u Rusiji za vrijeme i nakon Oktobra, tj. situaciju u kojoj je još uvijek prevladavalo sitnobaržoasko vlasništvo kao i privatnokapitalističko, Lenjin je kao jednu od prvih akcija nove revolucionarne vlasti napisao projekt uredbe o radničkoj kontroli. To su bile za nj one neophodne mjere revolucionarnog nadzora nad kapitalizmom, ali ujedno i jedna od mjeru učenja radničke klase da ovlađa evidencijom i kontrolom i time se osposobi za socijalističko upravljanje privredom. Već na početku novembra u »Pravdi« izlazi ovaj projekt uredbe u kojoj Lenjin piše da se »u svim industrijskim, trgovackim, bankovnim, poljoprivrednim i ostalim poduzećima s više od 5 radnika i namještenika (ukupno) ili s prometom većim od 10.000 rubalja godišnje vodi radnička kontrola nad proizvodnjom, smještanjem, kupovanjem i prodajom svih proizvoda i sirovina. Radničku kontrolu provode svi radnici i namještenici poduzeća ili neposredno, ako je poduzeće tako malo da je to moguće, ili preko svojih izabranih predstavnika. Ovi treba da budu *neodgodivo izabrani na zajedničkim skupštinama* koje će voditi zapisnik o izborima i saopćiti imena izabranih vlasti i mjesnim sovjetima radničkih, vojničkih i seljačkih deputata«.⁴⁷

Bez dozvole ovih predstavnika, navodio je dalje Lenjin, zabranjeno je zatvarati poduzeća ili obustavljati proizvodnju, ovim predstavnicima moraju biti otvorene sve knjige, dokumenti, skladišta, a odluke izabranih predstavnika su obavezne za vlasnike poduzeća i njih mogu ukinuti samo strukovni savezi i njihovi kongresi. Podrobnija pravila radničke kontrole donose mjesni sovjeti radničkih deputata i konferencije tvorničko-zavodskih komiteta i komiteta namještenika. Na osnovi ovog projekta Sovjet narodnih komesara donio je 14. novembra 1917. razradeniju Uredbu o radničkoj kontroli.

Treba znati da je većina boljševika zajedno s Lenjinom tada smatrala da radnička kontrola okuplja radničke redove za posljednji boj s kapitalom i da je to najsigurniji i najefikasniji put prema državnom i društvenom upravljanju privredom. Ovdje upravo naglašavamo *državnom i društvenom*, jer je Lenjin sa svojim drugovima smatrao, kako smo već i vidjeli, da je što šire ovladavanje državnim sovjetskim organizacijama od radničke klase i radnih ljudi put od nacionalizacije i državnog socijalizma ka socijalizaciji i samoupravnom socijalizmu sa simultanim odumiranjem države i politike.⁴⁸ Upravo su zato i bili negativno nastrojeni prema raznim anarhističkim i anarhosindikalističkim pojавama među ruskim radništvom, kojih je u to vrijeme bilo i u gradu i na selu, smatrajući da se cjelevita i planska organizacija socijalističke privrede ne može bazirati na parcijalizaciji organizacije i interesa koja se ograničava samo na tvornicu ili selo, te su upravo zato i mislili da je u to vrijeme organizacija proizvodnje preko tvorničko-zavodskih komiteta jednostavno nemoguća.

[47] V. I. Lenjin, *Projekt uredbe o radničkoj kontroli*, Izabrana djela II, prva knjiga, str. 239.

[48] Ovdje treba isto tako naglasiti da je Lenjin već tada, isto tako kao i neki drugi marksisti (Korsch, Pannekoek i dr.) pravio jasnu distinkciju između nacionalizacije (područavljenja) i socijalizacije (područvljenja). Lenjin je pisao: »Moguće je biti odlučan ili neodlučan o pitanju nacionalizacije i konfiskacije. Ali sva stvar i jest u tome što čak ni najveća 'odlučnost' na svijetu nije dovoljna za prijelaz od nacionalizacije i konfiskacije k područvljenju.« (O »lijevoj« djetinjariji i o malogradanštinji, Dela, tom 28, str. 425).

Tako je npr. I. I. Stepanov u svojoj brošuri *Od radničke kontrole prema radničkom upravljanju* (Moskva, 1918) pisao: »Umjesto da se oslanjamo na sovjetske republike oslanjamo se na republiku svojevrsnih radničkih zadruga, u koje su se u izvjesnom smislu pretvorili kapitalističke tvornice i pogoni. Umjesto brzog uspostavljanja društvene proizvodnje i raspodjele, umjesto mjera koјe bi bile korak socijalističkoj organizaciji društva, vidjeli smo praktike, koje podsjećaju na sanjerenja anarhista o autonomnim proizvodnim komunama.«⁴⁹ A sama Pankratova, koja se osvrnula na brošuru Stepanova, zaključivala je u istom duhu da je radnička kontrola »kako ju je drug Lenin razumio u predvečerje revolucije, mogla biti ostvarena samo uz pomoć proleterske države i u svedržavnom opsegu. *Takva radnička kontrola morala je neizbjegno prijeći u državno reguliranje ili čak državnu organizaciju proizvodnje.*«⁵⁰ Ovdje je isto prisutna misao o državnom kapitalizmu pod sovjetskom vlašću koji bi se postepeno pretvarao u državni socijalizam sa sve većim učestvovanjem radnih ljudi u upravljanju i državom i proizvodnjom, što bi dovelo do socijalizacije rada i odnosa.

Kad govorimo o sudbini tvorničko-zavodskih komiteta (koje mi danas nazivamo radnički savjeti), moramo istaknuti najmanje dvije činjenice. U prvom redu, kapitalisti su se i dalje snažno opirali svim mjerama kontrole, često napuštali tvornice i zatvarali ih, što je bio povod i prvih nacionalizacija. Međutim, pokazalo se da u tom periodu razvoja Rusije radnici nisu u stanju zamijeniti stručnjake u upravljanju tvornicama. Drugi moment je bio taj što ni u radničkoj klasi, mislim u većini, kao niti u vodećim socijalističkim snagama nije postojao koncept cijelovite izgradnje socijalističke vlasti i privrede na osnovi radničkih savjeta, u ovom slučaju tvorničko-zavodskih komiteta, nego, kako smo kod Lenjina vidjeli, na sovjetskoj organizaciji cijelokupnog društva, koja je u to vrijeme imala još uvijek ponajprije državni, politički karakter. Ovom se ne treba nimalo ni čuditi, niti bi trebalo, kao što to neki čine, zbog toga kritizirati ruske komuniste. Već sam prije rekao da su sve to bili tek prvi počeci i teorijskog i praktičkog rješavanja problematike samoupravljanja, sada već na konkretnom tlu revolucije, a ne kao u 19. stoljeću kod nekih socijalista u imaginarnim sferama puke teorije. Nisu se odmah mogli sagledati svi pozitivni ili negativni učinci izvjesnih revolucionarnih mjera, koje mi danas s distancije od nekoliko decenija lako uočavamo. Isto tako, ne bi trebalo biti tako preuzetan u kritici određenih tadašnjih koncepata i rješenja, kao što je to krarakteristika i danas nekih pojedinaca ili grupa, kad sve do danas ne postoji u cijelokupnom socijalističkom pokretu jasna predodžba o samoupravnim mjerama za prevladavanje političke i ekonomske alienacije i kada se socijalistički i komunistički pokret tek odnedavna pomalo rješava svojih etatističkih iluzija.

Medutim, treba naglasiti da su u ovom prvom razdoblju zaoštravanja klasne borbe, naročito do polovice 1918. godine, objektivne okolnosti (otpor i sabotaža buržoazije) prisiljavale i same radnike na neposrednu akciju pretvaranja radničke kontrole u radničko samoupravljanje. Ovo vri-

[49] Cit. prema A. Pankratova, *ibid.* str. 216–217.

[50] A. M. Pankratova, *ibid.* str. 218–219.

jeme takozvanog »crvenoarmijskog juriša na kapital« bilo je u velikoj mjeri karakterizirano spontanim akcijama radničke klase, što je i sama vlast odobravala i pratila odredenim zakonskim aktima. Treba posebno naglasiti da se to u velikoj mjeri poklapalo s Lenjinovim pretpostavkama i nadanjima izraženim u spisima iz 1917. godine koje smo već naveli. Unatoč tome Lenjin je u toj konkretnoj situaciji, kao i prilično izraženim kontroverzama među boljševicima u pogledu daljih putova razvoja, bio za postepeniji razvitak, za solidnije ekonomske i organizacione pripreme za definitivno podruštvljenje proizvodnje.

Zaokret sredinom 1918. prema državno socijalističkom i centralističkom upravljanju i uspostавanju individualnog rukovodenja i napuštanju dotadašnjih oblika radničkog samoupravljanja nije se dogodio zbog promjene osnovne koncepcije u Lenjina i mnogih boljševika, nego zbog objektivne situacije koju su oni ocjenjivali kao veliku opasnost za revoluciju i socijalizam (radilo se u prvom redu o gubljenju uvida u interesu cjeiline, grupnovlasničkom ponašanju, padanju proizvodnje i sl.). Ako tome dodamo i izbijanje kontrarevolucije, onda možemo razumjeti da vodeće snage nisu vidjele druge mogućnosti jedinstvenog rukovodenja privredom i planskog usmjeravanja nego u organizaciji koja je ipak kako-tako funkcionirala tj. u državi. Bila je to, u to vrijeme, još uvijek revolucionarna država, a sistem koji se uvodio — državni socijalizam, s odredenom radničkom demokracijom u tvorničkim komitetima i sindikatima.

U toj situaciji glavna opozicija Lenjinu u boljševičkim redovima bila je grupa »lijeve opozicije« koja se vec oštro suprotstavila Lenjinovom insitiranju na zaključivanju mira s Njemačkom i Austro-Ugarskom. (Buharin, Osinski, Pjatakov, Sokolnikov, Preobraženski, Lomov i dr.) Nasuprot Lenjinovim stavovima u tom momentu, a radilo se u prvom redu o Lenjinovoj procjeni konkretnih mogućnosti i traženju adekvatnih rješenja da bi se izvukli iz sve teže unutrašnje situacije, lijeva opozicija je inzistirala na što dosljednijem provodenju radničkog samoupravljanja i što manjem oslanjanju na znanje i pomoć klase koja je doživjela svoju historijsku negaciju.

U prvom redu, prema njihovoj koncepciji, upravljanje poduzećima trebalo je da ostvari kolegijalna tijela radnika i tehničkog osoblja koja se nalaze pod rukovodstvom lokalnih sovjeta narodne privrede. Upravljanje je trebalo da bude potpuno, pa evidencija i kontrola, na čemu je Lenjin u prvom redu inzistirao, dobivaju drugostepeno značenje. Kolektivne organe upravljanja biraju radnici u poduzeću a ne imenuju se. »Savjeti«, pišao je Osinski, »koji time 1. koncentriraju u svojim rukama cijeli posao u izgradnji privrede, 2. stoje neposredno u praksi i preko proizvodnih kolegija kvalificiranih radnika i inženjera (koji su ujedno članovi njihovih sindikata) povezuju se s lokalnim organizacijama i koji su organizirani 3. po principima pravog 'demokratskog centralizma' i kolegijalnog upravljanja (a ne po principima birokratskog centralizma ili, obratno, sindikalizma, tj. prema izboru po čelijama, direktno od donjih organizacija) mogu i mogu biti ništa drugo nego sposobni za rad i život i razvijati organizatorsku stvaralačku snagu koja će obuhvatiti cijelu radničku kla-

su.«⁵¹ Osinski je dalje smatrao da tek nakon toga što i vrhovni privredni sovjet bude izabran od navedene baze tj. od kongresa radničkih savjeta, tek tada on neće visiti u zraku i prestat će da bude samo kancelarija.

Mnogi se istraživači ovog presudnog razdoblja evropske i svjetske historije slažu da je ova koncepcija »lijevih komunista« bila socijalistički i teoretski principijeljnija i više u duhu onoga što su marksizam, kao i mnogi drugi socijalistički pokreti, pa i sam Lenjin u svojim teorijskim razmišljanjima, prepostavljali. Ali je, s obzirom na već navedene teškoće, zadatke i prioritete, naročito ako uzmemu u obzir da je gradanski rat bio na pragu, Lenjin odnio prevagu u boljevičkim redovima, iako ne odmah i u radničkoj klasi.⁵²

Treba posebno naglasiti da je politička strana pitanja u tadašnjim zaoštrenim klasnim konfrontacijama bila gurnuta na prvo mjesto u toj etapi revolucije. I nije moglo biti drugačije. U to vrijeme socijalistička revolucija i nije mogla započinjati drugačije nego kao politička, tj. političko osvajanje vlasti. A ta je revolucionarna vlast zatim, prije ili poslije, već prema cijelokupnoj situaciji u zemlji, morala ili da potvrdi već neke socijalne preobražaje koji su bili u toku ili da ih dalje inicira i provodi. Ova je »shema« revolucije u komunističkom pokretu ostala sve do najnovijeg vremena uglavnom identična i tek se danas, s obzirom na mnoge promjene u kapitalizmu, pomišlja i na druge mogućnosti tog historijskog prijelaza.

Tu političku sferu netko je mogao, naravno, zamišljati u birokratsko-estatističkim oblicima, kao što je to uradio dio socijaldemokracije, pa i

[51] N. Osinski, *Über den Aufbau des Sozialismus, Arbeiterdemokratie oder Parteidiktatur*, Olten und Freiburg im Breisgau, 1967, str. 115 – 116.

[52] Sava Živanov je u svojim istraživanjima konstatirao da su »mitingaški demokratizam«, pričina nedisciplina, opadanje odgovornosti i efikasnosti, snažne centrifugalne tendencije ugrožavale jedinstvo privrede. Opravдавajući Lenjinove stavove (kao i kasnije Ch. Bettelheim ili M. Liebman), Živanov smatra da Lenjin nije polazio od principa nego jedne neumoljive prakse. A ona je zahtijevala da se što prije stvoriti takav privredni sistem koji će zaustaviti raspadanje privrede i omogućiti što veću količinu dobara. Zato je Lenjin inistirao da se upravljanje radnika zamjeni upravljanjem u ime radnika. »Za svoju koncepciju napuštanja radničkog upravljanja, Lenjin je u proljeće 1918. godine uspeo da pridobije rukovodstvo partije i države, ali ne i radničku klasu, koja je u uspostavljanju sovjetske vlasti videla put za brzo uklanjanje ne samo eksploracije, nego i svih nepravdi koje im je nanosio jedan nerazvijeni kapitalizam. Upravo u uspostavljanju radničkog upravljanja fabrikama, čemu su spontano pristupili, radnici su videli način za eliminiranje najvažnije od svih nepravdi kapitalističkog društva – ropske potčinjenosti i ljudske bespravnosti radnika u proizvodnji. Koncepcije 'levih komunista' bile su upravo izraz tog nestrijeđenja radnika da se što brže 'svrši sa kapitalizmom' i nikakva objašnjenja Lenjina i njegovih istomišljenika nisu uspela da ubede radnike da se faze društvenog razvoja ne mogu preskakati, jer je Boljevička partija, sa Lenjinom na čelu, mobilijući mase za revoluciju, pothranjivala u njima naivnu veru o socijalizmu kao brzom i sposobnom rešenju za sve društvene nadeće. Pošto ta iluzija u 1918. godini još nije bila izvela u masama, nastojanja Lenjina i njegovih saradnika da se uredbom i kongresu SNH napusti radničko upravljanje privredom doživela su potpuni neuspeh i tek kada je Lenjin umesto snage argumenata upotrebljio argument vlasti doneta je kompromisna uredba kojom se čine prvi ozbiljniji koraci u napuštanju radničkog upravljanja nacionalizovanim preduzećima. Ali ono u šta Lenjin nije uspeo da ubedi radničke mase, uspeo je stvarni razvitak sovjetskog društva. Razbuktanje gradanskog rata i proširivanje strane vojne intervencije vodilo je napuštanju prvobitnih formi decentralizovanog organizovanja masama i njihovom prerastanju u sistem stroge centralizacije...» (Sava Živanov, *Oktobarska revolucija i radničko učestvovanje u upravljanju proizvodnjom*, Prilozi za istoriju socijalizma, knjiga 5, Beograd 1968, str. 207 – 208).

odredene grupacije boljševika, a mogao je zamišljati kao sovjetsku vlast u duhu Lenjina, tj. kao mnogo širu demokraciju od buržoaske, u kojoj radni ljudi neposredno uzimaju upravljanje društвom — dakle i politikom i ekonomikom — u svoje ruke i tako ga postepeno pretvaraju u asocijaciju slobodnih proizvoda, prevladavajući tradicionalne i otudene oblike državne i političke vlasti i upravljanja. Ovo je bila Lenjinova samoupravna vizija, kako smo već pokazali, i bez obzira što je jedna ne razvijena stvarnost gurala prvu zemљu radnika i seljaka sve više na političke i birokratske kolosijeke — čemu su naročito pogodovali i neki objektivni momenti, u prvom redu medunarodna intervencija i kontrarevolucija — Lenjin nije nikad gubio osnovnu, crvenu nit svoje socijalističke vizije i do kraja života je nastojao da djeluje u skladu s njom.

Isto tako, zbog svih navedenih razloga ne treba da se čudimo velikom povjerenju radnih masa u svoju novu socijalističku, sovjetsku vlast. Bez obzira na trzavice i u vodećoj partiji, bez obzira na nezadovoljstva koja su sejavljala, pa čak i na neke lokalne pobune — što je ponajviše uzrokovalo teško ekonomsko stanje izazvano iscrpljujućim gradanskim ratom — radnička klasa i veći dio radnog seljaštva u novoj su sovjetskoj vlasti vidjeli svoju državu i svoju vlast. Da toga nije bilo, nikakva boljševička prisila ili umjeшност ne bi iznijela pobjedu nad trupama medunarodne i bjelogardiske intervencije. To je mišljenje i mnogih drugih objektivnih istraživača ovoga perioda. Upravo zato i mјere sovjetizacije društveno-ekonomskih odnosa, tj. prijelaz na sovjetsko, državno reguliranje i organiziranje privrede nije u to vrijeme moglo značiti potpuno negiranje samoupravljača. Jer oni u tom momentu nisu bili u stanju da provedu integralnu organizaciju ekonomskog života, bez posredstva političkih mehanizama vlasti i organizacije.

To je bila realna situacija. Mogu se danas praviti različite kombinacije što bi bilo da je pravac razvoja tekao drugim tokom. Tada je ovo bila jedina solucija koja je morala odgovriti potrebama, i to urgentnim potrebama osnovne prehrane stanovništva u gradovima i isto tako urgentnim potrebama revolucionarne armije na frontu. A ova solucija, barem u Lenjinovim prepostavkama, nije smjela odvesti razvoj zemљe ka etatističkom totalitarizmu, prema kojem je uvijek osjećao intimnu odbojnost, nego ka svenarodom upravljanju, evidenciji i organizaciji.

Zato možemo danas potpuno razumjeti Pankratova koja u osnovi dijeli Lenjinovo mišljenje da radnici nisu mogli u tom momentu nadomjestiti ni svu upravu u tvornicama, a niti je organizacija tvorničkih komiteta mogla osigurati jedinstveno vodenje privrede. »Upravljanje novom tvornicom«, pisala je Pankratova još u tim dанима, »moralo je proizlaziti iz principa jedinstvenog privrednog plana, koji to upravljanje povezuje s općim socijalističkim usmјerenjem mlade proleterske države. Tvorničkim komitetima su jednostavno nedostajala tehnička i organizaciona iskustva i znanja da bi ovladali komplikiranim poslom kontrole. Moderan oblik proizvodnog procesa s toliko je niti povezan s vanjskim svijetom, s drugim poduzećima, drugim proizvodnim područjima, s tržištem, transportom, tržištem radne snage itd. da tvornički komiteti, pa čak i njihova sveruska zajednica, nisu mogli pohvatati te niti, jer oni nisu raspolagali

pravima državne sile.⁵³ Pankratova misli da je u praksi bila naročito teška finansijska kontrola, jer su za to potrebna i specijalnija znanja i premljenost. Za ovladavanje kompleksnim problemima upravljanja cjelokupnim društvenim tokovima, boljševici su, kako se vidi, u to doba imali na raspolaganju uglavnom državnu organizaciju, koja je ne samo odmah apsorbirala neke i najspasobnije boljševike nego i sposobnije radnike. I bez obzira na to što je to bio još uvijek dobrim dijelom stari aparat, o kojem je Lenjin rekao toliko kritičkih primjedaba, ipak je on jedini uspio, da preko novostvorenih sovjeta na svim nivoima, ovlađa procesima koji su omogućavali u to vrijeme barem društvenu reprodukciju. Međutim, u tom razdoblju revolucionarne vlasti, kako sam već spomenuo — ali je to potrebno i više puta naglasiti — radne mase nisu ni mogle sumnjati da nova država može nešto drugo biti i napraviti nego instalirati stvarnu radničku demokraciju, radničku državu koja će u isti mah i prestajati da bude država u klasičnom smislu i pretvarati se u samoupravnu zajednicu slobodnih proizvodaca.

Da je ona u to vrijeme bila i stvarno radnička demokracija pa makar i nerazvijena, često i primitivna i nekulturna, to je činjenica. Ali činjenica je i to, što mnogi ili ne znaju ili neće da vide, da su boljševici nudili i drugim revolucionarnim krilima pojedinih partija da suraduju u vlasti i da su npr. do Brest-Litovskog mira u vlasti bili zastupljeni i lijevi socijal-revolucionari. Da su i kadeti, dakle politička desnica, imali svoje novine još u ljetu 1918. godine, a da menjševici imaju i svoje organizacije i štampu, učestvuju u nekim organizacijama itd. Boljševici su i na tom području političke demokracije nastojali da se čuje i druga strana. Ali, bez obzira i na svoje razne greške, pretjerivanja ili nepotrebne intervencije, oni nisu mogli biti odgovorni za iracionalno ponašanje lijevih socijal-revolucionara, kada, zbog zaključenja mira s Njemačkom i Austrijom, izlaze iz vlade i započinju terorističkim akcijama i izvode puč, pri čemu su i neki videniji boljševici izgubili život. Isto tako nisu boljševici odgovorni za postupke svih tih partija u gradanskom ratu, u kojem su neke od njih izravno suradivale s intervencionistima, a druge ih barem svojim dvostrinslenim držanjem ohrabrivale. Rezultat svih tih zbivanja bio je politička ogoljelost sistema, na vlasti je ostala samo jedna partija, a demokratizam je bio sužen — što je svakako, u najmanju ruku, moglo pogodovati negativnim procesima u političkom životu zemlje.⁵⁴

[53] A. M. Pankratova, *ibid.*, str. 221, s ovim se mišljenjem slaže i jedan od novijih i ozbiljnijih istraživača ovog perioda Ch. Bettelheim, kada navodi da je Lenjin bio primoran da uvede kapitaliste i gradanske specijaliste u upravljanje tvornicama, jer sovjetskom proletarijatu nije uspjelo da ovlađa cjelokupnim mehanizmom goleme privrede. (Vidi Ch. Bettelheim, *Die Klassenkämpfe in der UdSSR*, sv. 1, str 155, Berlin, 1975.).

[54] Ch. Bettelheim, M. Liebman, uz mnoge druge starije istraživače ovog razdoblja, navode mnoge primjere držanja drugih «lijevih» partija koje su bile daleko od primjerenoj držanja u revolucionarnoj situaciji. Već su u samom aktu revolucije od 25. na 26. oktobar 1917. menjševici i socijalisti-revolucionari napustili Kongres Sovjeta koji je u tom momentu bio vrhovna vlast u zemlji. U grupi lijevih menjševika Martovićeva odluka da se napusti Kongres pobijedila je sa 14 glasova na suprot 12 (dakle za samo dva glasa). Suhanov, također lijevi menjševik, u svojim poznatim sjecanjima na revoluciju pisao je: «Tako je svršila drama. Mi smo otišli a da nismo znali ni kamo ni rašto; napustili smo sovjete, pomiješali smo se s kontrarevolucionarnim elementima, i ponizili se u očima masa; srušili smo svu budućnost našeg pokreta pogazivši naše principe... Ja sam za vrijeme revolucije učinio mnogo grešaka i mnogo gluposti. No mislim da je moj najveći i najnepo-

Uz sve ove probleme iskrsnuo je i jedan drugi koji će prije nije mogao predvidjeti – pitanje odnosa između tvorničkih komiteta i sindikata. U toku 1917. tvornički komiteti su bili uvelike suprotstavljeni sindikatima, jer su ovi bili ili raspušteni ili u rukama menjševika. Zato su mnogi, a naročito anarchisti, smatrali da tvornički komiteti moraju zamijeniti sindikate u vodenju ekonomskog borba i da se moraju pretvoriti u bazu nove revolucionarne vlasti, ekonomsku diktaturu proletarijata. U daljem toku, naročito nakon Oktobra, kod boljševika prevladava mišljenje da postojanje dviju paralelnih organizacija samo otežava situaciju, a kako rukovanje privredom postaje sve više stvar sovjetskih, državnih organa, dolazi se do uvjerenja da je najbolje sjediniti tvorničke komitete i sindikate kao glavnu školu socijalističkog upravljanja. Jer sindikat je trebalo da brani u prvom redu ekonomski interes radnika, da učestvuje u upravljanju poduzećima, da se brine oko tarifnih pravilnika, o namještanju i otpuštanju radnika itd. Na takvo stajalište je djelovala i konkretna situacija u poduzećima gdje su se i zbog političkih i zbog organizacionih problema javljala stalna razilaženja, raspre i konfrontacije između sindikata, tvorničkih komiteta i sovjeta radničkih deputata.

Budući da je radnička kontrola bila u tom ranom periodu revolucije glavni organ radničke klase u borbi za socijalističku tvornicu i proizvodnju, postavilo se i pitanje tko će tu kontrolu provoditi – tvornički komiteti ili sindikat? To je, po mišljenju na primjer Pankratove, bilo ujedno pitanje sudbine jedne od tih organizacija. Jer »postojanje obiju organizacija nije bilo svršishodno i kočilo je postignuća Oktobra. Objektivni tok revolucije zahtijevao je dapaće istovremeno prijelaz na državne oblike kontrole i reguliranje industrije«.⁵⁵ Taj proces stapanja tvorničkih komiteta i sindikata završen je u toku 1918. godine tako da je u vrijeme Drugog sveruskog kongresa sindikata u januaru 1919. radnička klasa imala samo jedan općeklasni organ. Tvornički komiteti su postali osnova organizacione izgradnje sindikata, temeljna celija proizvodnog udruženja na lokalnoj razini. Tvornički komiteti, dakle, ne prestaju postojati, ali se mijenja njihova uloga i mjesto u organizaciji i kontroli proizvodnje. I još je u *Uredbi o tvorničkim komitetima*, koju su bili donijeli Sveruski centralni sovjeti sindikata i Narodni konesarijat rada 1920. godine, bilo naglašeno da tvornički komiteti ispunjavaju sve sindikalne zadatke, imaju važne organizacijske zadatke i stvaraju čvrste proizvodne organizacije radnika i službenika. S obzirom na organizaciju proizvodnje, tvornički komitet se ne miješa u djelokrug i odluke uprave, ali »a. prati tok izvršenja proizvodnih planova za cijelo poduzeće kao i za posebna odjeljenja i radionice; b. sudjeluje savjetodavno u pretresanju svih važnijih pitanja proizvodnje, koja pokrene tvornička uprava; c. sudjeluje u radu uprave tvornice na opskrbi radnika prehrambenim i drugim najvažnijim artiklima u okviru odluka državnih organa za prehranu; d. nagleda upošljavanje i otpuštanje radnika na osnovi pravilnika o evidenciji i raspodjeli radne snage i o prosječnoj tarifi; e. vodi evidenciju svih radnika sposobnih za obav-

pravljiviji zločin što nisam odmah raskinuo sa grupom Martova u momentu kad je odlučila da napusti Kongres.» (Suhanov, *Ruska revolucija*, cit. po M. Liebmanu, *Le Léninisme sous Lenine*, Paris, 1973, tom II, str. 48–49).

[55] A. M. Pankratova, *ibid.*, str. 232.

Ijanje administrativnih i tehničkih poslova; taj popis, uz iscrpnu karakteristiku svakog kandidata šalje u određenim rokovima u odgovarajući sindikalni organ; f. objelodanjuje sve radne izvještaje i druge podatke sindikalnih organa o toku rada poduzeća; g. mobilizira, na traženje komiteta za radne obaveze, radnike i službenike na obavezne radne akcije, u slučaju da poduzeće ograniči svoju djelatnost ili ako naidu elementarne nepogode (snježni nanosi, poplave, itd.).

Primjedba: sve svoje zaključke o stanju u poduzeću, raznim nepravilnostima ili nedostacima u radu tvorničke uprave komitet odmah prenosi višim sindikalnim organima^[56].

Lenjin je bio svjestan teškoća pred kojima se nova sovjetska vlast, diktatura proletarijata, nalazi u komplikiranim nacionalnim i internacionalnim odnosima. Unatoč tome što je u takvim okolnostima sabotaže i kontrarevolucionarnog djelovanja buržoaskih snaga, a nešto kasnije i oružane intervencije, Lenjin upozoravao da je diktatura proletarijata i vlast koja se ne zasniva na zakonu, ovaj moment, koji je bio određen najzaostrenijom klasnom konfrontacijom, za Lenjina nikad nije bio bitan. Još je u veoma važnom spisu o narednim zadacima sovjetske vlasti, u proljeće 1918. godine pisao da je glavni zadatak proletarijata i siromašnog seljaštva pozitivan i konstruktivan rad na stvaranju novih društvenih odnosa koji obuhvataju plansku proizvodnju i raspodjelu. Takva revolucija mora biti ostvarena samo stvaralaštvom većine stanovništva. »Stvorivši nov, sovjetski tip države, koji radnim i ugnjetenim masama pruža mogućnost da uzmu aktivnog učešća u samostalnoj izgradnji novog društva, mi smo riješili samo mali dio teškog zadatka. Glavna teškoća leži u ekonomskoj oblasti: ostvariti najstrožu i univerzalnu evidenciju i kontrolu proizvodnje i raspodjele proizvoda, podići produktivnost rada, *podruštiti* proizvodnju na djelu.^[57]

Lenjin je uvijek smatrao i često naglašavao da se socijalizam ne može izgraditi bez masovnog učestvovanja trudbenika i cijelog stanovništva u upravljanju. On je znao da se to ne može postići odjednom, da različite negativne tradicije kao i nerazvijenost i zemlje i naroda stvara niz teškoća takvom razvoju, da se mora računati i na uzmake itd. Ali sve je to Lenjin ukalkulirao u jedan revolucionarni put za koji je znao da nije posut ružama. Već je primoranost sovjetske vlasti da ponovo uzme buržoaske stručnjake da upravljaju proizvodnjom i da ih bolje plati od drugih značilo odstupanje od principa Pariške komune, kako je i sam Lenjin otvoreno pisao. Dapaće, smatrao je da se takav korak nazad ne smije tajiti, nego ga valja narodu otvoreno reći, nadajući se da će možda i za godinu dana radnici ovladati osnovnim znanjima evidencije i kontrole proizvodnje i time ostvariti »radničko reguliranje proizvodnje«. Dok radnička kontrola ne postane činjenica, »dok najnapredniji radnici ne organiziraju i ne provedu pobjedonosan i nemilosrdan rat protiv onih koji tu kontrolu наруšavaju ili se o njoj ne brinu — dotele se od prvog koraka (od radničke

[56] Prema A. M. Pankratova, *ibid.*, str. 292. Ovdje ne pominjemo i mnoge druge odredbe u vezi s radom ovih komiteta.

[57] V. I. Lenjin, *Naredni zadaci sovjetske vlasti*, Izabrana djela II, knj. I, str. 318. Da Lenjin nije shvaćao diktaturu proletarijata u prvom redu kao nasilje nego kao izgradnju novih društvenih odnosa, vidi njegov spis *Velika inicijativa* i govor u povodu smrti Sverdlova.

kontrole) ne može učiniti drugi korak k socijalizmu, tj. prijeći na radničko reguliranje proizvodnje.“⁵⁸

Ovo je stalna preokupacija Lenjina — već postojeće organizacije tj. tvornički komiteti i sindikati treba da provedu sve predradnje za realizaciju radničke kontrole da bi se ostvario glavni cilj — radničko reguliranje proizvodnje tj. radničko samoupravljanje. U istom spisu, govoreći o socijalističkom karakteru sovjetskog, tj. proleterskog demokratizma, ponovo naglašava da je njegova bitna usmjerenost odgajanje najširih eksploatičnih masa da se »uči upravljati i počinje upravljati« tj. da se stvaraju uvjeti u kojima će i »država moći da počne odumirati«.⁵⁹

Lenjin je već tada uočavao da postoji opasnost od sitnoburžoaska dezorganizacije, koja zbog zaostalosti zemlje mora ostavljati svoj pečat na razvoju sovjeta, kao masovnih i trudbeničkih organizacija. »Postoji sitnoburžoaska tendencija k pretvaranju članova sovjeta u 'parlamentarce' ili, s druge strane, u birokrate. Protiv toga se treba boriti privlačeći sve članove sovjeta praktičnom učešću u upravljanju. Odjeljenja sovjeta pretvaraju se u mnogim mjestima u organe koji se postepeno stupaju s komesarijatima. Naš cilj je stoprocentno privlačenje *sirotinje* praktičnom učešću u upravljanju, i raznovrsni koraci za ostvarenje toga — ukoliko raznovrsniji, utoliko bolji — moraju se brizljivo registrirati, proučavati, sistematizirati, provjeravati na širem iskustvu i ozakonjavati. Naš je cilj da svaki trudbenik poslije završetka 8-satne 'lekcije' produktivnog rada besplatno ispunjava državne dužnosti: prijelaz na to je naročito težak, ali samo taj prijelaz predstavlja zalog konačnog učvršćenja socijalizma.«⁶⁰

O ovim problemima kao bitnim pitanjima socijalizma, diktature proletarijata, Lenjin je govorio i pisao u tim godinama ne jedanput. Bila je to njegova stalna preokupacija: što širim učestvovanjem trudbenika u sovjetima podruštiti državno upravljanje i uz pomoć radničke kontrole prijeći na radničko upravljanje proizvodnjom, što sve zajedno znači i odumiranje države, birokracije, politike u klasnom i klasičnom smislu riječi. U jednom svom govoru potkraj 1918. godine naglašava da boljševici nisu htjeli odmah dekretirati socijalizam u industriji zato što on može nastati tek onda »kad se radnička klasa nauči da upravlja, kad se učvrsti autoritet radničkih masa. Bez toga je socijalizam samo želja«.⁶¹ Uvođenje radničke kontrole bila je nepotpuna mjeru, ali neophodna da se radnici nauče osnovnim mjerama upravljanja i izgradnje industrije ogromne zemlje. Lenjin naglašava da je posvema razumljivo što još nije postignuto mnogo, da je u najzaostalijoj zemlji radnicima potrebno dulje vremena da nauče upravljati industrijom. Ali ujedno misli da je najvažnije u svemu tome što su se radnici prihvatali toga posla i što se od kaotične, rascjepkane i primitivne radničke kontrole ipak već došlo do »radničkog upravljanja industrijom u općenacionalnim razmjerima.«⁶²

[58] V. I. Lenjin, *ibid.*, str. 329.

[59] [60] V. I. Lenjin, *ibid.*, str. 343.

[61] V. I. Lenjin, *Govor na Sestom sveruskom vanrednom kongresu sovjeta radničkih, seljačkih, kozačkih i crvenoarmejskih deputata*, Dela, tom 29, str. 291.

[62] V. I. Lenjin, *ibid.*, str. 291.

Svim ovim Lenjinovim intervencijama već smo duboko u teškom razdoblju kontrarevolucije koja je u mnogo čemu negativno djelovala na normalniji razvitak sovjetske vlasti i socijalizma. Razdoblje ratnog komunizma, na koji su ruski komunisti bili prisiljeni, nužno je jačalo političku sferu, državu i administrativno rješavanje problema i teškoća, što je samo pogodovalo učvršćenju birokratizma. U svim tim okolnostima — kada su radnički bataljoni rekvirirali po selima hranu da bi osigurali minimalnu prehranu u gradovima, kada su državni organi proizvodnju dirigirali u skladu s najneophodnjim potrebama fronta, a radnička klasa bila desetkovana — upravljački sloj radnika je postajao sve manji, a rad u sovjetima poprima sve više klasične političke oblike. I u takvim situacijama Lenin je upozoravao na te deformacije i odredivao liniju borbe protiv iskriviljavanja one linije razvoja koju su bili od početka zacrtali. »Boriti se protiv birokratizma do kraja, do potpune pobjede nad njim, moguće je samo kad cijelo stanovništvo učestvuje u upravljanju. U buržoaskim republikama to je bilo ne samo nemoguće: *tome je smetao sam zakon*. Najbolje buržoaske republike, ma koliko one bile demokratične, imaju hiljade zakonodavnih smetnji koje ometaju učešće trudbenika u upravljanju. Mi smo učinili da tih smetnji kod nas ne bude, ali dosad nismo postigli da bi radne mase mogle da učestvuju u upravljanju — osim zakona ima još i kulturni nivo, koji se ne da podrediti nikakvom zakonu. Taj niski kulturni nivo čini da su sovjeti, iako po svom programu organi upravljanja *kroz trudbenike*, u stvari organi upravljanja za *trudbenike* kroz najnapredniji sloj proletarijata, ali ne kroz narodne mase.«⁶³

Ovo je već bila konstatacija jednog ne tako malog defekta sovjetske vlasti. Ali s obzirom na stanje u zemlji, na razvijenost cjelokupnog ruskog društva prije revolucije, na ratna razaranja i unutrašnje sukobe — ovi nedostaci i fenomeni mogli su se očekivati. Zbog svih tih okolnosti boljševici su morali učiniti u tom razdoblju nekoliko značajnih uzmaka i »koraka nazad«. Jedan je bio, kako smo vidjeli, u vezi sa stručnjacima i »jednonačalijem« u stručnom, tehničkom upravljanju poduzećima. Nedugo nakon toga, u vihoru borbe protiv kontrarevolucije, kada se moralno prijeći na stvaranje regularne armije, moralno se posegnuti i za oficirima stare carističke vojske, koji su htjeli da stupe u redove Crvene armije. Znamo da je Trocki, kao glavni organizator armije i vrhovni komandant, zbog ovih potreba imao dosta neprilika u samim boljševičkim redovima — ali ljude koji su poznavali vojnu vještina nova sovjetska vlast nije imala, ili ih je bilo veoma malo. Treći veliki ustupak odigrao se neposredno nakon pobjede nad intervencijom, kada su morali priznati da su izvjesne iluzije o ratnom komunizmu, dakle gotovo neposrednom prijelazu na razvijenije oblike socijalizma, bile plod pogrešnih procjena. Teška i dezorganizirana privredna situacija primorala je boljševike da proklamira

[63] V. I. Lenjin, *Referat o partijskom programu na Osmom kongresu KP (b)* R, Izabrana djela II, knj. II, str. 119 – 120. Shvaćanje da je gradanski rat i buržoaska kontrarevolucija jedan od najvažnijih uzroka slabljenja sovjetske baze, sovjetskog demokratizma prisutno je kod mnogih dobrih poznavalaca i istraživača ovoga procesa. Tako npr. vrsni poznavalac ovog razdoblja M. Liebman piše da je trebalo čekati jesen 1918. da bismo vidjeli brzo slabljenje moći »baze«. »To što ju je dokončalo nije bila toliko volja centralne vlasti koliko zahtjevi i posljedice gradanskog rata.« (M. Liebman, *Le Leninisme sous Lénine*, tom II, str. 32.)

ju NEP. A on je zapravo bio vraćanje, kako smo već vidjeli, na prvotne Lenjinove koncepcije prelaznog perioda i razvoja socijalizma.

Ratni komunizam je u svakom pogledu ojačao etatističke mјere, ali i koncepcije.⁶⁴ Izvanredni rezultati koji su bili postignuti, u prvom redu pobjeda nad dobro opremljenim kontrarevolucionarnim armijama, zanijeli su mnoge i najpoznatije boljševike koji su pomisili da bi se sličnim vojnim mjerama i na drugim područjima – militarizacijom rada (Trocki) ili podržavljenjem sindikata (Trocki, Buharin) brže i efikasnije postigli postavljeni socijalistički ciljevi. Jedna oštta debata u vezi s tim koncepcijama i mjerama upravo je pri završetku gradanskog rata uzburkala boljševičke redove. Problem sindikata je nekoliko mjeseci bio na dnevnom redu teorijskih i ideoloških kontroverza.

3. Posljednje intervencije

Oštne divergencije i polemike unutar boljševičke partije potkraj 1920. i na početku 1921. godine nemoguće je razumjeti ako se ne uzmu barem dva momenta u obzir: prvi je izvanredno teška i gotovo katastrofalna privredna situacija nakon gradanskog rata, a drugi je općesocijalna zaostalost i nepostojanje bilo kakvih iskustava u organiziranju socijalističke ekonomije i društva.⁶⁵ Boljševička misao, i kod Lenjina i kod drugih njihovih teoretičara, sukobljavala se s takvim problemima za koje se nije moglo odjedanput naći idealno rješenje. Sasvim je bilo normalno i nužno da su pojedinci iz najrazličitijih razloga različito sagledavali puteve njihova razvoja. Već od početka revolucije sukobljavljivali su se njihovi najbolji teoretičari i revolucionari zbog toga što su jedni nastojali da ostvare ideale s kojima su ušli u revoluciju što prije, što dosljednije i »čistije«, a drugi su, među kojima je bio u prvom redu Lenjin, uvidali da je apstraktno prilaženje konkretnim problemima revolucije najbolji put u njenu propast. Ovo je zapravo jedna konfliktna kostanta koju nalazimo u svim revolucijama do danas. Jedni su svojim apstraktним i zato dogmatskim načinom rješavanja revolucionarne problematike kadri da zbog toga upropaste i samu revoluciju, a drugi svojim pragmatizmom mogu

[64] O. Anweiler, istraživač pokreta savjeta u Rusiji, vezuje odumiranje sovjetske demokracije, koja je u počecima postojala, i za objektivne okolnosti (rat, kontrarevolucija, privredni kaos), ali naročiti akcent, kao i mnogi protivnici komunizma, stavlja na suprotstavljanje boljševičkog principa »proleterskog centralizma« samoupravljanju, komunama i decentralizaciji države. On u ovome vidi poraz ideje i prakse sovjeta u prilog partijske boljševičke diktature. A to je samo djelomično tačno. Jer princip samoupravljanja ne isključuje i određeni centralizam, ali naravno zasnovan na samoupravnom sistemu, a ne birokratsko-etatističkom, koji je imao svoje zastupnike i među boljševicima. (Vidi O. Anweiler, *Die Rätebewegung in Russland 1905–1921*, Leiden, 1958, str. 274–300).

[65] Nakon svršetka kontrarevolucije i gradanskog rata, u usporedbi sa 1913. godinom nacionalni dohodak iznosio je oko 40 posto, industrijska proizvodnja oko 30, poljoprivredna proizvodnja 50–60. a broj radnika se smanjio na 20 posto. To su podaci, bez obzira da li su bili potpuno tačni, s kojima je Lenjin raspolagao 1920. godine.

veoma lako izgubiti osnovni smisao revolucije i ciljeve za koje su i pošli u tu borbu.

Lenjin nije pripadao ni jednom niti drugom krilu revolucionara. Količko god nije robovao apstraktnim principima, koliko god je uspijevao da za konkretnе prilike i teškoće pronalazi uglavnom i adekvatne odgovore, nikad nije smetnuo s uma osnovne ciljeve koje su sve te mjere morale u krajnjoj liniji osiguravati. Kao nijedan marksist ovoga našeg vijeka, Lenjin je umio da teoretski uobliči svaku fazu razvoja, da jasno, teorijski sagleda u čemu je napredak a u čemu je i zašto određeno odstupanje, da nikad ne izgubi glavu zbog poraza ili odstupanja. Nikad nije kao njegovi nastavljaci, a naročito Staljin, od tih konkretnih rješenja, od kojih su mnoga bila upravo iznudena odredenim momentom, stvarao principe i uzdizao ih na pijedestal neoborive teorijske i marksističke istine. On je u svim takvim slučajevima, kad se npr. radilo o ratnom komunizmu, ustupcima kapitalistima, jačanju robno-novčanih odnosa, državnom kapitalizmu, zabrani opozicije u partiji tj. skučavanju unutrašnjeg demokratizma itd. — u svim takvim slučajevima Lenjin je upravo naglašavao da su sve to odredena odstupanja i privremene mjere. Osnovna vizija, koju nikad nije gubio iz svog vidokruga, bila je potpomagati takav razvoj u kojem će radnička klasa i radni ljudi u cijelini biti sve više sposobni da ovladaju upravljanjem, ne samo svojim privrednim odnosima nego društvenim odnosima u cijelini. Vidjet ćemo da je i tada, kao i do kraja života video jedino u sovjetima, kao radničkoj i narodnoj vlasti putove za oslobođanje i prevladavanje klasa i klasnog društva.

U toku ratnog komunizma, koji je trajao cijeli gradanski rat, boljševici su strogom diktaturom proletarijata, koja se ostvarivala uglavnom državnim mjerama, uspjeli da riješe glavne probleme toga momenta: prehranu gradskog stanovništva i Crvene armije kao i proizvodnju za front. Ove metode vojne discipline, gotovo nepostojanje tržista, robno-novčanih odnosa itd. mogle su u prvi mah izgledati kao najbolje rješenje i izravan put u ostvarivanju komunizma. U prvi mah su se tim zanosili i Trocki, Lenjin i mnogi drugi. Ali kada su pokušali ovakav militaristički koncept tzv. »militarizaciju rada« primijeniti na radničku klasu i Lenjin i Trocki naišli su na jak otpor među boljševicima. Lenjin se brzo otrijezzio od ovog ratno-komunističkog zanosa, Trockome je trebalo nešto više vremena.⁶⁶ Ali kada su se posljedice ratnog komunizma počele sve drastičnije

[66] Govoreći o tim teškoćama kao i zabludama koje su imali, Lenjin je na kraju 1921. pisao da ih je dotadašnje iskustvo naučilo da budu što elastičniji u mijenjanju taktike i pronaalaženju putova do cilja kada se objektivni uvjeti promijene. Zato kritički konstatira: »Probudivši narodni entuzijazam, najprije općepolitički, a zatim vojni, računali smo, poneseni talasom entuzijazma, da ćemo neposredno na tom entuzijazmu ostvariti isto tako velike (općepolitičke, kao i vojne) ekonomski zadatke. Mi smo računali — ili će možda biti točnije reći: mi smo pretpostavljali bez dovoljnog računa — da ćemo neposrednim zapovijestima proleterske države moći organizirati državnu proizvodnju i državnu raspodjelu proizvoda komunistički — u sitnoseljačkoj zemlji. Život je pokazao našu grešku. Potreban je niz prelaznih stepena: državni kapitalizam i socijalizam, da bi se pripremio — radom dugog niza godina pripremio — prijelaz ka komunizmu. Ne neposredno na entuzijazmu, nego pomoću entuzijazma koji je rodila velika revolucija na ličnom interesu, na ličnoj zainteresiranosti, na ekonomskoj računici gledajte da izgradite najprije čvrste puteve koji u sitnoseljačkoj zemlji vode preko državnog kapitalizma k socijalizmu; inače nećete doći do komunizma, inače nećete privesti desete i desete milijuna ljudi komunizmu. To nam je rekao život. To nam je rekao objektivni tok razvitka revolucije.« (O četvrtoj godišnjici

je osjećati kod seljaka, koji je još uvijek bio najmasovnija snaga sovjetskog društva, bilo je jasno da se moraju učiniti novi zaokreti. Kad tome pridodamo i jačanje birokratizma u svim sferama društva, što je također normalna i logična posljedica jakih državnih prerogativa u vrijeme gradanskog rata, problem uloge radničke klase u toku ruske revolucije, problem njenih klasnih organizacija, u prvom redu sindikata, kao i rješavanje načina funkcioniranja cijelokupnog privrednog sistema izbjiga potkraj 1920. godine svom žestinom u prvi plan kontroverza među boljševicima.

Ako izuzmemmo neka manja kolebanja u pogledu ratnog komunizma i kod Lenjina, treba ipak naglasiti da se on i u tom periodu uglavnom čvrsto držao koncepcije sovjeta koju smo već prije prikazali. Svoje teze za II kongres KI, polovicom 1920. godine Lenjin je pisao potpuno u skladu sa svojim dotadašnjim gledištim o prijelaznom periodu: »Tek kada sovjeti postanu jedini državni aparat, bit će moguće ostvariti istinsko učešće u upravljanju cijele mase eksplotiranih, koja je i u najprosvjećenijoj i najslobodnijoj buržoaskoj demokraciji uvijek bila sa devedeset devet procenata eliminirana iz učešća u upravljanju. Tek u sovjetima masa eksplotiranih počinje stvarno da uči, ne iz knjiga, nego na vlastitom praktičkom iskustvu, da izgraduje socijalizam, da stvara novu društvenu disciplinu, slobodan savez slobodnih radnika«.⁶⁷

Ne treba smetnuti s uma, što se često u današnjim kritičkim procjenjivanjima ovog perioda ruske revolucije nedovoljno sagledava i predvida, da se još uvijek radilo o radničkoj (ili radničko-seljačkoj) državi koja je bila i najveća garancija proletarijatu protiv svih kontrarevolucionarnih pokušaja. Ne samo da su njome upravljale najpoznatije revolucionarne ličnosti koje su cijeli svoj život, u veoma teškim uvjetima, posvetile stvari socijalizma i oslobođenju radničke klase, nego je i proletarijat bio značajno zastupan u glavnim organima državnog i privrednog aparata.⁶⁸

Potkraj gradanskog rata bilo je već očito da je privredno stanje u zemlji pred rasulom, da su glad i neimaština ostavili dubok trag u ponašanju ne samo seljaka nego i radnika, da je birokratizam dovodio u pitanje samoinicijativnost i samostalnost akcije radničke klase i da je prijetila opasnost od sindikata, kao najmasovnija organizacija klase, izgubje svoju dotadašnju važnu ulogu u organiziranju i učestovanju u privrednom životu zemlje. Tome je pridonijela i teza Trockoga o »prodramavanju« i »podržavljenju« sindikata, a nju je poslijе prihvatio i Buharin, što je dovelo do oštrog otpora jedne grupe boljševika koja se u jesen 1920. godine reformila u tzv. Radničku opoziciju. Isto tako, ni Lenjin se ne slaže jer

Oktobarske revolucije. Izabrana djela II, II knjiga, str. 447.

[67] *Teze za II kongres Komunističke internacionale*, Dela, tom 32, str. 272.

[68] Tako je prema podacima što ih navodi i Lenjin u svom članku »Još jednom o sindikatima«, u Prezidiju Vrhovnog sovjeta narodne privrede (VSNH) i gubernijskih sovnarhoza, kolegijima glavnih uprava, odjeljenja i centara te u kolektivnim i individualnim fabričko-zavodskim upravama bilo u to vrijeme više od 60 posto radnika. Ne treba posebno naglašavati da su imali mogućnosti kontrole u proizvodnji preko tvorničko-zavodskih komiteta i radničko-seljačke inspekcije. Zato je i tačna konstatacija B. Cargatana da treba napomenuti »da državno upravljanje privredom nije tada u počeku bilo shvaćeno kao negiranje radničkog upravljanja. Pod državom mislilo se na proletersku organizaciju, a u državnim organima upravljanja privredom sudjelovali su predstavnici radničkih organizacija.« (B. Cargatan, *Tradicije Oktobra i suvremenost*. Zagreb 1977. str. 52).

uvida opasnost državnog monopola i u državi koja je bila izraz revolucije radničke klase. Svi oni koji tako rado pripisuju Lenjinu da je glavni začetnik kasnijeg Staljinovog totalitarizma i koncepcije transmisija moraju znati i proučiti što je Lenjin o tome i u tim prilikama ne jedanput govorio.

U prvom redu, Lenjin je isto tako upozoravao i naglašavao da je birokratizam postao za sve njih akutan problem. Naglašavao je da se birokratizam iz sovjetskih ustanova proširio i u partiju, jer su partijski rukovodioци ujedno i rukovodioци sovjetskog aparata, a ove stavove su boljševici već bili unijeli i u partijski Program. Za borbu protiv tog novog zla, kako je govorio, postoji samo jedno sredstvo: razvijanje svijesti i samoinicijative same radničke klase.⁶⁹ A čim se radi o *samoinicijativi*, ne može biti riječi o totalitarizmu države niti o staljinskom konceptu transmisija, iako se ovaj termin može naći katkad i kod Lenjina u smislu veze partije s masama. Ovaj antitotalitaristički i još uvijek socijalistički koncept odnosa pojedinih sfera društva – naravno u specifičnim uvjetima ne samo jedne od najnerazvijenijih evropskih zemalja nego i u zemlji koja je pretrpjela sedam teških i razornih ratnih godina i, da dodamo, koja je prva stupila na historijsko tlo socijalizma, sama i bez ikakvih dotadašnjih iskustava – ovaj, dakle, koncept dobiva najodređeniji i najadekvatniji izraz u Lenjinovom konceptu sindikata.

Polemizirajući potkraj decembra 1920. godine s pojedinim koncepcijama o ulozi sindikata, koje su se u tom razdoblju pojavljivale, a naročito sa stavovima Trockoga koje je izložio u brošuri *O ulozi i zadacima sindikata*, Lenjin se prvo zadržava na tezi da je u ostvarivanju diktature proletarijata uloga sindikata veoma značajna. Naglašavajući da sindikati u tim uvjetima postaju organizacija klase koja ostvaruje diktaturu, ujedno upozorava da sindikat nije državna organizacija, nije organizacija prinude, nego je »organizacija obrazovanja, organizacija angažiranja, obučavanja, odnosno škola, škola upravljanja, gospodarenja, škola komunizma«.⁷⁰

Sindikati stoje, po Lenjinovu mišljenju, u sistemu diktature proletarijata između partije i državne vlasti, oni stvaraju vezu avangarde s massama i omogućavaju provođenje diktature proletarijata. Lenjin je tada smatrao da ne samo kod njih, nego ni u najrazvijenijim kapitalističkim zemljama nije moguće, u tom razdoblju o kojem je riječ, ostvariti neposrednu sveopću organizaciju diktature proletarijata, jer je proletarijat i u tim zemljama razjedinjen, ponižen i potkuljen. Diktaturu može ostvariti samo ona avangarda koja je apsorbirala revolucionarnu energiju klase.

Medutim, pogotovo kada je riječ o ruskoj situaciji, stvari stoje još mnogo gore. I zato se Lenjin energično ogradije od teza Trockoga da sin-

[69] Vidi *Govor na svečanom plenarnom sokoljničkom sovjetu radničkih i vojničkih deputata i predstavnika tvorničko-zavodskih komiteta i uprava preduzeća Moskve od 7. novembra 1920.* Dela, tom 33, str. 30, i *Govor od 21. novembra 1920. na Moskovskoj gubernijskoj konferenciji RKP* (b). Dela, tom 33, str. 46–47).

[70] V. I. Lenjin, *O sindikatima, o sadašnjoj situaciji i o greškama druga Trockog.* Dela, tom 33, str. 173.

dikati u radničkoj državi nemaju zadatak da štite materijalne i duhovne interese radničke klase. Lenjin u diskusiji upozorava da njihova država nije sasvim radnička, nego radničko-seljačka. Na Buharinovu upadicu: kakva? radničko-seljačka?», Lenjin odgovara kako je autoru knjige *ABC komunizma* vrlo dobro poznato da je već u partijskom Programu rečeno da je kod njih država radnička s birokratskim izopačavanjem. Zar u takvoj državi nemaju sindikati šta da brane?, pita Lenjin i naglašava da on misli kako i nakon 15 i 20 godina to pitanje još neće biti skinuto s dnevнog reda. Zbog svih tih razloga »naša sadašnja država je takva da je sveopće organizirani proletarijat dužan da sebe zaštićuje, a mi smo dužni da te radničke organizacije iskoristimo za zaštitu radnika od njihove države i za zaštitu naše države pomoću radnika. I jedna i druga zaštita ostvaruje se svojevrsnim spletom naših državnih mjera i naših suglasnosti, 'srastanjem' s našim sindikatima«.⁷¹

Iz svega ovoga jasno se vidi da Lenjinu nije padalo na pamet da funkcioniranje diktature proletarijata shvati kao sistem mehaničkih transmisijsa u kojem je svaka sfera društva samo mehanički izvršilac partijskih direktiva. Kao svakom rukovodiocu jednog društva, i Lenjinu je, naravno, bilo stalo da što uspešnije ostvari osnovne zamisli socijalističke izgradnje koje je koncipirala politička avangarda proletarijata. Ali se te zamisli nisu, prema njegovu mišljenju, mogle provoditi na svim sektorima društvenog života prisilom i bez samostalnog i slobodnog odnosa prema njima, pri čemu je naročito mislio na široke klasne organizacije i samu klasu. Tek je Staljin od te veze partie s masama, od tih »transmisionih kajševa«, koji su trebali osiguravati povezanost, uzajamnost, dijalog i kritiku, stvorio transmisije koje su bez pogovora provodile partijske narredbe. I još nešto: ako su u državnim institucijama ponajprije kao rukovodioci bili, i po Lenjinovim riječima, angažirani članovi partie i partijski rukovodioci — *onda je taj zadatak sindikata da štiti radnike i od njihove vlastite države bio ujedno i zadatak da ih štiti i od njihove vlastite partie*. Taj dijalog partie i radničke klase, tu kontrolu od radnika Lenjin nije nikad zapostavljao nego je, kako ćemo vidjeti, i u svojim posljednjim intervencijama pokušavao da ostvari i postavi na čvršće noge.⁷²

Nedugo iza ovog dogadaja zasjedao je X kongres boljševika, na početku marta 1921. godine upravo u momentu izbijanja ustanka u Kronštanu.⁷³ Jedna od glavnih tema na kongresu bilo je upravo pitanje upravljanja proizvodnjom, što je u ovom slučaju značilo i pitanje uloge sindikata. Tri glavne grupacije su izašle sa svojim platformama: Trocki i Buharin, Lenjin sa desetoricom i Sljapnikov i Kollontajeva s platformom Radnič-

[71] V. I. Lenjin, *ibid.*, str. 176.

[72] Kada je potkraj 1921. pripremao teze o sindikatima u uslovima NEP-a, koje su i objavljene u januaru 1922, Lenjin se osvrnuo na pitanje opravdanosti ili neopravdanosti strijaka u socijalizmu, a u svojim posljednjim spisima izričito je zahtijevao jačanje neposredne radničke i seljačke kontrole (Radničko-seljačka inspekcija) svih organa države i partie.

[73] Poput nekih, naročito anarchista, Anweiler s Kronštadtom stavљa medaš kojim završava era sovjeta, te kao i mnogi drugi precjenjuju ovaj dogadjaj s obzirom na bitne unutrašnje procese u Rusiji. Slabljenje radničug upravljanja, lokalnih sovjeta, sovjetske demokracije, a jačanje centralne vlasti i birokracije bio je proces, kako smo pokazali, koji snažno započinje već gradanskim ratom. Definitivan poraz sovjetska demokracija doživljava tek pri kraju dvadesetih na početku tridesetih godina pobjedom staljinizma. (Vidi O. Anweiler, op. cit. str. 308 – 320).

ke opozicije.⁷⁴ Lenjin je u osnovi zastupao već navedeno mišljenje i odnio na kongresu uvjerljivu pobjedu. Detaljnije ćemo ovo pitanje razmotriti u posebnom poglavlju o sindikalizmu, jer je gledište Radničke opozicije bio specifičan koncept samoupravljanja kojem ćemo posvetiti u idućem poglavlju i posebnu analizu.

Tako dolazimo do razdoblja, a to je kraj 1921. godine, kada se približavamo i posljednjim Lenjinovim javnim intervencijama i istupanjima. Polovicom iduće godine prvi moždani udar najavio je silazak s historijske pozornice ove izuzetne ličnosti. Uvelike svjestan još uvijek teške i nerazvijene situacije, sitnoburžoaskih utjecaja i birokratskih deformacija aparata vlasti, Lenjin je, možemo reći i posljednjim snagama, pokušavao da za takvu situaciju nade odredena rješenja koja bi onemogućila da se izrodi radnička vlast. U svom spisu o ulozi sindikata u uvjetima nove ekonomskе politike, pisanim potkraj 1921. a objavljenom na početku iduće godine, Lenjin je ponovio svoje prijašnje stavove o tome kako vidi ulogu sindikata u tom periodu njihove revolucije. Dok je prije bilo riječi o obrani radnika od njihove vlastite države, sada Lenjin upozorava da se to odnosi i na pitanje poduzeća, ne samo onih koja su predana na privatno upravljanje nego i na socijalizirana. Kada se državna poduzeća preode na takozvani privredni račun, neminovno će se javljati suprotnosti interesa u pitanjima radnih uvjeta u poduzeću, između radničke klase i direktora koji upravljaju državnim poduzećima i nadleštava kojima pripadaju: »Zato u pogledu socijaliziranih poduzeća na sindikate apsolutno pada dužnost da štite interes trudbenika, da, u granicama mogućnosti, pridonose poboljšavanju njihova materijalnog života, neprestano ispravljajući pogreške i pretjerivanja privrednih organa ukoliko proistjeću iz birokratskog izvitoperavanja državnog aparata«.⁷⁵ Isto tako je Lenjin objektivno gledao na pojavu štrajkova, ne odnoseći se prema njima s pozicije birokratskog aparata koji ih sve do danas tretira i objašnjava kao antisocijalističke i neprijateljske akcije, smatrajući da je u birokraciji države i partije oličenje socijalizma. Lenjin je duboko uočavao još uvijek protivrječni položaj i situaciju radničke klase i cijelog sovjetskog sistema u kojem »mi nismo doradili čak ni temelj socijalističke ekonomike«.⁷⁶ U proleterskoj državi prelaznog tipa, kakva je tada bila Rusija, krajnji cilj svake akcije radničke klase za Lenjina je zato učvršćenje proleterske klasne vlasti, i to u borbi protiv birokratskog izopačavanja te države. Zbog tih razloga »ni komunistička partija, ni sovjetska vlast, ni sindikati nikako ne smiju da zaboravljaju i ne treba da kriju od radnika i radnih masa to da se primjena štrajkaške borbe u državi s proleterskom državnom vlašću može objasniti i opravdati isključivo birokratskim izvitoperavanjima proleterske države i svakojakim ostacima kapitalističke

[74] Osim ovih grupacija postojala je i opoziciona grupa (demokratskog centralizma) i grupa «ignatovci», ali oni nisu imali nekog većeg značenja u ovoj raspri i konfrontaciji.

[75] V. I. Lenjin, *O ulozi i zadacima sindikata u uvjetima nove ekonomskе politike*. Izabrana djela II, knj. II, str. 457).

[76] V. I. Lenjin, *Bilješke publicista*, Dela, tom 35, str. 81. Lenjin odmah i nastavlja da upravo to može vratiti neprijateljske snage umirućeg kapitalizma, da to treba otvoreno priznati, jer nema ničeg opasnijeg od iluzija i vrtoglavice na velikim visinama. (Pisano potkraj februara 1922. godine)

prošlosti u njenim ustavovama, s jedne strane, i političkom nerazvijenošću i kulturnom zaostalošću radnih masa, s druge strane.“⁷⁷

Lenjin je uвijek i do kraja života imao na umu osnovnu svoju viziju — osposobljavanje radnih masa radnika i seljaka za preuzimanje svih polug-a upravljanja društvom u svoje ruke. To i u ovom spisu dolazi na više mjesta ponovo do izražaja. Smatruјući proletarijat klasnom osnovom države na prijelazu iz kapitalizma u socijalizam, Lenjin je upozoravao da se u zemlji u kojoj prevladava sitno seljaštvo taj zadatak može ostvariti samo ako se veoma vješto, oprezno i postepeno ostvaruje savez s ogromnom masom seljaštva. Sindikati moraju u tom zadatku biti obavezni su-radnici državne vlasti, a kako su ujedno škola komunizma, sindikati moraju napose da budu »škola upravljanja socijalističkom industrijom (a zatim postepeno i poljoprivredom) za svu masu radnika, a zatim i za sve trudbenike«.⁷⁸

S obzirom na ove postavke, Lenjin smatra da je za najbliži period potrebno utvrditi osnovne oblike učešća sindikata u privrednim i državnim organima proleterske države. Radi toga sindikati moraju učestvovati u formiraju svih privrednih i državnih organa koji imaju vezu s ekonomikom, postavljati svoje kandidate i davati ocjene ostalih kandidata; sindikati obrazuju i pripremaju administratore, upravljače iz redova radnika i radnih masa uopće; sindikati moraju jače učestvovati u svim planskim organima proleterske države, u izradi privrednih planova, programa proizvodnje, utrošku fondova materijalnog snabdijevanja radnika, izradi tarifa i normi snabdijevanja itd. »Naporedo s učešćem sindikata u čitavom kulturno-prosvjetnom radu i u proizvodnoj propagandi, takav rad sindikata treba da sve šire i dublje uvlači radničku klasu i radne mase u čitavu izgradnju državne privrede, upoznajući ih s čitavim krugom privrednog života, s čitavim krugom industrijskog rada, počev od nabavljanja sirovina pa do realizacije proizvoda, i dajući sve konkretniju predodžbu kako o jedinstvenom državnom planu socijalističke privrede tako i o praktičkoj zainteresiranosti radnika i seljaka u ostvarivanju toga plana.«⁷⁹ I tu je još uвijek prisutna vizija asocijacije slobodnih proizvodaca i odumiranja države na temelju masovnog učešća radnih ljudi u upravljanju sovjetima i društvom u cjelini.

Ali na kormilo već tada dolazi ličnost koja nije posjedovala neke od najvažnijih Lenjinovih karakteristika, u prvom redu njegovu duboku odanost i privrženost idealima marksizma i komunizma koje smo kod njega pokazali, njegovu širinu, elastičnost i tolerantnost u idejnim konfrontacijama i, na kraju, njegovu jednostavnu ljudsku genijalnost. Neke Staljinove crte nestraljivosti, grubosti već su se tada izražavale, kao i sklonost nasilnom rješavanju stvari. Već se tada zapažalo nepoštivanje demokratskog i internacionalističkog principa u rješavanju nacionalnog pitanja, zborog čega je, na primjer, Lenjin u oktobru 1922. godine pisao Kamenjevu da će voditi rat na život i smrt protiv velikoruskog šovinizma.

[77] V. I. Lenjin, *O ulozi i zadacima sindikata u uvjetima nove ekonomske politike*, *ibid.*, str. 458.

[78] V. I. Lenjin, *ibid.*, str. 460 – 461.

[79] V. I. Lenjin, *ibid.*, str. 461.

Isto tako ga je bio potresao gruzijski slučaj za koji je rekao da može zamisliti u kakvo su se blato srozali. Ne treba se zato ni čuditi da je posljednjim naporima pokušao da partija smijeni Staljinu s položaja generalnog sekretara.

Zbog bojazni da bi birokratsko deformiranje sovjetske vlasti moglo da prouzroči mnoge teškoće u daljem razvoju Lenjin, već u bolesničkom krevetu, diktira svoje posljednje spise o reorganizaciji Radničko-seljačke inspekcije i posljednji članak *Bolje manje, ali bolje*. U svom prijedlogu XII kongresu partije navodi da bi za borbu protiv birokratiziranja i samovoljnog funkcioniranja državnog i partijskog aparata trebalo izabrati stotinjak novih članova CKK i 300-400 članova Radničko-seljačke inspekcije iz redova radnika i seljaka i objediniti te ustanove. Oni bi imali uvid u sve spise »bez obzira na ličnosti« i nastojeći da ih »ničiji autoritet ne sprijeći«, postigli bi apsolutnu informiranost i ostvarili najstrožu pravilnost postupaka.

To su bile posljednje Lenjinove preokupacije, brige i intervencije. Imajući pred očima osnovni cilj za koji se kao marksist i komunist borio — oslobođenje radničke klase i potlačenih i obespravljenih masa — on je u sovjetima video ne samo novi, revolucionarni oblik proleterske vlasti nego i nastavak velikog djela francuskih komunara, koje je, kao i Marx, smatrao pronadjenim političkim oblikom za oslobođenje rada. Tu je svoju viziju oslobođenja rada pokušao što dosljednije da provede u uvjetima koji su više radili protiv njega nego za nj. Okolnosti koje smo ukratko bili prikazali prisiljavale su i Lenjina i glavninu boljševika na mnoga odstupanja od proklamiranih principa i predrevolucionarnih nada. One su narocito utjecale na jačanje političke sfere, što je na kraju, kad je nakon izvanredno teškog gradanskog rata boljševička partija ostala jedina na kormilu zemlje, nužno radalo birokratizam, politički i ostali monopol. Lenjin je bio svjestan tih opasnosti, iako tada još nije bilo nikakvih iskustava u tome do kakvih sve degradacija može i prvotna socijalistička vlast da dospije. I tu je mislio da se oslanjanjem na radnog čovjeka može radničko-inspekcijskim organima boriti protiv eventualnih birokratskih krajnosti.

I danas je moguće zamisliti takvo političko samoupravljanje koje bi integriralo i ekonomsko. Ali, u još uvijek zaoštrenim klasnim odnosima, u zaostaloj zemlji kada su prerogative političke sfere upravo nužnost — ona lako preraste u »sfjeru za sebe«, odvojenu od radnih masa, i u uzurpatora njihovih socijalnih prava. Ruski sovjeti bili su historijski novum, revolucionarni oblik nove proleterske organizacije društva — shvaćeni i kao politički (državni) i kao samoupravni. Teško je bilo u jednom historijskom gotovo kaosu, kao što su bile te godine, ostvariti nešto više. Potkraj 1920. godine već se kod Radničke opozicije uobličavala ideja da se odvoji ekonomsko samoupravljanje od političkog, jer je podržavljenje vodilo sve jačoj birokratizaciji. Ali pod prijetnjom rasula zemlje, kad je na pozornici ostala desetkovana i uvelike poseljačena radnička klasa, i partija kao jedina organizirana i svjesna sila, koja je mogla očuvati proleterski karakter vlasti i socijalističke tendencije — sindikalizam radničke opozicije većini je u takvoj situaciji izgledao kao koncept koji dovodi u pitanje partijsku hegemoniju, a time i socijalizam.

Poznavajući Lenjinovu elastičnost, otpor prema bilo kakvim tvrdim konceptima, političku genijalnost kao i odbojnost prema birokratizmu i totalitarizmu — moglo bi se prepostaviti da bi, suočen sa sve jačim partijskim i državnim birokratizmom, tražio nove zaokrete i izlaze u jačem samoupravnom angažiranju radničke klase. Za života su ta njegova strahovanja urodila mišlu o jačanju radničko-seljačke inspekcije što bi i sam ubrzo doživio kao nedovoljnu protutežu sve jačim etatističkim tendencijama. Da je Lenjin bio potpuno svjestan da su zapravo dovršili samo posao buržoasko-demokratske revolucije, a da je socijalistički posao tek započet i da će trebati još mnogo usavršavanja, dogradivanja, i to zajedno s drugim socijalističkim zemljama, vidimo i u njegovim posljednjim istupima i zapisima. U članku o značenju zlata, što ga je pisao potkraj 1921. godine, Lenjin je zabilježio da stvaranje sovjetskog sistema označuje svjetski prijelom, da je epoha buržoaskog parlamentarizma time završena i započela je nova epoha proleterske diktature. »Samo niz zemalja će usavršiti i dokraja dovršiti sovjetski sistem i sve moguće oblike proleterske diktature. Kod nas u toj oblasti ima još veoma i veoma mnogo nedovršenog. Bilo bi neoprostivo, ne vidjeti to. Dovršavati, preinačavati, počinjati iz početka morat ćemo još mnogo puta. Svaka stepenica koju budemo učinili naprijed, naviše u razvijanju proizvodnih snaga i kulture, treba da bude pracena dogradivanjem i preinačavanjem našeg sovjetskog sistema, a mi stojimo veoma nisko u privrednom i kulturnom pogledu. Nas čekaju mnoga preinačavanja, i 'uznemirivati se' zbog toga bilo bi vrhunac besmislenosti (ako ne i gore od besmislenosti)«; a s obzirom na ekonomsku izgradnju osnova socijalističkog sistema, »u toj oblasti nije dovršeno najglavnije, najosnovnije. A to je naš pravi posao, pravi posao i s principijelnog gledišta, i s praktičkog gledišta, i s gledišta RSFSR danas, i s međunarodnog gledišta«.⁸⁰

Lenjin je, prema tome, ostavljao svojim nasljednicima dovoljno upozorenja, misaonih i lucidnih analiza, praktičkih nedogmatskih postupaka i metodu demokratske diskusije prije stvaranja zaključaka — da se moglo nastaviti u razvijanju i produbljivanju sadržaja jednog još uvijek državnog socijalizma. Nitko tada od boljevika — koji su bili ispunjeni revolucionarnim erosom i samosvijesti da su historijski odnijeli pobjedu ne samo nad buržoazijom nego i nad raznim oportunističkim strujama socijalizma — nije mogao ni pretpostavljati da se jedna takva revolucionarna vlast može izvrći i degenerirati u vlast nad radničkom klasom i narodom i da može postati despotska i reakcionarna. *Ovo je zapravo jedno od najvažnijih historijskih iskustava socijalizma u našem stoljeću.*

Lenjina je mnogo šta zabrinjavalo u strukturi, funkcioniranju i svjetu i same partije. Ali uza sve to ipak ni on nije mogao tada predvidjeti da će ta partija i država — u koje je utkao svoje životne snove i žrtvovao sav svoj život, jednog dana postati, makar historijski privremeno, grobar ne samo njegovih najbližih i najboljih suradnika nego i njegovih ideja i vizija.

Lenjin je, s pravom to možemo reći, ostavio svojim nasljednicima dovoljno primjera i na teorijskom i praktičkom području, a da se u tom du-

[80] V. I. Lenjin, *O značaju zlata sada i poslijepotpune pobjede socijalizma*, Dela, tom 34, str. 374.

hu uspješno nastavi dalje. Ali, tek se nakon njegove smrti vidjelo da je sovjetska lada izgubila nezamjenjivog kormilara. Ako se prisjetimo koliko je i danas, uza sva već prilična historijska iskustva, teško i složeno izgradivati socijalizam naročito u nerazvijenim uvjetima, koliko toga je još i načelno nejasno i teorijski nerazradeno, koliko i danas postoji kontroverza među socijalistima — kad sve to imamo na umu, tek nam onda veličina prvog vode pobjedničkog proletarijata postaje reljefnija. Uza sve moguće kritičke objekcije preostaje samo da se sa žaljenjem konstatira da je Lenjinovom preranom smrću jedan velik čovjek otišao s revolucionarne svjetske pozornice. Ne samo velik nego i najveći!

Sindikalistički koncept samoupravljanja

1. Koncept Radničke opozicije u Rusiji

Vidjeli smo da je potkraj 1920. godine izbila oštra polemika u boljevičkoj partiji oko problema upravljanja privredom, pri čemu je problem sindikata došao u prvi plan te vehementne debate. Trocki je bio jedan od začetnika ove rasprave, a Lenjin je smatrao da je ona došla u veoma ne-povoljno vrijeme, da nije trebalo izlaziti s tim pitanjima pred široku javnost i da ih cijela debata zapravo vuče nazad. Kad razmotrimo osnovna stajališta s kojih su polazili glavni protagonisti tih pet-šest najvažnijih platformi — vidimo da su svi oni u biti bili za samoupravljanje radnih ljudi ne samo u ekonomskoj bazi društva, tvornicama i pogonima, nego su smatrali da to samoupravljanje mora biti izgradeno do vrha. Razlike su, međutim, bile veoma zнатне kada se radilo o putovima ostvarivanja ove osnovne zamisli i o procjeni konkretnih mogućnosti koje su tada u Rusiji postojale.

Lenjinova je osnovna vizija bila, kako smo vidjeli, da se partijskom i sindikalnom akcijom učestvovanja radnika u proizvodnim procesima, podizanjem opće i profesionalne kulture radnika i seljaka, osposobe ove klase da cijeli društveno-ekonomski mehanizam precuzmu u svoje ruke. Ali je za konkretnu situaciju u kojoj su se nalazili — a to je bilo nekoliko mjeseci prije proglašenja NEP-a — smatrao da je jedini izlaz u pronaša-juju najadekvatnijih prelaznih mjera koje su mnogo više morale biti izvjesno odstupanje, a ne revolucionarna ofenziva. To je odstupanje za Lenjina bio privremeni sistem ustupaka kapitalistima, sistem državnog kapitalizma uz postojanje i državnog socijalizma, što je X kongres u martu 1921. godine i prihvatio. Upravo zato je Lenjin smatrao da ostala stajališta ne vode računa o konkretnoj situaciji i teškoćama u kojima se nalaze, da apstraktno postavljaju pitanja i nude neadekvatna rješenja zapada-jući u nekakav revolucionarni romantizam.⁸¹

[81] Upravo zato što je Lenjin smatrao da se tek nalaze u državno-socijalističkoj i državno-kapitalističkoj fazi razvoja — a ni u kakvoj fazi neposrednog prijelaza na radničko samoupravljanje — bio je protiv započinjanja ove raspre i njena prenošenja u javnost. Što zbog svega ovoga, što zbog

U tom burnom razdoblju nastala je u boljševičkim redovima Radnička opozicija sa Šljapnikovom i Kollontajevom kao glavnim ličnostima. Šljapnikov je već potkraj decembra 1920. godine u diskusiji na zasjedanju frakcije RKP (b) VIII kongresa sovjeta istupio sa svojim tezama koje su u glavnim obrisima nagovještale ono što će kasnije biti formulirano u Tezama Radničke opozicije za X kongres, kao i u brošuri A. Kollontaj *Radnička opozicija*, koja je takođe objavljena kao materijal Opozicije prije kongresa. Šljapnikov je zastupao tezu o planskoj privredi, ujedinjavanju poduzeća po proizvodnom principu pri čemu bi cijelom privredom upravljali sindikati, sa Sveruskim kongresom proizvodača kao vrhovnim organom upravljanja narodnom privredom. Šljapnikov je, među ostalim, tražio da sindikati imaju i glavnu riječ u kandidiranju i postavljanju rukovodećih osoba i da radnički komiteti budu osnovna organizacijska cjelija sindikata poduzeća. Isto tako je smatrao da treba ukinuti naplatu namirnica (sljedovanje), prijevoz, kazalište, stanabine, grijanje, rasvjete, kupatila itd. Sve ove glavne teze i ideje da proizvodnjom upravlja najmasovnija organizacija klase, tj. sindikati, postaju, s oštrom kritikom birokratizma, osnova platforme Radničke opozicije pred X kongres.

Predstavnici Radničke opozicije smatrali su, što se može vidjeti iz brošure A. Kollontaj, da njoj pripada napredni dio proletera, onaj dio avantgarde ruskog proletarijata koji je na svojim ledima iznio revoluciju i koji se nije raštrkao po sovjetskim institucijama i tako izgubio vezu s radničkim masama. Oni su, po njenom mišljenju, uvidjeli da se u tri godine revolucije izgradila sovjetska vlast, ali da sama radnička klasa kao klasa »igra u sovjetskoj republici sve neznačniju ulogu, da ona sve manje daje vlastito obilježje mjerama vlastite vlade, da u sve neznačnijoj mjeri određuje politiku i ima sve manje utjecaja na rad i način mišljenja centralnih organa vlasti«.⁸²

S ovim konstatacijama bila je povezana oštra kritika birokratizma koja se u izvjesnim momentima razlikovala od dotadašnje službene kritike birokratizma što je bila izrečena i na IX kongresu RKP (b), a češće je navodena i od Lenjina i drugih sovjetskih rukovodilaca. Predstavnici ove Opozicije isticali su da je birokratizam napast što je već duboko prodrla u partiju i nagrizla sovjetske organe jer su pod jakim utjecajem grupa stanovništva koje su po duhu daleko od komunističkih idea. Prema mišljenju Opozicije, nije samo sužena inicijativa vanpartijskih masa nego je isto tako krajnje ograničena inicijativa članova partije. Svaka samostalna inicijativa ili misao koja nije prošla kroz cenzuru vodećeg partijskog centra, smatra se »herezom« i povredom partijske discipline. Prema tome, »bit birokratizma, njegova štetnost ne leži samo u činovničkoj pljesni, kao što hoće da nas uvjere oni drugovi koji prebacuju spor na ravan 'oživljavanja sovjetskog aparata', nego u tome da se u svim pitanjima odlučuje ne razmjenom mišljenja, ne životom neposrednom inicijati-

umora i bolesti, bio je potkraj 1920. toliko iznerviran, da je na kraju u replici Trockom rekao: »Što se mene tiče, to mi je dozlogrdilo i ja bih se s najvećim zadovoljstvom udaljio od toga, bez obzira na bolest, i spremam sam da odem bilo gdje.« (*O sindikatima, o sadašnjoj situaciji i o greskama druga Trockog, Dela, tom 33, str. 188.*)

[82] Aleksandra Kollontaj. *Radnička opozicija, »Pogledi«* br. 3, Split, 1970, str. 84.

vom zainteresiranih osoba nego na formalan način 'odozgo', odluke donosi pojedinac — ili u najboljem slučaju ekstremno ograničeni kolegij, u kojemu često uopće nisu zastupljene zainteresirane osobe. Netko treći odlučuje o našoj sudbini — to je bit birokratizma»⁸³, zaključila je A. Kollontaj svoju oštru polemiku o ovom problemu u svojoj brošuri.

Kollontajeva je svoju kritiku birokratizma usmjerila u prvom redu na partiju, a ne na ostatke starog aparata vlasti i birokracije, zahtijevajući da se demokratski principi u partiji poštuju u svim okolnostima, a ne samo kad je situacija poboljšana. Osim toga, ona je iznijela da se u partiji osim duha birokratizma proširilo i »poglavarstveno« mišljenje i kult funkcionara. Zato ova Opozicija inzistira na većoj jednakosti, uklanjanju privilegija u partiji, učvršćenju odgovornosti svakog funkcionara prema nižim nivoima koji su ga delegirali i izabrali. U toj borbi za učvršćenje demokratizma i uklanjanje birokratizma, Radnička opozicija, prema Kollontajevoj, postavlja tri glavna principa: »1. Izbornost na svim nivoima i ukidanje 'prakse imenovanja' i opunomoćenika, uz istodobno jačanje odgovornosti prema nižim nivoima. 2. Uvođenje otvorenog postupka kako u općim pitanjima tako i pri sastavljanju osobnih karakteristika unutar partije, uvažavanje glasa nižih nivoa (iscrpno razmatranje pitanja na nižim nivoima i priključno rezimiranje shvaćanja nižih nivoa od strane vrhova, pravo svakog člana partije da prisustvuje sjednicama partijskih centara, izuzimajući naročito tajne stvari), garantiranje slobode kritike i mišljenja (ne samo pravo na slobodnu diskusiju nego i na materijalnu potporu pri izdavanju literature unutarpartijskih struja). 3. Prožimanje čitave partije radnicima i sužavanje dvostrukog članstva u vodećim partijskim i sovjetskim organima.«⁸⁴

Radnička opozicija je, dakle, upozoravala da postoji kriza u partiji i cijelom sovjetskom sistemu, a njeni uzroci nisu samo objektivni nego leže i u pasivnosti partije da popravi položaj proletarijata kao i u nesposobnosti sovjetskih institucija da ova pitanja postave i riješe. Bit cijelog problema ova je Opozicija vidjela u pitanju: što treba da izgrađuje komunističku privrednu i kako ona treba da bude izgrađena? To je, pisala je A. Kollontaj, srž njihova programa, a pitanje je možda i važnije od pitanja osvajanja političke vlasti od proletarijata.

U svojim tezama Radnička opozicija je polazila od dotadašnjih odluka koje su bile donesene na kongresima partije i sindikata u kojima je bilo naglašeno da su sindikati dužni da u svojim rukama faktički koncentriraju upravljanje cijelokupnom narodnom privredom kao jedinstvenom cjelinom. Konstatirajući da se uloga sindikata stalno smanjuje, potpisnici *Teza smatraju* da je pobjeda nad privrednim rasulom moguća samo ako se bitno izmijeni postojeći sistem i metode organizacije i upravljanja privredom: »Sistem i metode izgradnje, koji se oslanjaju na glomazni birokratski aparat, isključuje svaku stvaralačku inicijativu i samoinicijativu proizvodača organiziranih u sindikatima. Taj sistem ostvarivanja privredne politike birokratskim putem preko leda organiziranih proizvodača, s činovnicima, imenovanim licima, sumnjivim stručnjacima — doveo

[83] A. Kollontaj, *ibid.*, str. 108.

[84] A. Kollontaj, *ibid.*, str. 112.

je do dualizma u upravljanju privredom i do stalnih sukoba između tvorničkih sindikalnih odbora i tvorničkih uprava, između sindikata i privrednih organa. Cjelokupno stanje koje se osniva na tom sistemu koči proizvodni entuzijazam širokih radničkih masa i prepreka je njihovu angažiranju i sistematskom i efikasnom učešću u prevladavanju privrednog rasula. Takav sistem treba odlučno odbaciti.⁸⁵

Autori *Teza* dalje konstatiraju da se sada zapaža tendencija da se izbjegne provođenje programskih odluka partijskih kongresa, što samo pokazuje otvoreno nepovjerenje u snagu radničke klase. Zato se treba odlučno prijeći sa sistema birokratskog upravljanja privredom na sistem upravljanja u kojem će odlučnu riječ i ulogu imati sindikalna organizacija. Osnova tog sistema treba da bude tvornički sindikalni radnički komitet, koji se mora ospozobiti za neposredno upravljanje privredom, on preko rajonskih, gubernijskih i oblasnih komiteta i organa upravljanja završava u Sveruskom kongresu proizvodača. U svojim općim načelima autori *Teza* naglašavaju da »razvijeni oblici organizacije upravljanja privredom i definitivno izgraden sistem uzajamnih odnosa između različitih privrednih organa treba da sadašnjim organizacijama proizvodača, koje postoje u vidu proizvodnih i sindikalnih saveza, omoguće da u svojim rukama koncentriraju cjelokupno upravljanje privredom, kao jedinstvenom privrednom cjelinom«.⁸⁶ Ono se može ostvariti takvim sistemom organizacije u kome »sve organe upravljanja privredom, kako u centru tako i na nižem nivou, biraju predstavnici organiziranih proizvodača«, a organizacija upravljanja »cjelokupnom privredom pripada Sveruskom kongresu proizvodača, udruženih u proizvodnim sindikatima, koji bira centralni organ, nadležan za upravljanje cjelokupnom privredom u Republici: a) sveruski kongresi proizvodnih sindikata pojedinih privrednih grana biraju organe koji upravljaju proizvodnim privrednim resorima i granama; b) oblasne, gubernijske, sreske, rajonske i sl. organe upravljanja osnivaju odgovarajući lokalni kongresi sindikalnih i proizvodnih organizacija. Na ovaj način uskladuje se proizvodni centralizam s lokalnom inicijativom i samoinicijativom. Odsjeci oblasnih, gubernijskih, sreskih, rajonskih i sl. organa upravljanja privredom formiraju se na prijedlog odgovarajućih sindikata«.⁸⁷

Teze još posebno naglašavaju da svi radnici i službenici kao članovi sindikalnih i proizvodnih saveza treba da organizirano i aktivno učestvuju u upravljanju privredom. Nadalje, da oni biraju radničke komitete koji su »osnovne cilje sindikata dane proizvodnje«⁸⁸, a zadatak je tih radničkih komiteta da upravljaju odgovarajućim poduzećima. Cjelokupnu djelatnost poduzeća, njegov program rada i cjelokupno funkcioniranje radi izvršavanja određenih obaveza i proizvodnih zadataka utvrđuju trudbenici toga poduzeća pod kontrolom i rukovodstvom radničkog komiteta i sindikata. U vezi sa životnim uslovima radnika, *Teze* uglavnom navode sve one zahtjeve koje smo već vidjeli u tezama što ih je iznio Šljapnikov.

[85] *Teze »Radničke opozicije«*, Dela, tom 33, str. 414.

[86] *Ibid.*, str. 416.

[87] *Ibid.*, str. 416.

[88] *Ibid.*, str. 417.

Iz svih ovih teza i stavova Radničke opozicije vidi se da je to bila jedna struja u razvoju dosadašnjeg socijalizma, i konkretno boljevičke partije, koja je ideju ostvarivanja samoupravljanja radničke klase, ostvarivanje vladavine radničke klase na osnovnom, proizvodnom sektoru pokušala da realizira tako što bi cijelokupnom privredom upravljala najmasovnija organizacija radničke klase — sindikat. Ovaj sindikalizam Radničke opozicije razlikovao se od nekih drugih vrsta sindikalizma, kao što ćemo poslije u ovoj studiji vidjeti, što nije negiralo nužnost postojanja niti vođećih političkih snaga, u ovom slučaju boljevičke partije, niti države i državnih organa upravljanja, sovjeta. Kollontajeva je izričito tvrdila u svojoj brošuri da Radnička opozicija nije toliko neznalačka da u svoja razmatranja ne bi uključivala veliku ulogu tehnike i tehnički školovanih snaga: »Ona nipošto ne misli da stvara vlastiti organ upravljanja narodnom privredom izabran na Kongresu proizvodača, te da bi tako raspustila vijeća narodne privrede, glavne komitete i centre. Ne, ona misli nešto drugo: ona namjerava te prijeko potrebne, tehnički dragocjene upravljačke centre podrediti svom rukovodenju, zadati im teoretske zadatke i isto tako ih za sebe iskoristiti kao što su svojedobno tvorničari i vlasnici radionica iskoristili unajmljenu snagu tehničkih specijalista za ostvarene vlastitih predvidenih i definitivnih planova.«⁸⁹

Istupi Radničke opozicije, kao i ostalih opozicionih struja, stvorili su najdublju kruz u redovima boljevičkih. Lenjin je o tome javno pisao u svojoj brošuri o krizi partije i bio je zabrinut, jer je mlada sovjetska država prolazila kroz najteže razdoblje svoga postojanja. Ratne godine i razaranja, oskudica, glad, nezaposlenost itd. ostavile su teške posljedice i na samu radničku klasu, a sitnoburžoaske i anarhističke reakcije i poнаšanja bila su neizbjegna u jednoj zemlji u kojoj je sitno seljaštvo prevladavalo kao socijalni element. U takvoj situaciji, a ovo se mora imati na umu kad pratimo cijelu ovu debatu. Lenjin je smatrao da sve ono što dovodi u pitanje djelovanje avangardne organizacije proletarijata tj. u njihovom slučaju Komunističke partije, pripada arsenalu antikomunizma. Prepustiti masi vanpartijaca, seljaka, seljaka-radnika i gradskoj sitnoj buržoaziji da ovlađa osnovnim polugama društveno-ekonomskog sistema, značilo je za većinu boljevičika negiranje uloge partije i na kraju dovodenje u pitanje i samog socijalističkog puta. Ovo su bili osnovni kritički prigovori Radničkoj opoziciji, zbog kojih je ona u biti i izgubila bitku. Lenjin je već u svojoj brošuri o krizi partije, koja je bila objavljena u januaru 1921, dakle prije kongresa, izričito pisao u tom duhu: »Komunizam kaže: avangarda proletarijata, komunistička partija, rukovodi vanpartijskom masom radnika, prosvjećujući, pripremajući, školjući, odgajajući tu masu ('škola' komunizma), najprije radnika, a zatim i seljaka, kako bi ona mogla u svojim rukama koncentrirati upravljanje cijelokupnom narodnom privredom.

[89] A. Kollontaj, *ibid.*, str. 104. U završnoj diskusiji na X kongresu, nakon Lenjinova istupa i referata o jedinstvu partije i anarhosindikalističkom skretanju, Sljapnikov je u toj oštroj diskusiji pročitao izjavu grupe delegata pristalica Radničke opozicije u kojoj se isticalo, s obzirom na optužbe za anarhosindikalizam: »Gledište 'radničke opozicije' na sindikalni pokret i organizaciju privrede dijametralno je suprotno anarhizmu i sindikalizmu, jer 'radnička opozicija' ne suprostavlja ekonomiju politici, ne negira političku borbu, ne odrće ni diktaturu proletarijata, ni rukovodeću ulogu Partije, ni značaj sovjeta kao organa vlasti...» (Dela, tom 33, str. 476).

Sindikalizam prepušta masi vanpartijskih radnika grupiranih po proizvodnim područjima, upravljanje industrijskim granama ('glavne uprave i komiteti'), uništavajući samim tim potrebu za partijom, ne radeći trajno ni na odgoju masa, ni na *stvarnoj* koncentraciji upravljanja *cjelokupnom narodnom privredom u njihovim rukama.*⁹⁰

Isto tako je Zinovjev u debati o ovim pitanjima naglašavao da bi takav Sveruski kongres proizvodača, kakav predlaže Radnička opozicija, donio većinu ne boljševicima nego menješvicima i crnlostotinašima. Boljševici su se zapravo našli u jednoj historijskoj situaciji u kojoj su se dosad našle i neke druge revolucionarne partie u nerazvijenim zemljama, tj. da su osvojile vlast u takvim historijskim okolnostima kada je njihova socijalna baza, radnička klasa, još uvijek bila značajna manjina stanovništva. Takve okolnosti prisiljavaju vodeće revolucionarne snage da veoma ograniče političku demokraciju a u prvom razdoblju čak i socijalnu, jer bi ih u tradicionalnom višepartijskom nadmetanju glasačkim listićima pomele s vladajućih pozicija one snage koje za sam taj revolucionarni preobražaj nisu učinile uglavnom ništa.

U tom je bila glavna bojazan Lenjina i većine boljševika u vezi s prijedlozima Radničke opozicije. Iako ona nije zastupala nikakav anarhosindikalizam, nego jednu varijantu radničkog samoupravljanja pod dominantnim utjecajem sindikata, boljševici su u njihovim gledanjima vidjeli opasnost negiranja uloge partie i prevlasti sitnoburžoaskih elemenata grada i sela, što je za sve njih u toj situaciji bilo gotovo identično s anarhizmom i anarhosindikalizmom.

Ovako oštra konfrontacija kao i osuda ove linije na X kongresu u to vrijeme još nije proizlazila iz toga što bi rukovodeće snage boljševika branile neke svoje birokratske pozicije, nego iz dubokog uvjerenja, a možemo reći i historijske činjenice, da su u tom razdoblju oni bili još uviјek glavni garant daljih revolucionarnih promjena i progresivnog toka izgradnje socijalizma. U mirnjoj i lakšoj situaciji ove bi Teze sigurno izazvale i druga razmišljanja, u prvom redu razmišljanja i o nekim drugim oblicima i mogućnostima radničkog i društvenog samoupravljanja, nego što su tada Lenjin i ostali boljševici pretpostavljali. Inauguriranje ovakvih problema sigurno bi i Lenjina tada navelo da porazmisli i o drugim oblicima borbe protiv birokratizma — što je inače Radničkoj opoziciji priznavao — od onih koje je tada i nešto kasnije preporučivao u vezi s reorganizacijom radničko-seljačke inspekcije. Iako su i gledanja i stavovi Radničke opozicije imali još uvijek ograničene domete, oni ipak zaslužuju vidno mjesto u historiji socijalističke misli i bez obzira na to što su nastali u jednom momentu razvoja sovjetskog društva kada nisu imali gotovo nikakvog izgleda da pobijede.⁹¹ Nošeni i najplemenitijim i najis-

[90] V. I. Lenjin, *Kriza partie*, tom 33, str. 203. Mogu navesti ovdje mišljenje i dobrog poznavaoča ovog razdoblja Ch. Bettelheima kada konstatira: »Glavna slabost teza 'Radničke opozicije' proizlaze ipak, kao što je bilo rečeno, iz toga, što se ne dotiče pitanja temeljnih uvjeta za održanje i jačanje diktature proletarijata, prije svega pitanje vodeće uloge proleterske partie i *specifičnih odnosa te partie prema cjelini narodnih masa.*« (Ch. Bettelheim, *ibid.*, str. 337).

[91] Ishod glasanja na kongresu bio je ovaj: Radnička opozicija je dobila 18 glasova, Grupa osmorice (Trocki, Buharin i dr.) 50, a Grupa desetorice (Lenjin, Zinovjev i dr.) 336, i 2 uzdržana glasa. U

krenijim socijalističkim težnjama, doživjeli su sudbinu mnogih drugih koncepcija samoupravljanja što su nastale u takvim historijskim okolnostima koje nisu bile još ni politički, ni socijalno ni kulturno zrele za takve dublje i radikalnije promjene društvenih odnosa.

2. Revolucionarni sindikalizam

Od revolucionarnih i socijalističkih ideja, nastalih potkraj 19. stoljeća, a koje su još bile žive u vrijeme oktobarske revolucije i nakon nje, i koje su u svojim fundamentima imale koncepciju samoupravljanja, u prvom redu treba spomenuti ideje i pokret revolucionarnog sindikalizma. Ovaj pokret se često naziva i »anarhosindikalizam«, iako neki smatraju da ta dva koncepta treba donekle razlikovati. Međutim, u svakom revolucionarnom pokretu što ga u ovoj raspravi obradujemo postoje uvijek veća ili manja slaganja pojedinih struja pokreta o taktici, procjeni historijskih mogućnosti, sredstvima borbe, a i načinu rješavanja društvene problematike nakon revolucije. Sve te različite diferencijacije moramo pri ovakvom globalnom sagledavanju ovih struja i koncepcija donekle zanemariti, te možemo i revolucionarni sindikalizam i anarhosindikalizam tretirati kao jedinstveni fenomen evropske i američke historije radničkog pokreta, koji je bio pod utjecajem mnogih socijalističkih mislilaca, u prvom redu Proudhona, Bakunjina i Marxa.

Revolucionarni sindikalizam je izrazito francuska pojava. Francuski radnički pokret imao je značajne tradicije revolucionarne borbe od lionskog ustanka do Pariške komune, kao i tradicije i iskustva u stvaranju radničkih udruženja za medusobnu pomoć i poznatih burza rada, na kojima je tako ustrajno radio upravo i jedan od osnivača revolucionarnog sindikalizma — Ferdinand Pelloutier. Drugu polovicu 19. stoljeća u Francuskoj karakterizira prodor marksističkih ideja u radnički pokret, ali i pojava tzv. ministerijalizma (učestovanje socijalista u buržoaskoj vladbi) kao i reformizma u tadašnjoj socijaldemokraciji.

ocjeni idejnih horizontata Radničke opozicije R. Supek je pisao da je Radnička opozicija »ostala praktički na anarhosindikalističkim pozicijama, jer je pitanje radničkog samoupravljanja postavila u okvire svoje sindikalne organizacije i onog dijela radnih ljudi koji je kao sindikalna organizacija mogla kontrolirati, a ne kao *opći princip društvene organizacije* u proizvodnim i neproizvodnim organizacijama, ne kao *osnovno ljudsko pravo* – pravo čovjeka na upravljanje u samoupravnim organizacijama, to jest *pravo na udruživanje rada* u autonomnim zajednicama. «Radnička opozicija» jasno je vidjela opasnosti od državne birokracije, uostalom kao i sam Lenin, ali u danim uvjetima oktobarske revolucije, ona nije mogla da se uzdigne do poimanja radničkog samoupravljanja kao temelja socijalističke demokracije, kao općeg i fundamentalnog principa nove organizacije društva. Prianjanje u klasnu poziciju bilo je uvjetovanog općom zaostalošću društvenog razvijanja.» (R. Supek, *Participacija, radnička kontrola i samoupravljanje*, Zagreb, 1974, str. 126.) O pitanjima radničkog učestovanja u upravljanju proizvodnjom i kontroverzama u Boljičevičkoj partiji vidi Sava Živanov, *Oktobarska revolucija i radničko učestovanje u upravljanju proizvodnjom*. »Prilozi za istoriju socijalizma«, br. 5, Beograd, 1968. i *Kontroverze u Boljičevičkoj partiji o mestu i ulozi radničke klase i sindikata u upravljanju privredom (1919–1921)*, »Prilozi za istoriju socijalizma«, knjiga 8, Beograd, 1971. god.

Revolucionarni sindikalisti, čiji glavni teoretičar postaje G. Sorel, oštro se suprotstavljaju kolaboraciji s buržoazijom i cjelokupno težište svoje aktivnosti stavljuju na klasu, smatrajući da time najdoslednije zastupaju Marxov koncept o oslobođenju radničke klase kao djelu nje same. S obzirom na funkcioniranje političkih partija, snažne pojave reformizma u tadašnjim socijalističkim pokretima, kao i dominaciju rukovodstva, Sorel i njegovi sljedbenici bili su oštiri protivnici političkih partija, što je važan pečat ovom pokretu. Sorel je smatrao da je bit marksizma upravo u tome što je nadmašio buržoasko stajalište partije i upozorio na važnost klase, te zaključuje da se »*sva budućnost socijalizma nalazi u autonomnom razvoju radničkih sindikata*«⁹², u spoznaji radničke klase da njena budućnost nije u podržavanju bilo kakvih političkih partija, nego u organiziraju svoje vlastite klasne borbe. Smatrajući da dosljedno tumači Marxovu poruku proletarijatu, Sorel misli da nije u duhu marksizma stvarati nove partije koje moraju poprimiti sve gradanske karakteristike, nego je zadatak marksista da angažiraju radničku klasu »na jedan put na kojem ona nalazi sredstva, organizirajući se za tu borbu, koja joj omogućuje da se oslobodi gospodara; uvjeriti je da se nipošto ne smije ugledati u buržoaziju. S druge strane, marksizam se ne bi smio pobrkati s političkim partijama, kako god one bile revolucionarne, jer su one primorane da funkcioniraju kao buržoaske partije, modificirajući svoje držanje prema potrebama koje nameću okolnosti oko izbora i praveći, ako ustreba, kompromise s drugim grupama koje imaju analognu izbornu klijentelu, dok on ostaje izmjenljivo vezan za shvaćanje apsolutne revolucije.«⁹³

Najreljefnije je ovo stajalište sindikalističkog poketa prema političkim partijama izrazio R. Michels u svojoj poznatoj knjizi o sociologiji partije, kada konstatira da bi sociološki temeljni zakon, kojemu su političke partije bezuvjetno podvrgnute, mogao glasiti da je organizacija majka vladavine izabranih nad biračima. »*Stvaranje oligarhija u krilu različitih oblika demokracije je organsko, dakle tendencija kojoj svaka organizacija, takoder i socijalistička, pa čak i libertarna, nužno podliježe (...)* Tako svaka partijska organizacija predstavlja jednu moćnu oligarhiju koja počiva na demokratskim osnovama. Posvuda birači i izabrani. Ali i posvuda moć izabranog vodstva nad izbornom masom. *Oligarhijska struktura izgradnje prekriva demokratsku osnovu.*«⁹⁴ Ovo je bilo pisano nekoliko godina prije revolucionarnih prevrata u Rusiji, a cjelokupna koncepcija revolucionarnog sindikalizma je prilično djelovala na neke dijelove radničke klase i inteligencije u njihovu odnosu prema političkoj borbi, inteligenciji u pokretu, parlamentarizmu u političkim, državnim oblicima nove socijalističke vlasti.

Kada su se na jednoj od internacionalnih konferencija sindikalista, održanoj u Parizu 3. aprila 1907, sastali predstavnici revolucionarnog sindikalizma, među kojima su bili i najpoznatije tadašnje ličnosti tog pokreta (Hubert Lagardelle, Victor Griffuels, Arturo Labriola, Robert Mi-

[92] G. Sorel, *Avenir socialiste de syndicat*, u djelu *Matériaux d'une théorie du prolétariat*, Paris, 1919, str. 133.

[93] G. Sorel, *La Décomposition du Marxisme*, Paris, 1908, str. 56–57.

[94] R. Michels, *Soziologie des Parteiwesens*, Stuttgart, 1970, str. 370–377.

chels, Boris Kričevski) iz brošure u kojoj su bili publicirani njihovi referati, vidi se da su im stavovi identični sa Sorelovim. Hubert Lagardelle je u toj brošuri pisao: »Ako je klasna borba sav socijalizam, može se reći da je sav socijalizam sadržan u sindikalizmu, jer izvan sindikalizma nema klasne borbe.⁹⁵ Isto tako je poznati talijanski sindikalist Arturo Labriola pisao da je partija bitno politički aparat i sasvim nešto drugo nego klasa; da razvoj socijalizma ide drugim putem, a ne parlamentarnim i demokratskim i da je u tim stavovima zapravo sadržan sav sindikalizam. Labriola je poslije u svojoj knjizi o Marxu tvrdio takoder, kao i Sorel, da su socijalističke partije izdale marksizam, da su se izdigne iznad klase umjesto da budu njoj subordinirane. Labriola je već tada na početku dvadesetih godina, oštro upozoravao da osnovna preokupacija socijalističkih partija postaje država umjesto ekonomika i da se socijalizam zamjenjuje etatizmom. Zato se »može predvidjeti da će suprotnost između radnika i kapitalista biti nadomještena suprotnošću između radnika i države. Klasna borba ne zadržava s tvornicom privatnog kapitalista; ona se nastavlja izvan nje i vlada u cijeloj društvenoj organizaciji, gdje proizvodači nisu u isto vrijeme vlasnici i gospodari radionice.⁹⁶

Bez obzira na to što su se ovim svojim shvaćanjima udaljili od marksističkih koncepcija klasne borbe, jer marksizam nije negirao potrebu i političke organizacije, revolucionarni sindikalisti, u ovim shvaćanjima pod jačim utjecajem anarhistika, jasnije su od marksista sagledavali opasnosti od partijske birokracije i ostalih političkih formacija, u prvom redu države, u kasnijem razvoju socijalizma. Cijeli pokret još od Pelloutiera i Sorela bio je oštro antiintelektualistički i antiparlamentarno nastrojen, a cjelokupnu viziju revolucionarne borbe radničke klase sažimaо je u konceptu borbe svoje osnovne i masovne radničke organizacije – sindikata. Zato Sorel i ostali pripadnici ovog pokreta apeliraju na proletarijat kao klasu da se organizira u svojim revolucionarnim sindikatima i usmjeri na revolucionarno nasilje kao osnovnu polugu revolucionarnog prevrata ali i moralnu instanciju koja treba da dovede i do moralnog preporda. »Proletersko nasilje može ne samo osigurati buduću revoluciju nego izgleda da je ono jedino sredstvo kojim raspolažu evropske nacije, otupljene od humanitarizma, da ponovo zadobiju svoju nekadašnju energiju.⁹⁷ A osnovnim oružjem tog revolucionarnog nasilja Sorel je smatrao generalni štrajk, koji je za njega »mit u kojem se socijalizam sav sadržava«.⁹⁸ Generalnim štrajkom radnička klasa ne samo da ruši stari buržoaski poređak nego i svaki drugi koji bi bio uspostavljen na političkim osnovama, radikalno negirajući svaku državu kao vladavinu manjine nad većinom. Revolucionarni sindikalisti nisu prihvatali ideju da je historijska misija proletarijata da uspostavlja novu državu, novu formu ugnjetavanja. »Nova škola, pisao je Sorel misli sasvim drugačije; ona ne može prihvatiti ideju da proletarijat ima historijsku misiju da imitira buržoaziju; ona ne smatra da jedna revolucija, makar kako izvanredna kao ona koja bi uni-

[95] H. Lagardelle, *Syndicalisme et socialisme*, Paris, 1908, str. 3.

[96] Arturo Labriola, *Karl Marx, L'Economiste, Le socialiste*, Paris, 1923, str. 260.

[97] G. Sorel, *Réflexions sur la violence*, Paris, 1908, str. 49.

[98] G. Sorel, *ibid.*, str. 96.

štila kapitalizam, može da se provodi za jedan minimalan i sumnjiv rezultat, za promjenu gospodara, za satisfakciju ideologa, političara i spekulanta, svih onih koji obožavaju i iskorištavaju državu«.⁹⁹

Ove revolucionarno-sindikalističke ideje, koje su pripremale radničku klasu kao klasu, protiv njihovih partija i parlamenta, na direktnе klasne okršaje i samoupravno organiziranje klase u svojim strukovnim sindikatima nakon revolucije, imale su priličnog odjeka u romanskim i anglosaksonskim zemljama. U SAD je pod njihovim utjecajem bio D. De Leon i svojim je »industrijskim unionizmom« djelovao na organizaciju i akciju revolucionarnih sindikata IWW, koji su prošli mnoga teška iskušenja brutalnih protuakcija organiziranog kapitala.¹⁰⁰

Medutim, najsnažniju organizaciju revolucionarnih sindikata stvorili su Španjolci 1910. godine. Njihova Confederación Nacional del Trabajo (CNT) s vodama Salvadorom Segúiom i Angelom Pestañom postaje najjači anarhosindikalistički pokret uopće. Kako već na početku prvog svjetskog rata slab i raspada se pokret revolucionarnih sindikata, pri čemu dio rukovodstva (Sorel, Berth) zanosno pozdravlja oktobarsku revoluciju i Lenjina, a drugi dio se kasnije pridružuje čak fašizmu (Lagardelle, Michels), španjolski anarhosindikalisti u svojoj organizaciji na Drugom kongresu u decembru 1919. odlučuju da pristupe III internacionali. Kao delegat na Drugom kongresu Internacionale Angel Pestaña je, nakon povratka u Španjolsku, gdje je odmah bio затvoren, napisao za tamanovanja svoja razmatranja o III internacionali, objavljena u Barceloni 1922. Iz ovih razmišljanja i analize ruske revolucije, kao i načela i djelatnosti nove Internacionale, najbolje se vidi suprotnost tadašnjeg sagledavanja revolucionarnih procesa između ruskih i ostalih revolucionarnih marksista i anarhosindikalista. Pestaña ne želi pojednostaviti problem ruske revolucije i optužiti boljševike, dakle jednu odredenu političku partiju, za »izdaju« revolucije, kao što su to uradili mnogi drugi anarhisti ili anarhosindikalisti. On smatra da su se ti procesi odvijali prema jednoj unutrašnjoj nužnosti, čim na čelo revolucije dolazi bilo koja politička partija i organizacija. Po njegovom sudu, ruska revolucija — koju on apstraktno odvaja od boljševičke partije i promatra je kao gibanje i revolucionarno djelo klase i masa — proklamirala je i ostvarila socijaliziranje proizvodnih snaga i zemlje. Ali čim je narod prepustio Komunističkoj partiji da uzme stvari u svoje ruke, da sreduje i normalizira privredni život i ostale društvene odnose, socijalizacija je ustupila mjesto nacionalizaciji. »Revolucija je *socijalizirala*, a partija *nacionalizirala*.«¹⁰¹ Upravo zbog toga, po njegovom mišljenju, u Rusiji nema nikakvog komunizma, jer postoji samo jedan gospodar, a to je država, i milijuni najjamnih radnika od najkvalificiranijih do čistača ulica. Budući da je Treća interna-

[99] G. Sorel, *ibid.*, str. 158–159.

[100] De Leon, medutim, kao i ostale pristalice »industrijskog unionizma«, nije odbacivao i političku borbu u predrevolucionarnoj fazi. Kada bi jednom radnici na izborima dali političku vlast Socijalističkoj partiji, industrijski unionisti bi osvojili ekonomsku vlast u tvornicama. Čim bi revolucionarni sindikati preuzeли upravljanje tvornicama, prestala bi funkcija političke vlasti raspuštanjem cijelokupnog političkog sistema.

[101] A. Pestána, *Betrachtungen und Urteile über die Dritte Internationale. Der Anarchismus*, Olten und Freiburg im Breisgau, 1972, str. 361.

cionala samo produžena ruka ruske Komunističke partije, lako je razumjeti da ona ne može biti duh revolucije. Ali takvo djelovanje ruskih komunista ne može se smatrati nikakvom izdajom ili prevarom radničke klase, kao što bi neki čitaoci mogli pomisliti, navodi Pestāna. Ovdje se ne radi ni o čemu drugome nego o »dvije, o svojim polaznim momentima antagonističke koncepcije, koje se nikad nisu slagale i, što je važnije, nikad se i neće složiti. Na jednoj strani je shvaćanje o čovjeku kao apsolutnom gospodaru samoga sebe, a na drugoj, shvaćanje o državi kao apsolutnom gospodaru čovjeka, koja vlada čovjekom od rođenja do smrti.«¹⁰² Pestāna posebno dalje naglašava da on govori o »polaznim momentima«, jer govori o državi kakvu je proizvela revolucija u Rusiji, iako svi marksistički teoretičari, od Lenjina pa dalje, tvrde da žele ovladati državom samo zato da bi uništili.

Kada je Pestāna tako radikalno razgraničio bitne koncepte svoga anarhosindikalističkog pokreta i ruskog i ostalog komunističkog, još jedan put naglašava da je sve ono što se zbilo u Rusiji samo konzervacija principa komunističke partije. On ipak misli da se ne bi trebalo otcjepljivati od Treće internacionale, ali da se u njoj moraju ponašati prema svojim komunističkim principima. Jer Pestāna piše da svoj pokret smatra komunističkim i da su oni dapače još i bolji komunisti od onih u Moskvi.¹⁰³ Pestāna smatra da ne treba odstupati od principa koје su donijeli još na svom Drugom kongresu CNT u madridskom Teatru de la Comedia u decembru 1919. godine i da moraju i u Trećoj internacionali zadržati svoje slobodarske komunističke ideje i principe. A jedan od tih principa je federalizam. »Confederación je po svojoj suštini federalistička. Ako jednog dana prestane da bude federalistička, tada je to isto što i njezin kraj.«¹⁰⁴

Kada je u Moskvi bila osnovana »Crvena sindikalna internacionala« (jula 1921) boljševici su namjeravali u njoj okupiti sve sindikalne pokrete, pa i anarhosindikalističke. Međutim, bez obzira na pisanje i mišljenje Pestāne, CNT je na svom kongresu u Zaragozi juna 1922. godine zaključio da istupi iz Internacionale, a postepeno su do kraja te godine i većina sindikalističkih pokreta napustili Crvenu sindikalnu internacionalu, slažući se s ocjenom ruskih anarhisti da je ruska Komunistička partija svojom diktaturom i etatizmom izdala revoluciju. Ove sindikalističke organizacije su organizirale svoj kongres revolucionarnih sindikalista u Berlinu (decembra 1922) i osnovali sindikalističku »Internacionalnu radničku asocijaciju« kojoj je na čelu stajao Rudolf Rocker.¹⁰⁵ Međutim, usponom fašizma, gradanskim ratom u Španjolskoj i djelovanjem III internacionale, ova anarhosindikalistička internacionala je do kraja tridesetih godina sve više gubila na svojoj važnosti i utjecaju.

[102] A. Pestāna, *ibid.*, str. 366.

[103] Vidi isto djelo str. 368 – 369.

[104] A. Pestāna, *ibid.*, str. 369 – 370.

[105] Ovoj novoj internacionali pripadali su anarhistički sindikati iz Španjolske i Italije (svaki oko 500.000 članova), Argentine (200.000), Portugala (150.000), Njemačke (120.000), Francuske (100.000) kao i manje organizacije iz Danske, Nizozemske, Meksika, Švedske i dr. (Podaci iz djela *Der Anarchismus*, str. 45).

U ovom španjolskom revolucionarno-sindikalističkom pokretu bio je naročito izražen anarhistički koncept slobode ličnosti i neovisnosti o bilo kakvim političkim institucijama, s jakim naglaskom na samoorganizaciji društva bez privatnog vlasništva, klase i države. Tako je CNT u svom modelu socijalizma za Španjolsku, pod utjecajem svojih glavnih teoretičara A. Pestañe i Diega Abada de Santillana na svom kongresu u Zaragozi maja 1936. godine ustvrdila u svom programskom dokumentu: »Kada je nasilna faza revolucije završena, objavljuje se kao dokinuto: privatno vlasništvo, država, autoritativni princip, a time i klase koje dijele ljude na izrabljivače i izrabljivane, podjarmljivače i podjarmljivane. Pošto je bogatstvo socijalizirano, sada već slobodne organizacije proletarijata preuzet će direktno upravljanje proizvodnjom i potrošnjom. Kada u svakom mjestu bude osnovana slobodarska komuna, mi ćemo staviti u pogon novi socijalni mehanizam...«¹⁰⁶ Ovu direktnu, proizvodnu demokraciju, osnovanu na slobodnom individuumu i radničkim savjetima u tvornicama i na selu omogućuje proletariat organiziran u svojim klasnim sindikatima. Španjolski anarhisti i anarhosindikalisti pokušali su sve svoje ideje i provesti u nekim krajevima odmah na početku gradanskog rata. Koliko su te mjere kao i netrpeljni, a često i neprijateljski odnosi između anarhistika i komunista utjecali na tok i ishod gradanskog rata, možda još uvijek nije s dovoljnom znanstvenom objektivnošću proučeno i objašnjeno.

Revolucionarni sindikalisti ipak su, za razliku od radikalnih anarhistika, uspjeli da dvadesetih i tridesetih godina stvore značajnije sindikalne pokrete i utječu na radničku klasu da sagleda svoj historijski interes koji se ne može sastojati samo u inicijativi političkih organizacija niti u uspostavljanju novih etatističkih levijatana. Samoupravljanje je bilo okosnica njihovih ideja o budućem društvu temeljenom na društvenom vlasništvu i radničkim savjetima u proizvodnji. Odlučno naglašavajući klasu i samoorganizaciju klase u sindikatima s bazom u tvorničkim savjetima ili sličnim organizacijama, uz oslonac na revolucionarno djelovanje generalnog štrajka, stvorili su važnu protutežu i korekciju etatistički nastrojenom komunističkom pokretu, naročito tridesetih godina kada je već bio pod dominantnim utjecajem staljinističkog perioda Treće internacionale. Međutim, svojim »antipartijskim sindikalizmom« (H. Dubieff), odbacivanjem svake druge organizacije kao revolucionarne osim sindikata, kao i svojim antiintelektualizmom, ovaj pokret ipak nije uspio premostiti ove sužene idejne horizonte, u jednom vremenu koje, s obzirom na razvijenost radničke klase i ostalih najamnijih slojeva stanovništva, još uvijek pretpostavlja nužnost i nezamjenljivost političkih organizacija. Ali te organizacije, ako su stvarno socijalističke i komunističke, ne mogu samo u svojoj vladavini sagledavati bitnu historijsku perspektivu revolucionarnog preobražaja koji se ne može svesti ni na kakve supstitucije samoupravljanja radničke klase i radnih ljudi u cijelini.

[106] Confederación nacional del trabajo, *Ein Modell für Spanien. Der Anarchismus*, str. 381 – 382.

Samoupravljanje kao sistem radničkih savjeta

1. Anarhokomunizam

Za razliku od revolucionarnih sindikalista, anarchokomunizam je integralni dio izvornog anarhističkog pokreta kome je uvijek bila strana ne samo politička partija nego bilo kakva organizacija, što su svi anarhisti uvijek smatrali najvećom prijetnjom slobodi individuuma i dostojanstvu ličnosti, tih ugaonih kamenova anarhističkog koncepta društva i borbe za nove socijalne odnose. Upravo zbog toga, osim u svojoj sindikalističkoj varijanti koja je ipak uključivala i neke marksističke stavove, anarhisti nikad nisu uspjeli organizirati masovniji društveni pokret, nego su kao pojedinci i grupe uvijek stajali u borbenim linijama u raznim revolucionarnim situacijama, ustrajno braneći individualna prava, slobodu i samoinicijativu, ali često i ponajviše pretvarajući se, kako su i neki najvideniji anarhisti poslije konstatirali, u »pomoćne trupe« njima neprijateljskih partija.

Ova varijanta anarhizma nastaje rascjepom u anarhističkom pokretu na kongresu Jura-federacije u La Chaux-de-Fonds 1880. godine kada pod utjecajem concepcija Carla Cafiera, Errica Malatesta, Eliséea Reclusa i Petra Kropotkina većina na tom kongresu odbacuje kolektivističke nazore izražene u spisu Schwitzguébela i prihvata nove poglедe na anarhističko društveno uredenje – anarchokomunizam. Ova struja anarhizma čvrsto je povezivala osnovnu ideju anarhizma – slobodu, i komunizma – jednakost, te se komunizam čak interpretirao i kao »majka anarhije«. Ili, kako je još uvijek nepoznati autor u časopisu »La Révolte« 1890. pisao: »Čini mi se da anarhija bez komunizma nema nikakvog opravdanja za svoju egzistenciju. Jer kao što je anarhija negacija vlasti, tako je komunizam negacija vlasništva ... Komunizam u svom potpunom značenju nema drugi cilj nego jednakost kroz slobodu. Zato nije razumljivo zašto se anarhisti nečkaju da to priznaju. Meni se čini da je komunizam majka anarhije, koja bez njega ne bi bila ništa drugo nego prazna teorija, kojoj se s pravom može pretpostaviti kolektivizam«.¹⁰⁷

[107] *Kommunismus – Mutter der Anarchie*, nepoznati autor; u *Der Anarchismus*, str. 233 – 234
Pod kolektivizmom autor ovdje misli na »autoritarni komunizam« tj. na onaj komunizam koji je

Glavni teoretičar komunističkog anarhizma postao je Petar Kropotkin, u svakom pogledu impozantna ličnost. Plemićkog porijekla, poznati geograf u znanstvenim krugovima, veći dio života posvećuje — uza sva proganjanja — borbi za oslobođenje radnog čovjeka. Živi većim dijelom u emigraciji, pa se tek u revolucionarnim danima 1917. godine vraća u Rusiju, gdje 1921. umire, približivši se osamdesetoj godini života.

Intenzivno se baveći i problemima odnosa u prirodi i društvu, socijalnim i etičkim pitanjima, Kropotkin je svoj anarhokomunizam osnivao na originalnom shvaćanju društvenog i prirodnog razvijanja, suprotstavljajući se Darwinovoj koncepciji borbe za ostanak. Kropotkin je bio uvjeren da je osnovni zakon prirodnog i društvenog razvijanja zakon o »uzajamnoj pomoći«, prema tome neka vrsta solidarnosti koja se naročito u društvenom razvoju izražava na svakom koraku. »Slikovito govoreći«, pisao je u svojoj *Etici* »ovdje imamo opći svjetski zakon organskog razvoja; zato su osjećaji uzajamne pomoći, pravednosti i čudorednosti duboko ukorijenjeni u ljudima svom snagom prirodenog nagona.«¹⁰⁸ Iz toga je Kropotkin izvodio zaključke da su porivi za ravnopravnosć i pravednošću nastali u prirodnom razvoju i ujedno postali osnovna pravila i kriteriji vrednovanja ljudskih radnji, jednom riječi one kategorije koje jedine i zaslužuju ime moral. Društvo osnovano na ovim principima može se postići samo ako se ono temelji na dokidanju privatnog vlasništva, dakle na društvenom vlasništvu sredstava za proizvodnju i na organizaciji komuna kao proizvodnih i potrošačkih organizacija. »Svako društvo, koje je raskinulo s privatnim vlasništvom, bit će po našem mišljenju prisiljeno da se organizira u anarhističko-komunističkom obliku. Anarhija vodi komunizmu, a komunizam anarhiji; jedno kao i drugo samo je izraz tendencije koja prevladava u modernim društvima: težnje za jednakošću.«¹⁰⁹

Ove ideje komunističkog anarhizma, koje bismo mogli nazvati idejama o organizaciji društva kao »asocijacije slobodnih proizvođača« na principu federalizma komuna, uglavnom se poklapaju i s idejama tzv. kolektivističkog anarhizma što su ih zastupali M. Bakunjin, César de Paepe i Adhémar Schwitzguébel. Njihove razlike započinju u pitanjima raspodjele. Dok su kolektivisti još uvijek zastupali tezu da proizvodima rada treba da slobodno raspolažu pojedini radni kolektivi te ih slobodno raspodjeleju prema učinku, anarhokomunisti su smatrali da takvo obračunavanje razmjenske vrijednosti opet vodi do autoriteta koji će se nametnuti radnim kolektivima i slobodnom pojedincu. Kropotkin je u svom djelu napisao da se ne slaže s mišljenjem kolektivista »da je naknada prema broju izvršenih radnih sati, što ih svaki postiže kod proizvodnje svih dobara, ideal ili čak samo jedan korak u pravcu prema tom idealu. Ne želimo ovdje o tome raspravljati da li se u današnjem društvu razmjenska

zastupao političku borbu, formiranje političkih partija i priznavao državu kao diktaturu proletarijata u prijelaznom periodu.

[108] P. Kropotkin, *Ethik*, Berlin, 1923. str. 28.

[109] P. Kropotkin, *Die anarchistisch-kommunistische Gesellschaft. Der Anarchismus*, str. 235. Ovo je zapravo jedno od glavnih programskih Kropotkinovih djela koje je izašlo pod naslovom *La conquête du pain*, s predgovorom E. Réclusa u Parizu, 1892. godine.

vrijednost roba zaista mjeri po množini rada sadržanoj u njima, što su tvrdili Smith i Ricardo a što je Marx od njih preuzeo; dovoljno je ustvrditi, s ogradom da se kasnije ponovo navratimo na to, da nam kolektivistički ideal izgleda neizvediv u jednom društvu, koje sredstva za proizvodnju smatra zajedničkim nasljedstvom sviju. Ako se ovaj princip postavi kao osnova jednom društvenom poretku, onda ćemo biti prisiljeni da istovremeno napustimo i cijeli sistem najamnine.¹¹⁰

Kropotkin potkrepljuje svoje komunističke i anarhističke poglede iznoseći mnoge primjere ljudske solidarnosti, uzajamne pomoći, žrtvovanja itd. u tadašnjim i prošlim društvenim sistemima koji su bili osnovani na privatnom vlasništvu, medusobnoj borbi i nasilnim aktima. Iz toga zaključuje da je tendencija prema komunizmu imanentna i današnjim društвима i da je upravo ta karakteristika čovjekovog ponašanja i odnosa i sačuvala čovjeka od propasti. A taj novi komunizam anarhističke provenijencije mora se temeljiti na potpunoj slobodi pojedinca, društvenom vlasništvu i društvenoj raspodjeli prema formuli Louisa Blanca: »svaki prema svojim sposobnostima, svakome prema njegovim potrebama«. »Naš komunizam«, pisao je Kropotkin, »nije komunizam falansterija niti autoritarnih njemačkih teoretičara. On je anarhistički komunizam, komunizam bez vlasti — komunizam slobodnih ljudi. On je spoj obaju ciljeva koje čovječanstvo oduvijek slijedi: ekonomske slobode i političke slobode.«¹¹¹ A to se može postići, kao što je većina anarhista i mislila, samo u slobodnoj federaciji grupa, komuna, dakle, u jednoj novoj organizaciji koja će odgovarati i novoj ekonomskoj fazi razvoja društva.¹¹²

Vidimo da se ove koncepcije slažu u velikoj mjeri s marksističkim konцепцијama druge faze komunističkog društva, što se i u marksizmu danas naziva komunizmom. Marx je to veoma reljefno izrazio u svojoj kritici *Gothskog programa* i u tim pitanjima nema većih razlika između anarhokomunističkih i komunističkih shvaćanja društva koje je već prevladalo klase, privatno vlasništvo na sredstvima za proizvodnju, a zatim i političku nadgradnju u obliku države, različitih partija, vojske itd. Samo, bitna je razlika među tim pokretima što anarhisti i komunističke i kolektivističke provenijencije apstraktno, idealistički preskaću cijelu fazu prije-laznog perioda, danas nazvanu socijalizmom. A ta je faza veoma kompleksna, protivrječna, teška i sudbonosna za sve progresivne socijalističke ili komunističke pokrete, jer je ona, barem dosad, još nužno odredena i političkim institucijama, državom, i političkim partijama, hijerarhijama i birokracijom, robnom proizvodnjom i tržistem, a da ne govorimo o suprostavljenom, razvijenom kapitalizmu, na drugoj strani. Svi konkretni historijski problemi ne mogu se rješavati jednostavno preskočivši cijelu ovu fazu i suprostavljajući svim tim borbama i zaista teškim i često nepredvidljivim problemima jednu idealnu sliku slobodnog i pravednog komunističkog društva, koju nitko od socijalista i komunista kao daleki ideal ne odbacuje.

[110] P. Kropotkin, *ibid.*, str. 236 – 237. Ovdje se pod kolektivistima misli na Bakuninove pristalice anarhizma.

[111] P. Kropotkin, *ibid.*, str. 241.

[112] Vidi isto djelo str. 244 – 246.

Tragedija, možemo upravo tako reći, anarhizma različitih varijanti jest upravo u tom nerealnom sagledavanju historijskih mogućnosti našeg vremena. To se upravo zbilo i u Rusiji koja je na historijsko poprište čak izbacila i jedan oružani anarhistički pokret. Anarhokomunističke ideje Petra Kropotkina, kao i anarhosindikalističke, imale su priličnog odjeka u Rusiji. Kropotkin se juna mjeseca 1917. godine vratio u svoju domovinu, gdje ga je svečano dočekao predsjednik privremene vlade Kerenski. Kropotkin se tom prilikom, krivo procjenjujući situaciju, zalaže za nastavak rata protiv sile Osovine, što ga privremeno otuduje od ruskih anarhistika. Međutim, ponovo se nešto kasnije zbližuju kada Kropotkin kritizira centralističke državne mjere boljševika.¹¹³

Drugi značajni predstavnik ruskog anarhokomunizma je Pjotr Aršinov, uz Volina najpoznatija ličnost ovog pokreta. Aršinov je za razliku od mnogih drugih anarhistika nastojao i samokritički ocijeniti razloge neuspjeha anarhističkog pokreta. Kao i ostali anarhisti, i on je za taj neuspjeh krivio »etatski pritisak boljševika« i »izdaju boljševika u okviru radničke klase, koji su iskoristili težnje trudbenika za socijalnom revolucijom da bi izgradili boljševičku državu«.¹¹⁴ Ali je ujedno kritizirao vlastiti pokret što nije imao određenog praktičkog programa za razdoblje neposredno nakon revolucije, zatim zbog sektaštva, zatvorenosti anarhističkih grupa, a osudivao je i »zbrkanost anarhističkih ideja i organizacioni kaos u redovima anarhistika«.¹¹⁵

Postavljajući pitanje: koji su zadaci »prvog dana socijalne revolucije«, Aršinov odgovara: organiziranje proizvodnje i potrošnje na bazi nezavisnosti i samoupravljanja trudbenika. Ciljevi proletarijata jesu pobjeda slobode, socijalna nezavisnost i zadovoljavanje potreba svih, i radi toga moraju sredstva za proizvodnju i rezultati proizvodnje pripadati svima, a ne pojedincima ili grupama. To, dakle, neće biti niti državni kapitalizam ali niti organizacija proizvodnje na kooperativnoj osnovi, pri čemu male grupe proizvođača eksploriraju neko poduzeće zadovoljavajući svoje vlastite ograničene interese. Aršinov je, kako vidimo, bio protivnik i državnog upravljanja proizvodnjom, što bismo danas nazvali etatskim ili državnim socijalizmom, koji je po svojoj ekonomskoj strukturi i funkcioniranju gotovo identičan s državnim kapitalizmom, kao i protiv tzv. grupnog vlasništva, što se kao ideja može naći kod nekih anarhistika prudonovske provenijencije. Nasuprot tome, sistem proizvodnje bit će »federacije proizvođača ili sovjeti udruženih proizvođača, koji će okupljati većinu ako ne i sve radnike za vrijeme revolucionarnog perioda«, a one će »upravljati proizvodnjom prema odlukama koje su na zajedničkim skupštinama, konferencijama ili kongresima donijeli radnici«.¹¹⁶

[113] Kropotkin je 1919. godine imao i jedan duži razgovor s Lenjinom o svim tim pitanjima. Umro je 1921. godine.

[114] Pjotr Aršinov, *Konstruktivni problemi socijalne revolucije, Samoupravljanje i radnički pokret I.* Beograd, 1972, str. 485.

[115] P. Aršinov, *Die Machno-Bewegung und der Anarchismus, Der Anarchismus*, str. 351. U ovom spisu Aršinov kritizira npr. i ponašanje anarhistika u praktičnoj djelatnosti, napominjući da onda kada se moraju utvrditi prava i dužnosti pojedinca u takvim momentima, anarhisti se na osnovi svoje teorije o slobodi ličnosti suprotstavljaju svakoj organizaciji i bježe od svake odgovornosti. (*ibid.*, str. 352)

Iste ove misli veoma je slikevito izrazio u anarhokomunističkom duhu dvije godine kasnije Valevski, kada je pisao da oni, anarhisti-komunisti, smatraju da se ekonomска i politička emancipacija trudbenika može ostvariti samo njihovom vlastitom autonomnom akcijom, bez ikakve vlade u toku socijalističke izgradnje. To se može ostvariti, prema Valevskom, samo federalističkim ujedinjavanjem njihovih proizvodnih i potrošačkih organizacija. »Tvornice, zavodi, rudnici, obradive površine, ukratko sva društvena bogatstva, treba da predu iz svojine kapitala i države u ruke radnih masa. To se neće realizirati nacionalizacijom sredstava za proizvodnju, to jest birokratskim upravljanjem; već njihovim podruštvljavanjem, to jest prenošenjem inicijative centra na mjesnu i opću federaciju tvorničkih i zavodskih komiteta, koja će djelovati u čvrstoj suradnji s mjesnom i općom federacijom potrošačkih kooperativa. Samo je na taj način moguće ukinuti privatnu svojinu i državu, onemogućiti eksplataciju čovjeka od čovjeka i utoliko prije vlast čovjeka nad drugim čovjekom.«

»Država«, nastavlja Valevski, »tvorac nejednakosti i privilegija, ustupit će svoje mjesto federaciji slobodnih komuna, a svaka od njih predstavljać će lokalni savez proizvodača, kooperanata-potrošača, trudbenika zaposlenih u saobraćaju, kulturnih radnika i drugih utilitarnih organizama društva. Jedini organizacioni princip trudbenika prije i poslije socijalne revolucije počiva na federalizmu, to jest na udruživanju različitih organizacija na osnovi slobodnog sporazuma. To će biti jedini način da se izbjegne opasnost stvaranja birokratskog aparata, neminovnog pri izgradnji centralizma, koji monopolizira pobjede revolucije i tako je njezina najveća prijetnja. Treba svugdje stvarati tvorničke, zavodske i seoske komitete, čiji će zadatak biti da upravljaju proizvodnjom u poljoprivrednim i industrijskim poduzećima.«

Savezi proizvodača — mjesni, oblasni, nacionalni i internacionalni — stvorit će čvrst sistem proizvodnje, koji su sami trudbenici izgradili odozdo naviše. Mi inzistiramo na tvorničkim i zavodskim komitetima, jer oni nastaju kao neposredni izraz volje samih trudbenika, a istovremeno se nalaze pod njihovom kontrolom. Sastavljen od radnika odredene tvornice, mijenjajući po principu rotacije što češće svoj sastav, tvornički ili zavodski komitet može bolje od ma koga drugog ocijeniti stvarne potrebe trudbenika, otvarajući pri tom široko polje rada svakom trudbeniku. Sadašnje sindikate zamijenit će federacije tvorničkih i zavodskih komiteta, čiji će zadatak biti da organiziraju proizvodnju.«¹¹⁶

Svi su anarhokomunisti, kao i ostali anarhisti, smatrali da radi realizacije slobodne samoinicijative radničke klase, radničkog i seljačkog sa-

[116] P. Aršinov, *Konstruktivni problemi socijalne revolucije*, *ibid.*, str. 484.

[117] Valevski, *Put socijalne revolucije* (1925), *Samoupravljanje i radnički pokret* I, str. 489 – 490. Na kraju svoga članka Valevski još jedanput upozorava na ovaj temeljni problem: »Sovjeti i tvornički i zavodski komiteti, koje su stvorili sami radnici, bili su upravo takve strukture što su obrazovane u ruskoj revoluciji; u početku su ih boljševici, htjeli ili ne htjeli, prihvatali, a zatim su ih iskoristili za svoje političke ciljeve. Sve spomenute organizacije, čvrsto objedinjene na teritorijalnom principu, obrazovat će mjesnu anarhističku komunu; pored toga, svaka organizacija, s obzirom na svoj sastav, moći će da se objedini s organizacijama sličnog tipa, teritorijalnim i eksteritorijalnim, u skladu sa svojim potrebama. Komune će se objedinjavati u okviru nacije i, koliko to mogućnosti dopuštaju, u međunarodnim okvirima.« (*Ibid.*, str. 490.)

moupravljanja preko tvorničkih, zavodskih i seoskih komiteta, treba neizostavno srušiti svaku državu i sve političke organizacije. Te su institucije bile za njih glavni krivci što radnička klasa nije uspjela realizirati svoje autonomne samoupravne organizacije. Prema tome, nije dovoljno oboriti samo staru državnu vlast nego i ne dozvoliti da se nova razvije i osnaži. Tu su, grešku, po mišljenju Aršinova, učinili ruski radnici kada nakon obaranja buržoaske vlasti i prelaska industrije u njihove ruke na početku oktobarske revolucije nisu »organizirali proizvodnju na osnovi samoupravljanja« nego su »dopustili da se učvrsti nova vlast, koja je, kad se jednom solidno ustoličila, u svojim rukama koncentrirala cijelokupnu privredu zemlje i ukinula oblike samostalnog upravljanja proizvodnjom«.¹¹⁸

Isto tako, Aršinov i Valevski, kao i ostali anarhokomunisti, zamišljali su da će sovjeti proizvodnje i potrošnje neposredno biti povezani i tako osiguravati redovnu i racionalnu raspodjelu. Proizvodi kojih ima u izobilju dijelit će se bez ograničenja, a ostali u jednakoj količini svima. Oni su bili i protiv stvaranja stalne armije, smatrajući je velikom opasnošću za revoluciju i pledirajući za neku vrstu narodne milicije, obrambenu organizaciju sastavljenu od dobrovoljaca, a ne za stalni centralizirani vojni aparat.

Dio ruskih videnijih anarhistika (Aršinov, Volin, Černjakov, Mračnij i dr.) pridružili su se i prvoj vojnoj formaciji koju su bili organizirali i vodili anarhisti s Nestorom Mahnom na čelu. Locirana u Ukrajini sa centrom u Guljaj Polju, Mahnova se armija, koja je izgleda u nekim periodima gradanskog rata narasla i na nekoliko desetaka hiljada boraca, uglavnom seljakala, borila i protiv kontrarevolucionarne bijele garde, kao i protiv boljševika, iako je povremeno s njima sklapano i primirje da bi se borila protiv buržoaske intervencije. U oktobru 1919. »Revolucionarni vojni savjet« je objavio *Program* koji, naravno, već i zbog cijelokupne situacije nije mogao biti realiziran. Program je ponavljao osnovne teze i gledanja anarhistika na proces ruske revolucije, smatrajući da samo »treća revolucija«, nakon februarske i oktobarske, može riješiti probleme zemlje. A to je značilo dokidanje svake političke vlasti, ostvarivanje potpunog samoupravljanja radnika i seljaka preko sovjeta, bez političkih partija — što je kako znamo bila i osnovna deviza ustanika u Kronštadtu, nadalje stvaranje federacije komuna i direktna razmjena dobara između grada i sela.¹¹⁹ Nakon poraza kontrarevolucije boljševičke armije su prisilile Mahnoa da se povuče i sa jednim dijelom svojih istomišljenika napusti teritorij Rusije. Tom epizodom i završava snažniji anarhistički pokret u Rusiji.

Medu poznatijim marksistima koji su imali vidnijeg učešća u njemačkoj revoluciji i u svim idejnim rasprama toga vremena, treba spomenuti Otto Rühlea koji je već na početku dvadesetih godina došao na pozicije veoma slične anarhokomunističkim. Pripadnik njemačke SPD, kao član

[118] P. Aršinov, *Konstruktivni problemi socijalne revolucije*, *ibid.*, str. 486.

[119] Vidi podrobnije o ovim pitanjima u već citiranom zborniku *Der Anarchismus*, a naročito u djelima o tom pokretu P. Aršinova, *Geschichte der Machno-Bewegung*, Berlin, 1923. i Voline (Pseud. za V. M. Ejhenbaum) *La Révolution inconnue (1917 – 1921)*, Paris, 1947.

Reichstaga prvi je podržao Liebknechta kad se usprotivio da se odobre ratni krediti. Aktivno je učestvovao s Liebknechtom, Mehringom, R. Luxemburg, Pieckom i Jogichesom u osnivanju »Gruppe Internationale« koja se nešto kasnije prozvala »Spartakusgruppe« i postala osnova buduće komunističke partije Njemačke (KPD). U novembarskoj revoluciji Rühle aktivno učestvuje u formiranju prvih radničkih savjeta, predsjednik je revolucionarnog savjeta radnika i vojnika u Dresdenu, ali ubrzo napušta taj položaj smatrajući da revolucija dobiva sve više buržoaski karakter.

Taj svoj radikalizam Rühle izražava i u daljem toku revolucije i partijske borbe. Već 1920. u članku o »Revoluciji koja nije partijska stvar«, Rühle oštro kritizira i novoosnovanu KP, smatrajući da sve tadašnje partije pate od umišljenosti, jer revoluciju promatraju kao svoju partijsku stvar. A revolucija je u prvom redu stvar i zadatak klase, te samo proletarijat može revoluciju dovesti do pobjede. U to vrijeme potkraj 1919. i na početku 1920. godine Rühle još prihvata gledišta i taktku lijevih komunista, tzv. komunista savjeta (Rätekommunisten) Pannekoeka, Gortera i Schrödera koji su, nakon rascjepa u KPD na Drugom kongresu u Heidelbergu oktobra 1919. formirali novu Komunističku radničku partiju Njemačke (KAPD). Ova se partija radikalno opredijelila za revolucionarne tvorničke i političke radničke savjete, a protiv parlamentarizma i borbe tradicionalnih sindikata.

Medutim, radikalizacija Rühleovih gledanja na pitanje proleterske revolucije tekla je veoma brzo, tako da već 1921. njegova mišljenja u vezi s problemom partije, države, sindikata možemo okarakterizirati veoma bliskim anarhokomunističkim. Za njega su sve partije nasljede prerevolucionarnog vremena, a njihovo gradansko porijeklo najbolje se očituje u njihovom centralizmu kao bitnom organizacionom principu. Ovaj partijski centralizam pasivizira mase, a i same vode dobivaju sve više gradanski mentalitet, postaju više činovnici nego revolucionari i tako zakazuju u momentu revolucije. Njegovi su krajnji zaključci da nikakva partija ne može uspješno voditi revoluciju, jer »autoritarno-centralističke organizacije, partija i sindikati, u slučaju preuzimanja državne vlasti unutrašnjom nužnošću vode birokratizmu. Kako i može drugačije biti! Partija mora, ako se želi održati na vlasti, odmah da zauzme sva važna mjesta s pouzdanim ljudima. Ove u njenom smislu povjerljive, tj. u *njenom smislu revolucionarne ljude* uzima ona iz svojih redova. Tako postaju *partijske glavešine, glavešine vlasti, a državna vlast je u stvari samo općevaljano projicirana partijska vlast*.¹²⁰

S ovih stajališta Rühle oštro kritizira rusku sovjetsku vlast kao birokratsku, što je za nj bila logična posljedica partijske vladavine. Sve ono što je Rühle tada, od 1921. pa dalje predbacivao boljevcima — optužujući ih za partijsku, birokratsku diktaturu, a to je po njegovu mišljenju bila implicitna negacija sistema savjeta, samoupravljanja — poklapalo se uglavnom s kritikom ruskih anarhokomunista, jer »bez savjeta nema so-

[120] O. Rühle, *Grundfragen der Organisation*, objavljeno u knjizi H. M. Bocka, *Syndikalismus und Linkskommunismus von 1918—1923*. Meisenheim am Glan, 1969, str. 402—403.

cijalističke izgradnje, nema komunizma. Partijska diktatura je vladavina birokrata, despotizam komesara, državni kapitalizam, još gore izrabljivanje i ropstvo«.¹²¹ Tako je Rühle došao u sukob ne samo s njemačkim komunistima nego i sa svojim priateljima lijevim komunistima s kojima je organizirao KAPD. Oštar protivnik svake partijske organizacije, Rühle je smatrao da savjete i društvo koje počiva na sistemu savjeta ne može stvoriti nikakva partija nego samo one organizacije radnika koje imaju svoj korijen u tvornicama. Zato i borba za organizaciju savjeta ima tri faze: prva je osvajanje vlasti koja se mora izvojevati u tvornicama i pogonima, jer je zauzimanje političke vlasti uz postojeća oružana sredstva gotovo nemoguća stvar; i druga je faza ostvarivanje diktature proletarijata, razvlaštenje buržoazije, pri čemu sva politička i privredna sredstva prelaze u ruke radničke klase; treća faza je izgradnja komunističke zajednice kao sistema savjeta, na principu federalizma a ne centralizma, s delegatima od osnovnog tvorničkog savjeta do kongresa savjeta, koji su izabrani tajnim glasanjem i u svako doba smjenjivi. Radnički savjeti su za Rühlea u isti mah privredne i političke samoupravne organizacije, jedina osnova na kojoj je moguće izgraditi socijalizam. »U samom sistemu savjeta«, pišao je u brošuri o gradanskoj i proleterskoj revoluciji, »leži ostvarenje organizacionog, upravnotehničkog, društvenooblikovnog ideal-a socijalističke epohe. Sa sistemom savjeta stoji i pada socijalizam.«¹²²

Rühle je doživio sudbinu svih tadašnjih i budućih anarhista bez obzira koje struje bili — ostao je uvelike izoliran i od svojih drugova i cijelog socijalističkog pokreta. Tradicija i nužnost političke borbe različitih političkih partija i sindikata, sigurnost, a i mnogi rezultati što su ih radnici postigli u okrilju dobro organiziranog radničkog pokreta, i, napokon, djelovanje fascinantnog Oktobra znatno su više odgovarali svijesti i borbi radničke klase.

Velika je vrijednost anarhokomunističkog i možemo reći cjelokupnog anarhističkog pokreta — što su tako odlučno inzistirali na slobodi pojedinca kao osnovnog uvjeta za slobodu zajednice. Ne zaboravimo da je to i jedna od temeljnih Marxovih i Engelsovih misli u *Manifestu*. Nadalje, što su bili veoma osjetljivi na svako nasilje nad pojedincem, a isto tako i nad klasom trudbenika; na svaku birokratsku manipulaciju, a da ne govorimo o eksploraciji. I na kraju, u njihovim je redovima ideja samoupravljanja, ideja asocijacije slobodnih proizvodača, radničkih i ostalih savjeta i slobodnih komuna bila mnogo snažnije istaknuta i branjena nego od većine komunista i ostalih socijalista u to vrijeme. To je proizlazilo djelomice i iz njihove romantične predodžbe da se komunizam može ostvariti neposredno nakon revolucije, što je bila i ostala iluzija. Ali su za isticanje i elaboriranje ove »ideje savjeta« mnogo više zaslужni nego, recimo, ruski komunisti, koji su, opterećeni, a poslije i staljinistički općinjeni vlašću, politikom i državom, u jednom razdoblju upropastili sve perspektive oslobođenja rada što ih je revolucija takvom snagom iznijela na poprište historije.

[121] O. Rühle, *ibid.*, str. 403.

[122] O. Rühle, *Von der bürgerlichen zur proletarischen Revolution*. Berlin-Wilmersdorf, 1970, str. 72 (prvo izdanje je iz 1924.).

Anarhokomunistima, kao i ostalim anarchistima, nedostajao je, međutim, dublji uvid u stvarno stanje klasnih odnosa, klasne svijesti i historijskih mogućnosti te su zato u potpunosti zakazivali u pitanju veoma kompleksnog prijelaznog perioda. Oni nisu mogli shvatiti da je svijest radnih masa, barem dosad, pa čak i u razvijenijim zemljama, bila i te kako ograničena na realiziranje osnovnih životnih potreba koje su im bile vijekovima uskraćene, modelirana uz to najrazličitijim ideoškim mistifikacijama od religioznih do etatističkih.¹²³

Oni nisu mogli shvatiti, jer su polazili od svijesti da će majoritet u dosadašnjim društвима — danas se pomalo to stanje mijenja — biti veoma zadovoljan onom političkom vlastи koja mu osigurava ekonomski napredak, izlaz iz zaostalosti i eventualno mir, iako su mase dosad ponajčešće plaćale danak izvjesnim ideoškim zасljepljenostima i grandomanskim obećanjima. Današnje socijalno tlo, a kamoli na početku našega vijeka, još je uvijek veoma plodno za egzistenciju političkih organizacija i načina borbe. Veoma se dobro vidi i na primjerima razvijenih kapitalističkih ili socijalističkih zemalja — koliko je još dominantna politika u cjelokupnom životu naroda. Propovijedati u takvим historijskim okolnostima ne posredan prijelaz na komunizam, na asocijaciju slobodnih proizvodača, društvo bez države i partije, potpune slobode individuma kao osnove takvог poretka — bilo je i ostaje do danas identično s političkim samoubojstvom. Proces historijskog razotudnja ići će također linijom i putovima različitih oblika otudnja (Marx). Samo je pitanje — a to je kamen kušnje svakog historijskog angažmana i ujedno kamen razdora među progresivnim neimarima za jedno novo čovječanstvo — koji su to načini borbe, koje forme organizacije, pa makar i nosile u sebi ograničavajući moment alienacije, što najbolje osiguravaju historijski proces.

[123] Aršinov je već polovicom dvadesetih godina uvidio da se bez jedinstvene organizacije anarchist, bez jedinstvene ideologije i taktike kao i odgovornosti pojedinaca ne može računati na bilo kakve značajnije uspjehe. To je i izrazio u dokumentu iz 1926. godine *Organizaciona platforma Općeg saveza anarchista*, koji međutim nije prihvatala većina anarchist. Aršinov se razočaran vratio u Rusiju gdje je u Staljinovoj strahovladi izgubio i život. Slično je pisao i poznati nizozemski anarhosindikalist Christian Cornelissen, koji je u vezi s diskusijom što se vodila o tim pitanjima između N. Mahnoa i E. Malatestе, ovog posljednjeg nazvao pristalicom »metafizike Bakuninove epohe«. U vezi s mogućnostima neposredne izgradnje komunizma Cornelissen je shvatio da radnici ni najrazvijenijih zemalja ne mogu odmah preuzeti upravljanje općom proizvodnjom i potrošnjom i da bi prenošenje upravljanja narodnom privredom direktno u ruke masa doveo do katastrofe. Zato je smatrao da je zadatak »konstruktivnog anarchizma« strpljivi i dugogodišnji rad na organizaciji i odgoju trudbenika kao što je to pokušala da učini »Internacionalna radnička asocijacija« revolucionarnih sindikalista. (Vidi podrobnije o ovome *Der Anarchismus*, str. 46–51).

2. Gild-socijalizam i Pokret tvorničkih povjerenika

Revolucionarna vrenja, oštri klasni pokreti i sukobi, kao i idejna razilaženja, naročito o taktici borbe protiv kapitalizma — sve to što smo imali prilike vidjeti u prethodnim poglavljima, nije ostavljalo vidnjeg traga u Engleskoj do kraja prošlog stoljeća. Njezin položaj najjače ekonomskc i političke sile svijeta u tom razdoblju odražavao se i na položaj njezine radničke klase. I ona je imala, svakako u znatno manjoj mjeri nego engleska buržoazija, koristi od superprofita i kolonijalne eksploracije, pa je mogla upornim sindikalnim borbama i nastojanjima neprestano poboljšavati svoj ekonomski i socijalni položaj. Zato je karakteristično za Englesku da se njen dobro organizirani tredunionistički pokret nije sve do 20. stoljeća vezivao — sa socijalizmom i da je bio, kao i većina političkih stranaka, u osnovi reformistički i liberalan. Ali djelovanje različitih socijalističkih grupa i pokreta, kao i ekonomsko zaoštravanje potkraj 19. i na početku 20. stoljeća, dovode do stvaranja novog političkog pokreta radničke klase — Laburističke partije, a i do radikalnijih struja pod utjecajem evropskog marksizma, revolucionarnog sindikalizma i američkog industrijskog unionizma. G. D. H. Cole, jedan od najboljih poznavalaca historije engleskog radničkog pokreta i socijalizma uopće, pisao je o nastanku ovog novog političkog pokreta radničke klase: »Novi marksistički socijalizam H. M. Hyndmana i Socijaldemokratske federacije, idealistička revolucionarnost Wilhelma Morrisa i Socijalističke lige, intelektualizirani i utilitarni socijalizam prvih fabijevaca, okupljanje 'novih tredunionista' pod socijalističkim barjakom Keira Hardya i Nezavisne laburističke partije, sve je to pridonijelo stvaranju novog političkog pokreta radničke klase. Vidjeli smo, naročito, kako je Nezavisna laburistička partija najprije zamjenila marksističku Socijaldemokratsku federaciju u stvarnom rukovodenju britanskim socijalizmom, a tada se dala na posao da privoli tredjunione da aktivno suraduju u osnivanju Nezavisne radničke političke stranke. Vidjeli smo da su napori Nezavisne laburističke partije bili okrunjeni uspjehom i da je 1900. godine počeo s radom Komitet za radničko predstavništvo. Keir Hardy je ostvario svoj san o 'radničkom savezu'. Tredunioni u mnogim stavovima nisu prihvatali socijalizam, ali su se odvajali od svoje stare privrženosti liberalizmu i bivali sve više uvjereni da svoju sudbinu u izbornoj borbi treba da povežu sa socijalističkim pokretom.«¹²⁴

Ovaj novi socijalistički pokret imao je također izrazito englesko obilježje. Bio je ponekad, kako kaže sam Cole, žestok u izrazu, ali u biti umjeren i naklonjen evoluciji kad je riječ o pitanju društvenih promjena. No dvadeseti vijek — s početkom stagnacije u životnom položaju radničke klase, s pojmom najžešćih štrajkaških pokreta nakon čartizma, dogadajima oko štrajka željezničara kod kompanije Taft Weil u Južnom Walesu, kada su tredunioni izgubili parnicu, iako se tome uopće nisu nadali, s

[124] Dž. D. H. Kol, *Istorija pokreta britanske radničke klase*, Beograd, 1955, str. 333.

obzirom na zakone iz 1871. i 1876. godine — izbacio je na poprište i radikalnije pokrete, pa čak i anarhosindikalističke koji su nastupili pod parolom »neposredne akcije«. U tim predratnim vremenima Englesku je načito uzbudio štrajk rudara u Južnom Walesu 1912. godine, koji u svojoj oštrot akciji napadaju ne samo dotadašnju reformističku politiku tredjuniona nego i politiku nacionalizacije, smatrajući državu isto takvim neprijateljem kao i buržoaziju. Ovaj pokret je smatrao da može preko štrajkova preuzeti proizvodnju u svoje ruke i na bazi radničkog samoupravljanja uspostaviti nove društvene odnose. Sasvim je očito da je ovaj pokret s ovakvim tezama bio pod utjecajem revolucionarnog sindikalizma. Ali je sve to skupa najavljivalo novo profiliranje socijalističke svijesti engleskih progresivnih snaga, što se u godinama tog štrajka i ostvaruje u svojevrsnom konceptu gild-socijalizma, a nešto poslije i u pokretu tvoričkih povjerenika.

Protagonisti ovog prvog pokreta i koncepta bili su A. R. Orage, S. G. Hobson i G. D. H. Cole koji su ovo ime (Guild) posudili od cehovskih organizacija srednjega vijeka. Medutim, ovi cehovi su bili više »regulatorna tijela sastavljena od nezavisnih majstora, od kojih je svaki samostalno vodio svoje poslove«.¹²⁵ Ovi nacionalni cehovi (gilde), što su ih predlagali Hobson i Cole, trebali su biti velika udruženja za stvarno upravljanje i rukovodenje raznim industrijskim granama. Ove gilde su se imale razvijati »na osnovi tredjuniona, koji treba da se tako prošire da obuhvate sve radnike bilo da rade 'rukom ili glavom'. »Radnici«, tvrdili su oni »treba da se organiziraju ne samo radi obrane već i radi zadobijanja uprave; zaštitni tredjunioni imaju da se pretvore u velika radnička udruženja koja treba da zahtijevaju i ostvare u reorganiziranoj državi potpunu vlast nad rukovodenjem industrije.«¹²⁶

Nasuprot sindikalistima i radikalnijim anarhistima, koji su odbacivali svaku političku organizaciju i državu i zastupali takve načine borbe koji su se osnivali na »neposrednim akcijama«, štrajkovima, pućevima i slično gild-socijalisti nisu odbacivali ni politiku niti državu, iako su mislili da treba veoma ograničiti svemoć države i parlamenta. Cole je polazio od koncepcije demokratskog predstavništva, koje je shvaćao u tom smislu da onaj koji bira svog predstavnika ima slobodan izbor, da je u stalnom kontaktu sa svojim predstavnikom i da ima nad njim značajnu kontrolu, iako nije smatrao da predstavnik treba da bude sveden na status delegata. Drugo, predstavnik ne smije biti izborno lice koje gradanina predstavlja u svim aspektima funkcije gradanina, nego samo s obzirom na odredene funkcije. Zato je svako »pravo i demokratsko predstavništvo *funkcionalno* predstavništvo. Struktura svakog demokratskog društva mora biti u skladu s ovim osnovnim principima. Ako se u demokratskom društvu primjenjuje predstavnička metoda, to mora uvijek biti u vezi s nekom određenom funkcijom. Iz ovoga proizlazi da u društvu mo-

[125] Dž. D. H. Kol, *ibid.*, str. 382.

[126] Dž. D. H. Kol, *ibid.*, str. 383. Najrazradeniju koncepciju ovog »modela« samoupravljanja i socijalizma dao je G. D. H. Cole u svojim djelima *Self Government in Industry* (1917) i *Guild Socialism Restated* (1920); S. G. Hobson u djelima *National Guilds* i *National Guilds and the State* (1920); M. B. Reckit i C. E. Bechofer. *Meaning of National Guilds* (1918).

ra postojati toliko posebnih predstavničkih izbornih grupa koliko ima suštinski različitih grupa funkcija koje treba obavljati.“¹²⁷

Cole smatra da postoje dvije vrste veza članova jedne zajednice: prva veza je na osnovi zajedničke struke, zajedničkog obavljanja izvjesnih poslova, a druga čini zajednički interes, korištenje ili potrošnja socijalnih usluga. Prvu vrstu veza imamo u sindikatima, drugu u kooperacijama. Međutim, u »demokratskoj zajednici je od suštinskog značenja da se princip samoupravljanja primjenjuje u djelatnostima svake asocijacije koja nastaje na bilo kojem od ovih oblika zajedničkih ciljeva«.¹²⁸ Cole se u ovim svojim razmatranjima samoupravnog organiziranja svih članova društvene zajednice suprotstavlja i državnim socijalistima i »kooperativnim« idealistima koji su odbijali pravo neposrednih proizvodača na samoupravljanje, kao i sindikalistima koji nisu uzimali u obzir interese i samoupravno organiziranje potrošača. U demokratskom društvu su potrošači i proizvodači praktično isti ljudi, samo svrstani u različite grupe i zato nije, kao u dosadašnjem društvu, bitno pitanje ekonomski dobit, već razumna demokratska organizacija na funkcionalnoj osnovi. »Gild – socijalizam, s tim u vezi, smatra da unutrašnje upravljanje ili kontrola svake industrije ili službe mora, po ovlaštenju zajednice, biti povjerenio radnicima koji su u njima zaposleni, ali gild-socijalizam stoji čvrsto na stajalištu da se u potpunosti moraju osigurati predstavništvo i garancije potrošačkih stavova za svaku službu. Gild-socijalizam, isto tako, smatra da opća stvar industrijskog upravljanja, proširena na sve industrije, kada je pretežno riječ o svim proizvodačima, treba da bude povjerenja jednoj organizaciji koja bi predstavljala sve proizvodače. Gild-socijalizam podjednako smatra da opći stav svih vrsta potrošača mora u potpunosti da bude zastavljen i osiguran u odnosu prema industriji kao cjelini.«¹²⁹

Gild-socijalisti ne vide, dakle, rješenje problemtike suvremenog svijeta ni u nacionalizaciji proizvodnih sredstava i svemoći jedne nove države, te su oštari protivnici svakog etatizma, niti u autonomnoj organizaciji radnih ljudi samo na jednom području njihove djelatnosti, bilo proizvodnom ili samo potrošačkom. Cole i njegovi istomišljenici smatraju da nacionalne gilde moraju obuhvatiti sva područja ljudske djelatnosti na samoupravnim principima. Cole je polazio od iskustva i zapažanja da radnici nikada neće biti dokraja zainteresirani za rad, da se nikad neće osjećati slobodnim dokle god ne ovladaju svim uvjetima svoje proizvodnje i života. »Ljudi nikada neće priznati ili smatrati samoupravljanjem u bilo kakvoj asocijaciji nikakav sistem koji im neposredno kao grupi ne pruža pravo utvrđivanja zajedničkih normi kojima se reguliraju njihovi unutrašnji odnosi i koji im ne omogućuje da vlastitim odlukama biraju one koji će upravljati i imati vlast u njihovoј sredini. Pošto je to tako, nema stvarnog rješenja problema industrijskog upravljanja ukoliko se prava i odgovornosti unutrašnjeg upravljanja industrijom neposredno ne

[127] G. D. H. Cole, *Guild Socialism Restated*, London, 1921. Cit. iz *Samoupravljanje i radnički pokret I*, Beograd, 1972, str. 425.

[128] G. D. H. Cole, *ibid.*, str. 425.

[129] G. D. H. Cole, *ibid.*, str. 427.

povjere organiziranim tijelima proizvoda. U drugim uslovima ljudi koji su stekli svijest o socijalnoj sposobnosti i snazi neće pristati da služe ili da daju sve od sebe. Svaki drugi pokušaj rješenja slomit će se pred nezainteresiranošću radnika da proizvode i neće se izbjegći *otupjelost* do koje je već došlo u kapitalizmu zbog osporavanja ljudskih prava na rad.¹³⁰

Ako govorimo o industriji, nacionalne gilde obuhvaćaju pojedine grane industrije s time što je tvornica ili radno mjesto prirodna jedinica života, u kojem vlada široko interno samoupravljanje. Ova sloboda pojedinačne tvornice, pisao je Cole, od bitnog je značenja zbog toga što je cilj cijelog sistema gilde stvaranje duha slobodnog rada. Tako tvornica gilde postaje »prirodno središte samoupravljanja a ne, kao što su to današnje tvornice, zatvori i čamotinje beskorisnog argatovanja, već centri slobodnog rada i udruženog poduzeća«.¹³¹

U tvornicama, prema konceptu gild-socijalista, postoje radnički odbori sa svim demokratskim formama rada — sastancima, diskusijama, glasajnjima itd., ali je u svemu tome ipak bitan duh suradnje. Istorodne ili slične tvornice na nacionalnom planu udružuju se u nacionalne gilde, a dužnost tih širih organizacija uglavnom sa sastojima u koordinaciji, usmjeravanju i predstavljanju gilde u vanjskim odnosima. One bi, ako je to nužno, koordinirale proizvodnju raznih tvornica kako bi se uskladila ponuda i potražnja, postavljale i opće regulative o metodama organizacije i proizvodnje, organizirale naučna istraživanja itd. Cole je također smatrao da nije potrebno prisiljavati svaku tvornicu, a naročito ne one manje, da bude obavezno član gilde. Kao što je autonomija tvornica od vitalnog značenja za funkcioniranje tog sistema, tako i postojanje određenog broja tvornica nezavisnih u odnosu prema nacionalnim gildama može biti vrijedan eksperiment i plodna inicijativa individualne misli.

Ovi bi, naravno, bili uglavnom izuzeci, jer je sistem gilda zamišljen kao sistem općeg funkcioniranja proizvodnje. Po tom je planu moguće upravljati svim velikim industrijskim poduzećima kao i trgovinom. A što se tiče finansijskog sistema, naročito industrijskog bankarstva, on »mora obavezno postati integralni dio organizacije gilde, a bankarski sistem mora biti pod kontrolom gilda koje treba da financira«.¹³² Cole isto tako naglašava da moraju nužno postojati suradnja i odnosi među gildama, kao i tvornice s drugim tvornicama, jer je logično da, na primjer, transport i preradivačka industrija imaju stalne odnose s industrijom ugljena, a gotovo sve industrije gotovih proizvoda s organizacijama prometa.

Najviše predstavničko tijelo sistema industrijskih gilda (isto vrijedi i za sistem gildi potrošnje) jest kongres industrijskih gildi, koji će biti nasljednik današnjeg kongresa tredjuniona, i neposredno će predstavljati svaku gildu koja se bavi industrijom ili ekonomskom službom. »Odgovarajuće organizacije na lokalnom i regionalnom nivou bit će lokalni i regionalni savjeti gilde, kao nasljednici sindikalnih savjeta i federacija sindikalnih savjeta kakvi sada postoje. Isto tako, da bi se izbjegla tendencija ka centralizaciji, lokalni savjeti, ili barem njihovi predstavnici u regio-

[130] G. D. H. Cole, *ibid.*, str. 427–428.

[131] G. D. H. Cole, *ibid.*, str. 431.

[132] G. D. H. Cole, *ibid.* str. 415.

nalnim savjetima, treba da neposredno budu zastupljeni u kongresu industrijskih gildi. Budući da lokalni stavovi treba da dodu jasno do izražaja i kako će se cio splet razmjene između gildi lokalno ispoljiti, to je jasno da će savjeti lokalnih gildi biti tijela od velikog ekonomskog značenja.«¹³³

Osnovni bi zadatak kongresa industrijskih gilda bio da odreduje i tumači osnovne principe i praksu organizacije gilda, obavljao bi centralnu koordinaciju i djelovao kao predstavnik svih gilda u njihovim vanjskim odnosima, uključujući i inozemstvo. Isto tako bi rješavao razne teškoće ili sporove između gilda, a lokalni savjeti gilda djelovali bi u tim pitanjima kao sudovi prvoga stupnja.

Iako je Cole pokušao odgovoriti i na mnoga druga pitanja u vezi s funkcioniranjem gilda, recimo problem nagradivanja, općeg standarda članova itd., spomenimo još samo pitanje, koje je za demokratsko funkcioniranje jednog sistema vrlo značajno, a to je način izbora pojedinaca na različite dužnosti. Budući da jedna gilda obuhvaća »sve umne i fizičke radnike zaposlene u zajedničkoj službi«¹³⁴, jasno je da će među njenim članovima postojati velike razlike u stručnosti i administrativnoj vlasti. Cole smatra da se ni u gildi niti u njezinoj tvornici ne može o svim problemima glasati masovno, jer bi, na primjer, masovno glasanje o tehničkim stvarima koje poznaju samo stručnjaci bilo besmisленo, a čak ako se i izostave elementi tehnike »upravljanje tvornicom uz stalno glasanje ne bi bilo efikasno, niti bi to više bilo prijatno mjesto za rad«.¹³⁵ Za Colea nije najvažnije pitanje da li će u ovakvom socijalističkom i samoupravnom sistemu gildi biti »vlasti« ili »discipline«, nego u prvom redu da rukovodeću ličnost biraju oni koji će s njom u zajedničkom poslu suradivati. Prema tome, dominantan princip u biranju tih rukovodilaca je izbor »odozdo«. Nekoliko izbora radnika jedne tvornice, po njegovu su mišljenju, sigurno najbolji način biranja. Međutim, kada se radi o širim organizacijama gilde, ne znači da su neposredni izbori najbolji i najdemokratskiji. Izbori putem delegata u ovakvim slučajevima mogu biti i bolji, pa čak i demokratskiji. Iz ovoga načina izbora proizlazi i mjesto i uloga rukovodilaca u procesu proizvodnje. Nije pitanje u tome može li on imati »vlast«, nego u čije ime on tu vlast provodi. »Razlika između demokracije i autokracije nije u tome što ova druga priznaje rukovodstvo a prva ne, već u tome što u demokraciji rukovodilac stoji u suštinski drugaćijem odnosu prema onima kojima rukovodi i umjesto da vlastitu volju zamjenjuje za njihovu, izvršava ne njihovu 'stvarnu volju', kako je on tumači, nego njihovu istinsku volju, kako je oni sami shvaćaju. Ukratko, demokratski rukovodilac rukovodi uz utjecaj i suradnju, a ne nasilnim nameštanjem vlastite volje. Pri tom rukovodilac može i treba da ima ne manje, već više 'vlasti' nego što je ima autokrat zbog toga što on sobom nosi volju onih kojima rukovodi. Demokratska gilda će imati rukovodioce, disciplinu i vlast u punijem i stvarnijem smislu nego što ona može postojati u industrijskoj autokraciji kapitalizma.«¹³⁶ Cole se, dakle, odlučno suprot-

[133] G. D. H. Cole, *ibid.*, str. 435.

[134] G. D. H. Cole, *ibid.*, str. 429.

[135] G. D. H. Cole, *ibid.*, str. 429.

[136] G. D. H. Cole, *ibid.*, str. 429.

stavljao tada raširenom shvaćanju da je industrijska demokracija nespojiva s radnom disciplinom i efikasnom proizvodnjom. Ali isto tako smatra da se ovo ne može postići odjedanput, jer radnici nemaju iskustva u industrijskoj demokraciji i navikli su da one koji drže vlast u kapitalističkoj industriji smatraju svojim prirodnim neprijateljima. Novi sistem funkcioniranja gildi, od tvornica pa naviše, uspostavljaće se postepeno dok ne postane instinkt i tradicija.

Ideje gild-socijalizma imale su osobit utjecaj za prvog svjetskog rata, kada grupa mladih intelektualaca pod rukovodstvom G. D. H. Colea osniva Nacionalni savez gilda, koji nije nikad bio brojčano jak, ali je imao znatan utjecaj na osnovi mnogih spisa od kojih smo neke najvažnije već spomenuli. Gild-socijalisti su postavili teoriju socijalnog preobražaja osnovanu na teoriji o radničkoj kontroli koju su trebali ostvariti tadašnji sindikati. Vrhunac utjecaja na sindikate doživljava ovaj pokret potkraj rata i traje do početka dvadesetih godina. Nakon toga pokret se brzo osipa, u prvom redu zbog unutrašnjih razilaženja u pitanjima sistema savjeta, diktature proletarijata, nekih neuspjeha u osnivanju gilda itd.¹³⁷

Gild-socijalizam je, kako vidimo, bio jedan od najinteresantnijih socijalističkih pokreta po svojoj iscrpno razrađenoj konцепцијi samoupravljanja i funkcioniranja društva na toj osnovi. Na svojevrstan je način sjedinjavao ideje sindikalizma s idejama socijalizma savjeta, iako ove posljednje u to predratno vrijeme još nisu ni na Kontinentu bile jasno elaborirane. Za razliku od sindikalista nisu odbacivali ni političke partije niti državu, ali su bili oštro protiv nacionalizacije kao rješenja problematike socijalizma. Sindikalistima su bliži kada se u svojoj borbi za novo društveno uređenje oslanjaju na tredjunione, a predstavnicima sistema savjeta bliži su u pitanju politike i organizacije društva na funkcionalno-proizvodnoj osnovi. U svakom pogledu, gild-socijalisti su nastojali da temeljnu socijalističku ideju samoupravljanja i samoodređenja čovjeka prilagode engleskim tradicijama i društvenim uvjetima. Iako taj pokret nije bio duga vijeka, ostavio je za sobom vidan trag, naročito potkraj prvog svjetskog rata.

Jedan od fenomena tadašnje borbe za radničku kontrolu i radničko upravljanje industrijom, pokret tvorničkih povjerenika (The Shop Stewards' Movement) u koji je i Lenjin polagao nade, stajao je nad znatnim utjecajem gild-socijalizma, a i industrijskog unionizma, koji je bio nešto više proširen u anglo-saksonskim zemljama. Pokret je u svom glavnom usponu od 1915. do 1922. godine prošao nekoliko faza.¹³⁸ Od stavova da se pregovara s vladom o kontroli industrije, dakle od stava mirnog i postepenog prijelaza na radničku kontrolu, ovaj je pokret, dobrim dijelom i pod utjecajem ruske revolucije, završio u konceptiji o nužnosti revolucionarne političke akcije. U početku su, pod prvočnim utjecajima, smatrali da će postepenim ovladavanjem kontrolom u industriji na kraju

[137] Vidi o tome nešto opširnije u već citiranoj Coleovoj *Historiji pokreta britanske radničke klase* kao i u knjizi Branka Pribičevića *The Shop Stewards' Movement and Workers' Control (1920–1922)*, Oxford, 1959.

[138] O ovome pokretu vidi iscrpnu analizu u spomenutoj knjizi B. Pribičevića o tvorničkim povjerenicima i radničkoj kontroli.

oduzetim kapitalistima cijelokupnu kontrolu i učiniti ih suvišnima. Radnici bi zatim, potpuno preuzevši industriju u svoje ruke i ostvarivši radničko upravljanje, dokinuli najamne odnose i uspostavili socijalizam. Ovaj je pokret, isto kao i industrijski unionizam i gild-socijalizam, odbacivao ideju nacionalizacije i državne kontrole, iako je u kasnijoj fazi, sigurno pod utjecajem ruskih iskustava, prihvaćao i ulogu države u prvoj fazi razvoja socijalizma.

Fascinantna pobjeda boljševika i radničke klase u Rusiji nužno je ostavila traga i u ovom pokretu. Od tog vremena sve više sazrijeva ideja da je ekonomski borba za radničku kontrolu nedovoljna i da je nužno ostvariti politički pokret koji bi slamanjem državne vlasti omogućio i socijalnu transformaciju. Najizrazitiji dokument takve nove preorientacije jest brošura *Direct Action* W. Gallachera i J. R. Campbella u kojoj su postavili dvije bitne teze: da radnička kontrola prepostavlja revolucionarnu borbu za vlast, pa zato nema mirnog i postepenog puta u socijalizam; i druga, osim industrijske organizacije mora se stvoriti i socijalna organizacija radnika tzv. »socijalni komiteti« kao osnova masovne borbe radničke klase za razbijanje državnog aparata i uspostavu nove radničke države i radničkog upravljanja. Ove »socijalne komitete«, koje engleska stvarnost uglavnom nije prihvatile, izjednačavali su s ruskim sovjetima. A na početku dvadesetih godina, pod utjecajem ruske prakse i iskustava, odustali su od koncepta da samo radnici moraju i mogu provesti novu ekonomsku organizaciju društva i radničku kontrolu, upozoravajući da u tim procesima treba sudjelovati i nova radnička država. »Kako se pokret bližio svom kraju«, pisao je Pribićević u svom djelu, »tako je naglasak u njegovoj propagandi prelazio s radničke kontrole na borbu za vlast i revoluciju, s krajnjih ciljeva na sredstva za njihovo postizanje; a, na kraju krajeva, to je bilo sasvim logično. Kada je jednom bilo prihvaćeno da se nikakav napredak prema radničkoj kontroli ne može učiniti prije nego što se uništi postojeća država i ukine cijeli sistem, onda primarni zadatak postaje borba za vlast. Sastavljanje papirnatih shema o radničkoj kontroli u takvim okolnostima bilo bi jalovo kovanje planova. U *Manifestu* objavljenom 1922. Murphy je izjavio da 'zadatak kontrole nad industrijom nije neposredni zadatak radnika; neposredni zadatak je osvajanje državne vlasti'.*

To ne znači da je pokret u svojim posljednjim danima prestao da bude 'genuini pokret za kontrolu nad industrijom'**. I u *Consolidation and Control* bilo je naglašeno da je potpuna kontrola krajnji cilj, a ta brošura je izražavala poglедe voda krajnje lijevog krila, koji su bili mnogo više pod utjecajem Komunističke partije Rusije nego većina članova. Da je pokret nastavio da postoji još nekoliko godina, veoma je vjerojatno da bi njegove vode pokušale (pod utjecajem ruske politike) da još više revidiraju svoj stav o radničkoj kontroli a možda i da je odbace. Ali sve do trenutka kada se pokret raspao, ideja o radničkoj kontroli bila je dio njego-

[*] *Stop the Retreat, an Appeal to Trade Unionists*. Published by the Red International of Labour Unions, 1922.

[**] *The Frontier of Control*, str.11.

va bivstva i svaki pokušaj da se ona odbaci izaziva bi veliku opoziciju od strane članstva.“¹³⁹

Ovaj pokret za radničku kontrolu i radničko upravljanje teorijski je bio slabiji i nedorečeniji od već prikazanih. Ali je za tredjunionističku i reformističku Englesku bio interesantan po svojoj radikalnosti u pogledu političke akcije, po ideji o radničkoj upravi i pokušajima da se iskoriste značajna iskustva prvog historijskog socijalističkog prodora u čvrste strukture kapitalizma. Preostaje nam da analiziramo i raspravimo još o jednom pokretu i konceptu samoupravljanja koji je, s obzirom na teorijske fundamente, bio jedan od najrazrađenijih i najkonzervativnijih — konceptu »komunizma savjeta«, čiji su nosioci u tom razdoblju bili tzv. lijevi komunisti i lijevi socijalisti unutar komunističkog i nezavisnog socijalističkog pokreta, naročito u Njemačkoj i Italiji.

3. Komunizam savjeta

Ideje »komunizma savjeta«, tj. pokušaj koncipiranja socijalizma i diktature proletarijata kao konzervativnog sistema radničkih savjeta od pojedinačnog savjeta tvornice i ostalih poduzeća do centralnog savjeta republike ili kongresa savjeta, nastaje potkraj prvog svjetskog rata u zemljama koje su bile zahvaćene revolucionarnim vrenjima, u prvom redu Njemačkoj, Italiji, Austriji i Madarskoj. Tadašnji pogledi nekih grupacija komunista i socijalističke ljevice stajali su pod jakim utjecajem revolucionarnih zbivanja u Rusiji i stvaranja sovjetske vlasti. Sovjeti su, kao što smo već vidjeli, bili i od glavnih ruskih teoretičara shvaćeni kao historijski novi, revolucionarni izraz socijalističkog pokreta radničke klase i masa, koji je trebalo da zamjeni dotadašnji parlamentarni sistem buržoazije. Kao što je parlamentarizam buržoaziji bio poluga za osiguravanje vlasti u državi i društvu u cjelini, tako su i sovjeti trebali da postanu sve masovnija vlast trudbenika koja bi u krajnjoj liniji učinila političku vlast suvišnom.

Vidjeli smo barem neke od najvažnijih momenata koji su u toku ruske revolucije djelovali na opadanje utjecaja radničkih savjeta i sistema savjeta u cjelini. Pred brojnim teškoćama pred kojima su se našli, a naročito pred kontrarevolucijom, Lenjin i ruski boljševici bili su primorani da odustaju od nekih proklamacija i intimnih gledanja, da prave kompromise i ustupke pri čemu je uvijek pitanje je li svaki uzmak bio potpuno opravdan, ili barem u kojoj mjeri i do koje vremenske granice. U ovom drugom slučaju, kod njemačkih, austrijskih i talijanskih komunista i lijevih socijalista, nije realiziran osnovni koncept sistema savjeta, jer ni u jednom slučaju revolucija nije bila pobijedila, pa su protagonisti te osnovne ideje ostali uglavnom u oblasti teorije koja može jedan koncept

[139] B. Pribićević, *The Shop Stewards' Movement and Workers' Control*, str. 145 – 146.

dovesti do krajnjih logičnih konzekvencija, jer mu neće smetati nikakva insuficijencija ili nepredvidljive poteškoće prakse, potrebe prilagodivanja konkretnim historijskim uvjetima. A oni mogu biti više ili manje razvijeni i teorijska anticipacija nikad je ne može do kraja predvidjeti. Zato imamo i taj prividni paradoks da je ideja samoupravljanja kao sistem savjeta teorijski dosljednije razradena upravo u redovima njemačkih revolucionarnih komunista i socijalista — čemu, naravno, pridonosi i njemački smisao za teorijsku analizu, upornost i sistematicnost — a ne tamo gdje je socijalizam već bio historijski na djelu. Teorijski plan je uviјek »čistiji«, »prozirniji«, »logičniji« i »konzekventniji« od prakse u koju se upetljavaju toliki raznoliki i često nepredvidljivi momenti koje teorija može jednostavno misaono i »suvereno« odstraniti, zapostaviti ili naprosto ne pretpostaviti. I zato bismo mogli reći da je teoretska snaga ovih pokušaja koncipiranja jednog logičnog i konzekventnog sistema savjeta zapravo bila i posljedica slabosti realnog socijalističkog i komunističkog pokreta u tim zemljama toga vremena.

U Njemačkoj i Austriji je stara socijaldemokratska desnica (SPD) još uvijek bila najorganizirana snaga i držala ključne pozicije i u partiji i u sindikatima. Spartakovci su se tek formirali, i to u toku rata, da bi potkraj 1918. bila osnovana Komunistička partija. Lijevo krilo socijaldemokracije tzv. Nezavisna socijaldemokratska partija (USPD) bila je također još organizaciono neosposobljena i akcionalno nesposobna, iako su iz njene redova proizišli neki značajni teoretičari ovog smjera samoupravljanja (E. Daumig, R. Müller, K. Geyer). I kad je riječ o Italiji, i u njoj se tek na početku dvadesetih godina osniva Komunistička partija, nakon unutrašnjih kontroverza i rascjepa u Socijalističkoj partiji.

Najburnija situacija bila je, u svakom slučaju, u Njemačkoj. Pobuna mornara i vojnika u Kielu, Hamburgu, Bremenu, Hannoveru, Münchenu itd. na početku novembra 1918. godine ne dovodi samo do uspostave prve njemačke republike nego i do stvaranja prvih radničkih i vojničkih savjeta koji u mnogim mjestima uzimaju upravu u svoje ruke, a u Münchenu se osniva i Bavarska Socijalistička Republika. U tim danima, već na početku decembra Rosa Luxemburg objavljuje proklamaciju o ciljevima Saveza spartakovaca iz koje jasno proizlazi da se nova vlast radničke klase, socijalizam, mora osnivati na sistemu radničkih i vojničkih savjeta i da je to u biti i diktatura proletarijata. »Bit socijalističkog društva«, pisala je R. Luxemburg, »u tome je što velika radna masa prestaje biti masa kojom vladaju, već ona, naprotiv, sama živi svoj čitav politički i ekonomski život i upravlja njime svjesnim slobodnim samoodlučivanjem. Stoga proleterska masa mora, počešći od najvišeg vrha države pa do posljednje općine, preuzete organe gradanske klasne vladavine, federalna vijeća, parlamente, općinska vijeća zamijeniti vlastitim klasnim organima — radničkim i vojničkim vijećima, mora zauzeti sve položaje, nadzirati sve funkcije, sve državne potrebe mjeriti vlastitim klasnim interesom i zadaćama socijalizma. I samo uz neprestani, živi uzajamni utjecaj narodnih masa i njihovih organa, radničkih i vojničkih vijeća, njihova djelatnost može državu prožeti socijalističkim duhom.«¹⁴⁰ Među razli-

[140] R. Luxemburg, *Što hoće Spartakov savez?*, Izabrani spisi, Zagreb, 1974, str. 263.

čitim mjerama koje je R. Luxemburg predvidala za osiguranje revolucije navodila je: »Izbor radničkih vijeća po cijeloj Njemačkoj od strane sveukupnog odraslog stanovništva oba spola u gradu i na selu, po pogonima, kao i vojničkih vijeća od strane vojnika uz isključenje oficira i kapitulanata. Pravo radnika i vojnika da u svako doba opozovu svoje zastupnike. Izbor delegata radničkih i vojničkih vijeća u čitavom Rajhu za Centralno vijeće radničkih i vojničkih vijeća, koje treba da izabere Izvršno vijeće kao najviši organ zakonodavne i izvršne vlasti (...) Izbor vijeća u svim poduzećima, koja u suglasnosti s radničkim vijećima treba da vode sve unutrašnje poslove poduzeća, da reguliraju radne odnose, da kontroliraju proizvodnju i napokon da preuzmu upravljanje poduzećem.«¹⁴¹

Medutim, radnička klasa Njemačke nije još bila pripremljena, ni idejno ni praktički, da iskoristi revolucionarnu situaciju za dublje, radikalnije izmjene socijalnih odnosa. Na njemačkom se slučaju, barem za to razdoblje, najbolje vidjelo šta znači nepostojanje jedne revolucionarne i dosljedne partije radničke klase koja bi u dugim predrevolucionarnim borbama pripremila klasu za odsudne momente historijskog okršaja. Pa kad se sastao Prvi kongres radničkih savjeta u historiji Njemačke polovicom decembra 1918. godine, i kad je bilo pitanje da li se opredijeliti za narodnu skupštinu ili ne, većina članova tog skupa opredjeljuje se za skupštinu kojom je zapravo socijaldemokratska većina i desnica osigurala vlast buržoazije. Rosa Luxemburg, kao i mnogi prvaci ljevice, bili su protiv izbora i konstituiranja narodne skupštine, jer su znali da će još uvijek jaka gradanska Njemačka s raznim desnim socijalističkim stručama odnijeti prevagu u toj borbi. Kad je nedugo iza ovog dogadaja potkraj decembra iste godine zasjedao Prvi kongres Komunističke partije Njemačke (na kojem se ona i konstituirala) R. Luxemburg je smatrala da se treba angažirati na tim izborima, pošto je već odlučeno da se formira to parlamentarno tijelo. Ali, za nju je to bilo samo pitanje revolucionarne taktike u tom momentu klasnih borbi, a i dalje je smatrala da je osnovni revolucionarni cilj njemačke radničke klase prevladati parlamentarizam i uspostaviti republiku radničkih i vojničkih savjeta. U svom govoru o programu KPD R. Luxemburg je naročito naglašavala da oni moraju »prije svega sistem radničkih i vojničkih savjeta, zapravo sistem radničkih savjeta izgraditi u budućnosti, u svim pravcima.«¹⁴², snimajući da to ujedno znači i stvarno osvajanje političke vlasti. Ali i ekonomski borba mora se voditi kroz radničke savjete. Mi moramo, govorila je tom prilikom, školovati mase u tom smislu da radnički i vojnički savjeti budu poluga državnog aparata u svim pravcima. »Radnički savjeti moraju imati svu vlast u državi.«¹⁴³

R. Luxemburg, kao i ostali komunisti i socijalisti koji su zastupali dosljedan i radikalni sistem savjeta, bila je odlučno protiv svakog kombiniranja parlamentarnog sistema i narodne skupštine kao vrhovnog političkog organa države s radničkim savjetima i njihovim centralnim savjetom

[141] R. Luxemburg, *ibid.*, str. 266, 267, 268.

[142] R. Luxemburg, *Rede zum programm der KPD (Spartakusbund). Ausgewählte Reden und Schriften*, O-Berlin, 1955, sv. II, str. 685.

[143] R. Luxemburg, *ibid.*, str. 686.

Reicha koji bi se eventualno brinuo o ekonomskim problemima. Ovu shemu zastupali su desni socijalisti i tadašnja vlada, koja je bila u njihovim rukama, a omogućavala je, uz gotovo još nedirnuti privatni kapital, da se pravo suodlučivanja, konzultacije i izvjesne kontrole s vremenom svedu na puku formalnost i zatim iščeznu.¹⁴⁴

Zato su svи radikalni predstavnici sistema savjeta zahtijevali da se što hitnije provede socijalizacija privrede, pri čemu se nisu zadovoljavali, kao ni većina predstavnika tadašnjih lijevih pokreta, samo aktima nacionalizacije. Svima je njima bilo jasno da nacionalizacija vodi samo izvjesnim oblicima državnog socijalizma ili državnog kapitalizma u kojem slobodna akcija radničke klase može biti još više ograničena. Tako se, na primjer, K. Korsch već u svojim prvim člancima o socijalizaciji zalagao za »industrijsku autonomiju«, tj. za vlast i upravljanje radničkih savjeta svim procesima proizvodnje, naglašavajući da »socijalističko društveno vlasništvo nipošto nije isto što i državno vlasništvo. Podržavljenje je bilo za nas samo *jedan* od oblika podruštvljenja, a sve čemo oblike podruštvljenja uopće priznati kao istinsko, socijalističko »podržavljenje« samo ako u svom ishodu imaju ono reguliranje društvenih proizvodnih odnosa, koje smo mi označili kao oblik »*industrijske autonomije*«.¹⁴⁵ Korsch nije bio protiv nacionalizacije i »kontrole odozgo« kao jedne privremene etape revolucije. Ali, u krajnjoj liniji podržavljenje nije bitni smisao socijalizma i ono već u tom razdoblju mora biti bitno dopunjeno »kontrolom odozdo«. A put »kojim se ta *oba* zahtjeva, koji danas teže socijaliziranju, kontrola odozgo (kroz cjelinu) i kontrola odozdo (kroz neposredne sudionike), mogu jedno pored drugog sigurno i brzo ostvariti, jest danas tako mnogo spominjani, a tako malo shvaćeni 'sistem savjeta' (Rätesystem).«¹⁴⁶

Svi su radikalni predstavnici sistema savjeta bili protivnici etatizma, ali su se u mnogim pitanjima, od odnosa prema parlamentu, sindikatima, načinu strukturiranja sistema savjeta itd. dosta razlikovali. To je uvelike zavisilo i od procjene tadašnjeg historijskog momenta. Dok su jedni, ponajviše članovi Komunističke partije i lijevi socijalisti (ljevica u USPD) tvrdili da se, prema ruskim iskustvima, treba koristiti svim oblicima revolucionarne brobe, pa tako i djelovanjem u parlamentarnom sistemu i sindikatima, drugi su, kao na primjer Pannekoek, Gorter i Schröder s Rühleom, koji je veoma brzo otišao još dalje i od njih, smatali da se nalaze u neposrednom revolucionarnom klasnom okršaju i da parlamentarizam u takvom slučaju koči revolucionarnu aktivnost masa. Isticali su da

[144] K. Korsch je u tom smislu pisao: »Sva ta prava sudjelovanja (*Mitwirkungsrechte*) nalaze, međutim, u kapitalističkom klasnom društvu i državi gradanske klase svoju neprekoračivu granicu; ona se ne smiju nikad dalje razvijati nego što to dozvoljavaju interesi profita kapitalističke klase. Ako ih, dakle, radnici shvate za nešto više od osvajanja potpornih tačaka u svrhu pripreme konačne borbe, tada sva ta takozvana prava sudjelovanja služe zapravo samo kao kulise, iza kojih se kapitalistička diktatura nad 'zajednicom rada' još tako dugo može prikrivati dok konačno kapitalisti ne budu primorani objektivnim odnosima da zbace sa sebe kulise i neprikriveno provedu svoju klasnu diktaturu.« (K. Korsch, *Arbeitsrecht für Betriebsräte*, Berlin, 1922, str. 37.)

[145] K. Korsch, *Was ist Sozialisierung?* Iz *Schriften zur Sozialisierung*, Frankfurt a. M., 1969, str. 38.

[146] K. Korsch, *Die Sozialisierungsfrage vor und nach der Revolution*, ibid., str. 54.

parlamentarizam preko starih partija jača nadmoć voda nad masama i kvari vode: kao što »parlamentarizam predstavlja duhovnu, tako i sindikalni pokret utjelovljuje materijalnu moć voda nad radničkim masama«.¹⁴⁷ Zato u momentu odsutnih klasnih okršaja treba odbaciti sve stare oblike borbe radničke klase, parlamentarizam i sindikate, i omogućiti da same mase uzmu u ruke svoje poslove tj. upravljanje društvom i proizvodnjom, a svaki je oblik organizacije kontrarevolucionaran i štetan ako masama ne dopušta da neposredno vladaju i oblikuju društvo prema svojim klasnim interesima i ciljevima.¹⁴⁸

Zbog ovakvih radikalnih stavova došlo je do rascjepa u KPD koja je na Kongresu u Heidelbergu u oktobru 1919. isključuje iz svojih redova cijele partijske organizacije. Nakon toga predstavnici isključenih organizacija osnivaju u aprilu 1920. novu Komunističku radničku partiju Njemačke (KAPD) u kojoj Pannekoek, Gorter, Schröder i Rühle imaju najjači utjecaj. Program nove partije bio je uglavnom djelo tih komunista i bio je dokraj prožet njihovim idejama o primarnoj i odlučnoj ulozi radničkih savjeta u revoluciji i izgradnji socijalizma. »Misao o savjetima«, pisali su u svom programu, »stoji u periodu proleterske borbe za političku vlast u središtu daljeg revolucionarnog razvoja. Više ili manje jaki odjek, što ga misao o savjetima sada pobuduje u svijesti masa, mjerilo je razvoja socijalne revolucije. Borba za priznavanje revolucionarnih tvorničkih savjeta i političkih radničkih savjeta u okviru jedne odredene revolucionarne situacije izrasta dosljedno u borbu za diktaturu proletarijata protiv diktature kapitalizma. Ta revolucionarna borba, čiju pravu političku os čini misao o savjetima, usmjeruje se historijskom nužnošću protiv cijelog gradanskog društvenog poretka, a time i protiv njegova političkog oblika ispoljavanja, gradanskog parlamentarizma. Sistem savjeta ili parlamentarizam? To je pitanje od svjetsko-historijskog značenja. Izgradnja proletersko-komunističkog svijeta ili propast u moćvari gradansko-kapitalističke anarhije? Usred takve posvema revolucionarne situacije, kao što je sada u Njemačkoj, sudjelovanje u parlamentarizmu znači, dakle, ne samo sabotažu misli o savjetima nego još više galvaniziranje gradansko-kapitalističkog svijeta koji se nalazi u raspadanju, a time više ili manje željeno kočenje proleterske revolucije.«¹⁴⁹

Ovakvim su se stavovima Pannekoek i Gorter, prijatelji i suborci Lenjinovi, prilično razišli s Lenjinom u gledanjima na revoluciju, a i izgradnju socijalizma. Svoj spis o dječjoj bolesti ljevičarstva u komunizmu Lenjin je posvetio upravo njima i njihovim stavovima, upozoravajući ih na jednostranost i opasnost da svojim radikalizmom ostanu osamljeni. Na to je Gorter odgovorio poznatim »Otvorenim pismom drugu Lenjinu« u kojem je ostao pri svojim gledištima, smatrajući da taktika zapadnoevropske revolucije mora biti sasvim drugačija od ruske, jer proletarijat u ovom slučaju stoji sam protiv ostalih klasa; da je zato značenje proleters-

[147] A. Pannekoek, *Die Entwicklung der Weltrevolution und die Taktik des Kommunismus; Parlamentarismusdebatte* (1920), Berlin, 1968, str. 38.

[148] Vidi A. Pannekoek, isto djelo str. 38–41.

[149] *Programm der Kommunistischen Arbeiter-Partei Deutschlands* (KAPD) iz zbornika *Die Linke gegen die Parteiherrschaft*, str. 320.

kih masa mnogo veće, a voda manje nego u Rusiji; da baza revolucije ne mogu biti sindikati niti parlamentarizam, nego tvorničke organizacije ujedinjene u jedinstveni savez i da je za to potrebna mala, svjesna i odlučna partija koja će osvjetljavati ciljeve i pomoći većini proletarijata da dode do dubljih spoznaja.

Ostali predstavnici radikalnog sistema savjeta, iako nisu išli tako daleko u svojoj kritici i odbacivanju sindikata i parlamentarizma, bili su ipak i te kako kritični prema toj političkoj sferi. Tako je Gramsci, jedan od osnivača KP Italije, pisao u svom listu »L'Ordine Nuovo« 1919. godine da sindikat organizira radnike ne kao proizvodače nego kao nadničare i da su sindikati pokazali organsku nesposobnost da ostvare diktaturu proletarijata. Jer »normalni razvoj sindikata označen je linijom opadanja revolucionarnog duha masa; povećava se materijalna snaga, slabi ili sasvim iščezava osvajački duh, mlijavi životni polet, herojsku nepomirljivost smjenjuje praksa oportunizma, praksa 'hljeba i maslaca'. Kvantitativni porast odreduje kvalitetno osiromašenje i lako prilagodivanje kapitalističkim društvenim oblicima, odreduje nastajanje jedne ušljive, ograničene radničke psihologije, psihologije sitne i srednje buržoazije.«¹⁵⁰ Gramsci je u sindikatima video u biti funkciju uspostavljanja korisne ravnoteže između rada i kapitala i zato je smatrao da sindikat može proletarijatu dati iskusne birokrate, tehničke stručnjake, organizatore, ali da ne može ni u kom slučaju biti osnova proleterske vlasti.

Proleterska diktatura ne može, za Gramsciju, imati svoju osnovu ni u sindikatu ni u partiji. Ona se mora osnivati na onim organizacijama u kojima radnik osjeća sebe kao proizvodača, kreatora, u kojima dobiva svijest o vrijednosti i budućnosti, a to su radnički savjeti. »Proleterska diktatura se može uboљićiti u jednu vrstu organizacije specifične za samu aktivnost proizvodača, a ne nadničara, robova kapitala. Tvornički savjet je prva ćelija te organizacije. Budući da su u savjetu zastupljene sve radne grane, u skladu s doprinosom koji svaka struka i svaka radna grana daje za izradu predmeta koji tvornica proizvodi za zajednicu, institucija je klasna, društvena. Razlog njenog postojanja leži u radu, u industrijskoj proizvodnji, odnosno u jednoj stalnoj činjenici, a ne više u nadnici, u podjeli klasa, znači, u jednoj, prolaznoj činjenici koju upravo želimo da prevazidemo.«¹⁵¹

U ovim pogledima komunista savjeta, bez obzira na njihove razlike i konzeksivacije, pri čemu treba naglasiti da su se Pannekoek, Gorter, Schröder već tada znatno razišli s Lenjinovom Trećom internacionalom, a da je Gramsci ostao sa svojom partijom njen član, nalazimo zapravo klice onih koncepcija unutar komunističkog pokreta što ih danas nazivamo evrokumunističkim. Oni su već tada naglašavali, što je, moramo reći, i Lenjinu bilo veoma blisko, da revolucija u razvijenoj Evropi ne može ići istim putovima, oblicima i načinima kao u zaostaloj Rusiji i da uloga re-

[150] A. Gramsci, *Sindacalismo e consigli*, »L'Ordine Nuovo«, 1919 – 1920, Torino, 1955, str. 45.

[151] A. Gramsci, *Sindacati e Consigli. La cultura italiana del '900 attraverso le riviste*, sv. 6. »L'Ordine Nuovo« (1919 – 1920), Torino, 1963, str. 307. U ovim svojim stavovima Gramsci je imao Togliattijevu podršku, ali ne i A. Taske, takođe jednog od osnivača »L'Ordine Nuovo«.

volucionarnih radničkih savjeta u izgradnji nove vlasti i novog društva mora biti mnogo jača od političkih, sindikalnih i drugih organizacija. Međutim, potcenjivanje moguće uloge sindikata i parlamenta u suvremenim borbama koje pokazuju Pannekoek i drugovi, ne poklapa se sa suvremenim koncepcijama evrokомунизма, a one su, naravno, nastale i u sasvim drugaćijim historijskim prilikama.

Ono što povezuje sve ove mislioce jest koncepcija socijalizma kao sistema savjeta. U ovome se slažu ne samo marksisti i komunisti koje danas nazivamo »komunistima savjeta« (R. Luxemburg, Pannekoek, Korsch, Gorter, Gramsci i dr.) nego i neki radikalniji pripadnici lijevog krila socijalističkog pokreta u USPD (Däumig, Müller, Krefl) koje bismo mogli uvjetno nazvati i »socijalistima savjeta«, a u literaturi se spominju i kao predstavnici »čistog sistema savjeta«. I među njima ima, međutim, izvjesnih razlika, što ćemo poslije vidjeti.

Osnovna ideja svih njih jest da je socijalizam novo historijsko društvo koje pod oslobođenjem proletarijata i ostalih radnih masa od jarma kapitala podrazumijeva i cijelokupnu vlast radničke klase, kako ekonomsku tako i političku, koju ostvaruje sama klasa. A temelje te cijelokupne nove organizacije društva čine tvornički savjeti i savjeti ostalih poduzeća organizirani na funkcionalno-proizvodnoj osnovi od baze do vrha društvene zajednice. Za sve njih je to sinonim ne samo za socijalizam nego i za diktaturu proletarijata, koja je u tom prijelaznom razdoblju neophodna. Za Pannekoeka je, na primjer, prvi princip komunizma diktatura proletarijata, a drugi princip je sistem savjeta. »U sistemu savjeta je politička organizacija izgrađena na ekonomskom procesu rada. Parlamentarizam počiva na individualumu u njegovom svojstvu kao državljana.«¹⁵² Za razliku od kapitalizma, novo društvo, prema Pannekoeku, čini rad i njegovu organizaciju osnovom cijelog političkog života, a kao nosioci toga društva nastupaju ljudi u svom prirodnom radnom grupiranju. Radnici u svojim poduzećima biraju svoje zastupnike koji ostaju u stalnom do diru s njima i mogu u svako vrijeme biti zamjenjeni drugima. Sistem savjeta je ujedno u prijelaznom periodu i državna organizacija, bez činovničke birokracije koja vlada narodom, te u takvom sistemu savjeta na mjesto vlasti nad ljudima nastupa upravljanje stvarima. Dosljedan svojim gledanjima na ulogu partije i masa, a precjenjujući tadašnje mogućnosti, Pannekoek je zaključivao da centralna vlast, koju su osvojile mase a ne partija, čini birokrate i profesionalne političare suvišnima. »Cilj svake političke partije, tj. svake organizacije profesionalnih političara, dobiti državni aparat u svoje ruke, stoga je stran Komunističkoj partiji. Njezin cilj nije osvojiti vlast za Komunističku partiju, nego širenjem komunističkih principa pokazati cilj i putove proletarijata u borbi, s tim da izgradi sistem savjeta.«¹⁵³

Isto tako, za lijevog socijalista E. Däumiga kao i njegova suborca R. Müllera misao o savjetima u svojoj čistoj i dosljednoj primjeni jest prak-

[152] A. Pannekoek, *Sozialdemokratie und Kommunismus* (1919), U Neubestimmung des Marxismus. W-Berlin, 1974, str. 73.

[153] A. Pannekoek. *ibid.* str. 75

tički socijalizam. Da bi ostvario svoju emancipaciju, proletarijat ima osnovni historijski zadatak, izgradivanje organizacije savjeta koja mora završiti u jedinstvenom sistemu savjeta. Ova organizacija savjeta je dijete revolucionarne epohe, i nikad se neće pojaviti sasvim dovršena, već će se prilagodavati zahtjevima odredene revolucionarne situacije. Suština misli o savjetima počiva, prema Däumigu, na ovim načelima: prvo, nosilac misli o savjetima »može biti samo proletarijat, tj. svi oni fizički i umni radnici koji su primorani da prodaju svoju radnu snagu kapitalu kako bi mogli živjeti«;¹⁵⁴ drugo, proletarijat u svojim organizacijama savjeta u periodu borbe za novo društvo ne može trpjeti nikakve kapitalističke predstavnike; treće, misao o savjetima ne može se ostvariti sredstvima parlamentarizma, nego mora biti primijenjena i realizirana u osnovnim čelijama kapitalističke proizvodnje tj. u poduzećima; četvrti, svojim dinamizmom organi organizacije savjeta ne mogu imati dugoročne punomoći, moraju biti uvijek izloženi kontroli svojih birača i u svako doba su smjenjivi; peto, budući da je »cilj misli o savjetima oslobođenje cijelog proletarijata od kapitalističkog iskoristavanja, organizacija savjeta ne može biti domena jedne zasebne partije ili zasebnih strukovnih grupa, nego mora obuhvatiti proletarijat kao cjelinu.«¹⁵⁵

Za Däumiga je realizacija ovakvog sistema savjeta ujedno i diktatura proletarijata kojoj ne može biti temelj neka proleterska manjina, nego široke proleterske mase. Zato se i neće morati oslanjati i održavati samo vojnim prisilnim sredstvima koja uvijek nose u sebi klicu propasti od samog početka. Däumig, međutim, ne isključuje i otpor buržoazije u kojem će kontrarevolucionarni protivnici nametnuti proletarijatu oružje i metode gradanskog rata.

Prema mišljenju Däumiga, kao i njegovih istomišljenika u lijevom krilu USPD R. Müllera, A. Krefta, K. Geyera, sistemom savjeta treba organizaciono pripremiti diktaturu proletarijata, tj. izboriti političku vlast, razvlastiti buržoaziju i vlast proletarijata provesti i u privrednom procesu zemlje. »U prirodi je našeg revolucionarnog vremena da sistem savjeta, čak i kad je podignut i izgraden naizgled čisto *ekonomski*, od prvog dana *djeluje politički* i da biva neposredno ili posredno uvučen u političke borbe. Polazeći od ovih stajališta, vodeći gornji sloj klasno svjesnog proletarijata pokušava sada izgraditi sistem savjeta koji se treba uzdići prije svega na tlu *procesa proizvodnje*. Već prvi pripremni koraci mobilizirali su protiv tog plana cijeli kapitalistički, državno-birokratski i vojni svijet. Profinjeni klasni instinkt vladajućih i posjedničkih krugova prepoznao je u tom planu o savjetima prijeteću opasnost za njihov posjed i njihovu vlast. No, upravo nam bijes kontrarevolucionara najbolje dokazuje da smo na pravom putu.«¹⁵⁶

Svi su ovi predstavnici »sistema savjeta« prepostavljali da radnička klasa preko svoga izgradenog, ali dinamičnog sistema savjeta ostvaruje i

[154] Ernst Däumig, *Der Rätegedanke und seine Verwicklichung, u Theorie und Praxis der direkten Demokratie*, Opladen, 1973, str. 80.

[155] E. Däumig, *ibid.*, str. 81.

[156] E. Däumig, *ibid.*, str. 85.

političku vlast — diktaturu proletarijata — i ujedno ekonomsku vlast, bez koje bi i prva na kraju bila iluzorna. R. Müller je u svojim spisima isto tvrdio da je sistem savjeta osnova novog društvenog poretku, te će »sistem savjeta djelovati u oblasti politike i ekonomije. Politički, on u prijelaznom periodu postaje organ vladavine proletarijata; njegovi organi moraju preuzeti političku upravu. Ekonomski, on postaje organ proizvodnje«.¹⁵⁷ Isto tako je tu ideju veoma dosljedno duboko i iscrpno zastupao K. Korsch u brojnim svojim radovima u tom razdoblju, upozoravajući na mnoga pitanja revolucionarnog preobražaja koja su i danas veoma aktualna. Osim u svojim spisima o socijalizaciji Korsch je i u svom većem djelu o radnom pravu, za savjete poduzeća pisao da će se »u političkom prijelaznom periodu koji je karakteriziran kao epoha 'proleterske diktature' ostvariti, u dugim, teškim i upornim borbama u *cjelokupnoj privredi*, u svim pojedinim *privrednim granama* i u svakom pojedinačnom poduzeću *proletersko udruženje rada* koje će počivati na čvrstoj osnovi 'industrijske demokracije', te će se time postepeno ostvariti stvarni sistem savjeta proleterske klase koja je državnu vlast stavila u svoju službu«.¹⁵⁸

Osim ove koncepcije »čistog sistema savjeta«, neki predstavnici USPD Brass, Geyer i Rosenfeld predložili su jednu drugu varijantu koja je dijeliла političko i ekonomsko upravljanje društвom. Ali u oba slučaja radilo se o izgradnji sistema savjeta, s osnovom u poduzećima. Jedna linija izgradnje ovog sistema išla je od izbora delegata u poduzećima preko stvaranja općinskih, okružnih itd. radničkih savjeta (*Arbeiterräte*) do Centralnog savjete Reicha, a druga takoder od poduzeća i njihovih savjeta (*Betriebsräte*) pa preko okružnih i oblasnih privrednih savjeta do Vrhovnog privrednog savjeta Reicha.

Sve su ovo bili koncepti koji su išli za neposrednim prevladavanjem starog buržoaskog sistema ekonomske i političke vlasti, te im je krajnji cilj bio ne samo dokidanje parlamentarne vladavine buržoazije nego isto tako dosljedna socijalizacija proizvodnje. Vladajuća Socijaldemokratska stranka nastojala je na sve moguće načine izigrati ovo revolucionarno raspoloženje i težnje za ostvarenjem ideje revolucionarnih savjeta i društva osnovanog na njima. Ona je pod svim tim pritiscima lavirala i na kraju pristala da se izvjesni elementi sistema savjeta ozakone i u prvom ustavu. Ali, priznanje radničkoj klasi da može osnivati svoje savjete poduzeća, da može učestvovati u nekim oblicima odlučivanja, dogovaranja itd. bilo je usmјereno uglavnom na to da smiri situaciju i omogući buržoaziji da svoju gradansku revoluciju provede do kraja. Međutim, ipak je to bio prvi gradanski ustav u kojem su priznati radnički savjeti i uvedeno pravo suodlučivanja, onog dakle *Mitbestimmunga* koji i u naše vrijeme postaje aktualna preokupacija socijalističkih snaga.¹⁵⁹ Poznato

[157] R. Müller, *Sistem veća u Nemačkoj*, Iz *Samoupravljanje i radnički pokret I*, str. 315.

[158] K. Korsch, *Arbeitsrecht für Betriebsräte*, Berlin, 1922, str. 104.

[159] U Austriji je 1919, a u Njemačkoj 1920. bio donesen Zakon o savjetima poduzeća koji je davao pravo radnicima na suodlučivanje u upravljanju poduzećima, naročito u vezi s reguliranjem nadnica, uvjeta rada, zaštite na radu, radnog vremena itd. Vidi opširnije o ovim zbivanjima u knjizi Vladana Pantića, *Radnička veća u Nemačkoj*. Beograd, 1972.

je da sve ove mjere nisu bile tada urodile nekim značajnijim plodovima. Konsolidacija buržoazije, oportunistička politika socijaldemokracije, unutrašnje kontroverze i razmirice u lijevim snagama uzrokovale su pad revolucionarnog impulsa, a tragičan uspon barbarskog fašizma zaustavio je za izvjesno vrijeme sva ova traganja i tokove socijalne revolucije.

Treba na kraju istaći da svim tim komunistima i lijevim socijalistima ideja samoupravljanja, ideja sistema savjeta kao socijalno-ekonomskе organizacije novog društva nije bila samo pitanje osvajanja vlasti i upravljanja privrednim tokovima društvene reprodukcije. Svi su oni u njoj vidjeli i mogućnost ostvarenja jednog novog svijeta, novog života liшенog dotadašnje otudenosti, sivila, egoizma i tuposti. Tako je, na primjer, Gramsci u svojim člancima pisao da je radanje radničkih savjeta »veličanstven historijski dogadjaj, početak nove ere u historiji ljudskog roda« i da je tvornički savjet »prva čelija u historijskom procesu koji treba da dostigne vrhunac u komunističkoj internacionali, ne više kao političkoj organizaciji revolucionarnog proletarijata, nego kao reorganizaciji svjetske privrede i kao reorganizaciji cijelokupnog ljudskog zajedničkog života, nacionalnog i svjetskog«.¹⁶⁰

Isto tako je i Ernst Jacobi, član Revolucionarnog radničkog savjeta Münchena, u svom članku o suštini i značenju sistema savjeta pisao kako će neki zbog svih tadašnjih teškoća i potresa početi jadikovati o propadanju kulture, u kojoj većina uglavnom i nije nikad učestvovala. Ako se i koriste tekovine civilizacije i tehnike, kakvo to ima značenje kad se zna do kakvog je razornog djelovanja dovelo mehaniziranje našeg čitavog života. »Za tu takozvanu kulturu, tu nakaradu ljudske zatvorenosti, i nije šteta. Vrijeme savjeta stvorit će pravu kulturu, ne kulturu za imućne, ne kulturu za nedjelu i praznik, nego znanje o ljepoti zajedničkog stvaranja koje, ne iz prisile nego zbog aktivnog djelovanja duha zajedništva, vodi novim oblicima društvenog života i sreći čovjeka.«¹⁶¹

Predstavnici »komunizma savjeta« i »čistog sistema savjeta«, dakle socijalizma koji bi bio izgradivan na konzervativnom i radikalnom sistemu radničkih savjeta od baze do vrha — najdosljednije su zastupali koncept radničke demokracije. Mnogi od njih su u radničkim savjetima vidjeli i osnovne poluge u borbi za prevladavanje kapitalističkog sistema još i prije revolucionarnih preobražaja, pa su ujedno smatrali da radnički savjeti moraju ostati temelj i nove proleterske vlasti i socijalizma kao novog prijelaznog društva.

Sigurno je da je ovakav koncept bio najdosljedniji projekt jednog društva u kojem je hegemon radnička klasa. Medutim, kako smo vidjeli, takav koncept bio je suviše idealan, pa i apstraktan za tadašnje vrijeme. Tek se danas najrazvijeniji dijelovi proletarijata i najsavjesnije socijalističke snage bore za te zamisli, a zemlje koje se nazivaju socijalističkim, osim Jugoslavije, još uvijek vide u njemu opasnost za »socijalističku državu i sistem«, te na tipično birokratski način revandikacije svoje radničke klase proglašavaju gotovo kontrarevolucijom. A upravo na tome te-

[160] A. Gramsci, *Il Consiglio di fabrica. «L' Ordine Nuovo»*, Torino, 1962, str. 507.

[161] Ernst Jacobi, *Wesen und Bedeutung des Rätesystems* (1920), *Die Rätebewegung I*, str. 176.

renu će se odvijati presudna bitka za oslobođenje radničke klase i za ostvarivanje jedne nove, humanije i racionalnije ljudske zajednice.

Danas iz prakse, naročito jugoslavenske, već znamo da je upravljanje suvremenim socijalističkim društvom i ekonomijom, uz postojanje svjetskog tržišta i razvijenog kapitalizma, veoma kompleksan problem. Da nije tako jednostavno, kao što je u projektu komunizma savjeta bilo pretpostavljano, uskladiti odnose političkih snaga, partija, države, samoupravnih organa, birokratske administracije, znanstvenih institucija i istraživanja, ostatak sitnoburžoaskih odnosa i psihologije itd. Sve su to pitanja koja navedena shema »sistema savjeta« nije rješavala ili ih je sasvim uzgred sponinjala. Međutim, koliko god to bila slabost ove sheme, sigurno je da se mnoga ta pitanja mogu rješavati samo u praksi revolucije. Komunistima i socijalistima koji su zastupali navedene teze, pripada priznanje da su najdosljednije konceptualizirali dotadašnja iskustva borbe radničke klase i ostalih progresivnih snaga, da su najradikalnije sagledavali problem hegemonije radničke klase u socijalizmu i duboko vjerovali u mogućnost prevladavanja suvremene civilizacije koja je čovjeka uvelike svela na postvarenog i otudenog pojedinca. Njihove neke iluzije o mogućnostima brzog savladavanja prijelaznog perioda (socijalizma) bile su zajedničke i s tako velikim misliocima kao što su bili Marx, Engels i mnogi drugi.

* * *

Iz cijelokupnog pregleda i razmatranja najvažnijih revolucionarnih struja i njihovih predstavnika u radničkom pokretu jasno proizlazi da je svima njima bila pred očima jedna vizija novih, slobodnjih, humanijih ljudskih odnosa, jedne solidarne ljudske zajednice s osnovom u samoodređenju i samoupravljanju pojedinca i zajednice. Međutim, kao što je to bilo i s gradanskim revolucijama, historija probroja socijalizma i socijalističkih revolucija ne može biti drugo nego dugotrajan proces, historijska epoha.

Gradanske revolucije bile su u znaku osvajanja političke vlasti i vladanja nad drugim klasama preko svojih parlamentarnih predstavnika i preko vlasti nad kapitalom. Bez obzira na ova ograničenja gradanskog svijeta, ovi su prodori značili i osvajanje novih spoznaja, novog načina života i novih dimenzija ljudske kulture i mogućnosti.

Socijalističko samoupravljanje, iako još uvijek u ograničenim strukturama političkog društva, nosi u sebi klicu nove ljudske zajednice u obliku asocijacije slobodnih proizvoda. Ovi procesi bili su grubo prekinuti najreakcionarnijim gradanskim snagama — fašizmom, kao i kontrarevolucionarnim snagama unutar prvih socijalističkih impulsa — staljinizmom. Ali ono što historijski označava nove stupnjeve razvoja ljudske zajednice, ne može se nikad dokraj zaustaviti i uništiti. Može se samo privremeno usporiti njihov razvoj. Nakon fašističkih i staljinističkih barbarstava ideje radničkih savjeta, samoupravljanja u tvornicama i društ-

vu kao cjelini probijaju novom snagom i samo dokazuju da su ideje i procesi samoupravljanja stvarno permanentna revolucija našega vremena.

Treći dio

*Osnovni procesi
suvremenog svijeta*

Uvodna razmatranja

Iz analize i prikaza osnovnih konцепција i revolucionarnih intencija u navedenim socijalističkim pokretima nedvojbeno proizlazi da je koncept *samoupravljanja* — u raznim njegovim varijantama — bio ona vizija koja je sadržavala sav bitni smisao socijalizma kao novih društvenih odnosa i nove ljudske kulture. U shvaćanju društvenih poredaka postoje neki aksiomi bez kojih se o određenim društvenim odnosima ne može uopće govoriti. Kao što bez odnosa plemića i seljaka vezanih za zemlju (kmetova) nema feudalizma, isto tako bez odnosa slobodnog radnika koji prodaje svoju radnu snagu i kapitalista — bez obzira da li u obliku pojedinca, korporacije ili države — dakle bez najamnog odnosa u razvijenom društvu robne i tržišne proizvodnje nema kapitalizma. Za kapitalizam su u svakom pogledu aksiomi: najamni ili kapital-odnos, robna proizvodnja s osnovnim ciljem stvaranja profita, stvaranje viška vrijednosti, dakle, proizvoda koji je otuden od proizvođača, postojanje ekonomskih i političkih otudenosti radnog čovjeka. Ova alienacija se ispoljava, kako ćemo vidjeti, u raznim svojim oblicima, te ponekad i zastire suštinu i činjenicu ovih socijalnih fenomena. A ideološka se svijest i sastoji upravo u tome što jedan otudeni odnos prikriva i mistificira, proglašavajući ga onim što on nije. I zato je logično i nužno da se ideolozi i apologeti i kapitalizma i staljinizma najrevnosnije natječu u dokazivanju da su njihova društva olike slobode.

Ako imamo u vidu bitnu idejnu usmjerenost svih značajnijih predstavnika revolucionarnog socijalističkog pokreta s obzirom na rješavanje protivrječja i otudjenih odnosa u kapitalizmu — ideja samoupravljanja je osnovna misao vodilja. Prema tome, ako govorimo o aksiomima koji u ovom slučaju moraju karakterizirati onaj poredak koji nazivamo socijalizmom ili prvom fazom komunizma, onda samoupravljanje sačinjava njegovu srž. Imat ćemo još dosta prilike i u ovom djelu da opširnije govorimo o ovoj problematici. Zasad je dovoljno, radi dalje analize, samo naglasiti da je u ovom konceptu sadržan bitni smisao revolucionarnog prevrata, dokidanja kapitalističkih društvenih odnosa. Jer samoupravljanje u biti znači da sam radni čovjek — ne ulazimo zasad u pitanje u kakvim sve organizacionim oblicima i historijskim etapama — postane gospodar svoga rada, da kao udruženi slobodni proizvođač sam određuje cijelokupni razvoj svoje društvene zajednice i da tako višak rada stvarno postane potreban rad. Samoupravljanje znači, da se najkraće izrazimo, historijsko prevladavanje one ekonomskih i političkih alienacija koja postoji u sistemima suvremenog kapitalizma, monopolskoga ili državnoga. Izgradivanje takvog jednog novog svijeta bez političkih i birokratskih posrednika znači ujedno stvaranje jedne solidarne društvene zajednice

koja neće robovati nacionalnim mitologijama i mistifikacijama koje su sve do danas zastirale stvarne odnose i služile ratnim dehumanizacijama čovjeka. Kao što je, prema tome, prevladavanje ekonomskih i političke alienacije osnovna historijska vokacija socijalizma, što u biti znači prevladavanje najamnog odnosa, ekonomskih eksplorativacija i zavisnosti, tako je i rat, kao krajnje degradiranje čovjeka, nespojiv s idejom socijalizma. Sasvim je razumljivo da ovaj koncept sadržava i cijelokupnu jednu viziju nove ljudske kulture i oblika čovjekova života. Mnogi dosadašnji uspješni pokušaji kritike svakidašnjeg života dovoljan su dokaz pustosti do kojih je dovela otudenost čovjeka u suvremenim društвima ekonomskih i političkih dominacija.

Posebno naglašavamo da je ovaj koncept samoupravljanja bio glavna misao vodilja i kod svih značajnijih revolucionarnih marksista koji su uočavali, zajedno sa Marxom i Engelsom, da je socijalizam prelazan period, da će u tom razdoblju političke institucije biti još uvijek nužne, ali da će oblici organizacije radničke klase i konačno cijelog društva — razni oblici savjeta (sovjeta) — označavati postepeno slabljenje političke sfere i odumiranje države. Sasvim je razumljivo da su se teorijska razmatranja ovih presudnih pitanja prelaznog perioda kod svih marksista morali razlikovati od konkretnih praksa, jer teorija nikad ne može pretpostaviti sve moguće teškoće i prepreke, koje su ponajčešće izraz danih konkretnih okolnosti što se u svim svojim dimenzijama ne mogu predvidjeti. Teorijski koncept je uglavnom samo misao vodilja, ona crvena nit koja se ne smije izgubiti iz vida ako se želi stići do željenog cilja. To nam ujedno, uz ostale neke razloge, objašnjava i Marxovu averziju da proriče oblike i putove odvijanja ovog revolucionarnog procesa.

Može se odmah postaviti i pitanje da li je historijska praksa opovrgla ove principe o kojima je riječ. Mislim da su sva zbivanja u dosadašnjem razvoju socijalizma samo potvrdila ovaj bitni stav o samoupravljanju kao osnovi razvoja socijalističke demokracije i početka novih, slobodnijih i solidarnijih ljudskih odnosa. Dosad uglavnom imamo negativne dokaze, a oni su toliko drastični da su čak uvjerljiviji od nekih polovičnih pozitivnih. Historijski slučaj Rusije u kojoj je došlo do obratnog procesa — ne jačanja samoupravnih oblika i odumiranja države i političke sfere, nego do jačanja države i političkog, otudenog vrha — najsnažniji je memento da se u takvoj etatističkoj koncepciji i praksi ne mogu tražiti izlazi iz najamnog, obespravljenog položaja čovjeka današnjice. Staljinistička barbarstva rezultat su u prvom redu napuštanja osnovnog marksističkog i socijalističkog koncepta o neposrednom odlučivanju radničke klase i radnih ljudi o njihovim vitalnim društvenim problemima tj. napuštanja samoupravnog koncepta. Sve veća koncentracija vlasti u rukama političkog vrha i u zemlji s većim demokratskim tradicijama i povoljnijim odnosom socijalnih snaga omogućava, a ponajčešće i dovodi do većih ili manjih zloupotreba te vlasti. U Rusiji su se stekle i mnoge druge nepovoljne okolnosti što je na kraju dovelo i do kontrarevolucionarnog obrata, sa svim onim tragičnim posljedicama koje su odnijele više socijalističkih života nego što ih je buržoazija sve do danas uspjela uništiti.^[162]

[162] Vidi o tome moju knjigu *Marksizam i socijalizam* u kojoj sam dao i genezu ovog procesa.

Prije nego što prijedemo na analizu bitnih procesa suvremene historije potrebno je postaviti i pitanje: kako to da su, unatoč tome što je koncept samoupravljanja bio dominantna misao revolucionarnih snaga, ipak nekoliko decenija nakon Oktobra jačale etatičke koncepcije i isto takva praksa u gotovo svim zemljama u kojima su socijalističke snage došle na vlast? Ovo je pitanje koje marksistički i socijalistički teoretičari moraju još ispitivati. Ovom prilikom navest će samo nekoliko razloga koji osvjetljavaju ove procese bez namjere da iscrpi svu tu značajnu temu.

Mislim da bi analiza ovog fenomena moralu ići u nekoliko pravaca: ispitivanjem tradicija u radničkom i socijalističkom pokretu koji su bile i suprotne onima što smo ih prikazali u prvom dijelu; ispitivanjem konkretnih socijalnih odnosa, nivoa razvitka pojedinih klasa, a posebno radničke, u konkretnim zemljama u kojima su se zbivali revolucionarni procesi i, napokon, analizom razvoja socijalne svijesti.

S obzirom na tradicije u socijalističkom i radničkom pokretu ne treba zanemariti izvjesne etatističke koncepcije koje su bile prisutne u evropskoj socijaldemokraciji, a naročito njemačkoj pod utjecajem Lassallea i njegovog krila u radničkom pokretu. Ova shvaćanja su došla naročito do izražaja u razdoblju Bernsteinovog revizionizma pa su u vidu reformizma i oslonca na državu prevagnula u shvaćanjima i praksi tadašnje socijaldemokracije. Njemačka, a i mnoge druge evropske socijaldemokracije, postale su toliko državotvorne da su u svojoj dosadašnjoj praksi jačale socijalnu i ekonomsku funkciju buržoaske države i tako ostajale nekad progresivna nekad konzervativna snaga još uvijek unutar gradanskog poretku. Ove su snage u svojoj praksi, bez obzira na to što im je u programima zacrtan socijalizam kao cilj, došle do realiziranja »pravne države« i državnog kapitalizma još uvijek parcijalnog oblika.

Drugi izvor etatističke svijesti i prakse postojao je u jednostranoj i simplificiranoj interpretaciji koncepta diktature proletarijata, što je bilo povezano i sa stupnjem razvoja radničke klase i društva u cjelini. U svim situacijama nasilnog revolucionarnog prevrata u kojima je radnička klasa još uvijek značajna manjina društva, a ostale klase i slojevi brojčano i kulturno mnogo nadmoćniji, proletarijat se mora oslanjati na svoju državu u gušenju otpora, pa i kontrarevolucionarnih pokušaja koji su sve dosad pratili ovakve situacije. U svim takvim slučajevima shvaćanja diktature proletarijata sve se više pomicu prema momentu nasilja, arbitarnosti, pa čak i nezakonitosti što je tako očigledno došlo do izražaja u ruskoj revoluciji. Ako je Lenjin u poznatim zbivanjima gradanskog rata, strane intervencije i kontrarevolucije, katkad i formulirao diktaturu proletarijata u tom duhu, ali je istodobno i u istim prilikama ne jedanput naglašavao da se na taj moment državne prisile, nasilja ne može svesti — njegov je »nasljednik« u svojoj birokratsko-etatističkoj usmjerenosti još u tom razdoblju tu kategoriju sveo samo na etatističke karakteristike.¹⁶³⁾

Naravno i mnoge druge knjige o staljinizmu i zločinima toga perioda involutivnog procesa ruske revolucije.

[163] Staljin je gotovo uvijek kompleksne probleme svodio na jednu dimenziju. Veoma složeni problem diktature proletarijata, koji se ni u kojem slučaju ne može jednako tretirati u nerazvijenim i razvijenim historijskim situacijama, Staljin svodi na to da je »diktatura proletarijata zako-

U svim dosadašnjim nerazvijenim uvjetima odvijanja socijalističke revolucije uloga države morala je biti mnogo jače naglašena nego što se to teorijski prepostavljalo. Radnička klasa, nesposobna da direktno preuzme kormilo cjelokupnog društvenog razvoja u svoje ruke, oslanjala se i na svoje avangardne snage i na svoju državu. A u svim takvima slučajevima postoji opasnost da ta birokratsko-politička sfera preuzme kormilo upravljanja i usmjeravanja cjelokupnog društvenog procesa u svoje ruke. Takva etatistička praksa nužno je, naravno, morala proizvoditi i etatističku ideologiju koja manipulira i s takvima pojmovima kao što su diktatura proletarijata i država radničke klase, nastojeći svim mogućim sofizmima, a zatim ideološkom i ostalom prisilom da diktaturu birokracije proglaši diktaturom proletarijata.

Posebnu ulogu u ovom procesu zamjenjivanja pojmove i proglašavanjem diktature birokracije diktaturom proletarijata imao je glavni protagonist etatističke svijesti, ideologije i prakse u XX stoljeću — J. Visarionović Staljin. Ne mogavši da se izdigne iznad brutalnosti i nekih neophodnosti političkih intervencija u razdoblju Oktobra, njegova svijest je bila u potpunosti preokupirana političkim rješenjima tadašnjih situacija koja su sasvim zastirala potrebu socijalnih promjena u pravcu samoupravljanja proizvodača i radnih ljudi. Analiza ranih Staljinovih spisa pokazuje nam da su se već u njima nalazile jake klice njegove kasnije transformacije početnog socijalističkog htijenja i procesa, ruskog državnog socijalizma u birokratsko-etatističku vlast s ogoljelim integralnim državno-kapitalističkim odnosima u proizvodnji. Staljin je već u vrijeme neposredno nakon Lenjinove smrti u svojim spisima o pitanjima lenjinizma ne samo dao svoju verziju Lenjinovih pogleda nego je u biti dao jednu restriktivnu interpretaciju, u mnogo čemu jednostranu i iskrivljenu koja je već tada sadržavala bitne osnove staljinističkog, a ne lenjiniističkog koncepta društvenih odnosa. Dok je Lenjin usput govorio o transmisijama, ali isto tako o kontroli masa, kontroli radničko-seljačke inspekcije pa i najviših organa vlasti, o opravdanosti suprotstavljanja radnih ljudi državnoj i partijskoj birokraciji itd. Staljin je svojom teorijom transmisija odstranio sve one *demokratske elemente* koji su za razvoj socijalističke demokracije neophodni. Njegova slika »mehanizma i sistema diktature proletarijata«, dana već sredinom dvadesetih godina teorijska je osnova onog njegovog praktičkog zaokreta koji je jednu socijalističku revoluciju, pa makar i u tako nerazvijenim uvjetima, odveo s njenog socijalističkog kolosijeka na jedan drugi, dotad u historiji nepoznat. Birokratsko-etatistički karakter te njegove »slike diktature proletarijata« je klasična. U svom radu o pitanjima lenjinizma ovako je ocrtao tu centraliziranu državu i društvo u kojem nije bilo mjesta ni za kakvu samoupravnu djelatnost, odlučivanje i usmjeravanje. »Dakle«, pisao je u tom spisu: »*sindikati* kao masovna organizacija proletarijata, koja povezuje partiju s klasom, prije svega po liniji proizvodnje; *sovjeti* kao masovna organizacija trudbenika, koja povezuje partiju s ovim posljednjim prije svega po liniji države; *kooperacija* kao masovna organizacija uglav-

nom neograničena i na nasilje oslonjena vladavina proletarijata nad buržoazijom. (Ob osnovah lenjinizma, Soč. sv. 6, str. 114.) Ako se diktatura proletarijata svede na zakonom neograničenu vlast, onda je vlopotreba takve vlasti gotovo neminovna posljedica.

nom seljaštva, koja povezuje partiju sa seljačkim masama prije svega po liniji privrede, po liniji uvlačenja seljaštva u socijalističku izgradnju; *savremena omladina* kao masovna organizacija radničke i seljačke omladine koja je pozvana da avangardi proletarijata olakša socijalističko odgajanje novog pokoljenja i spremanje mlađih rezervi, i najzad, *partija* kao osnovna usmjeravajuća sila u sistemu diktature proletarijata, koja je pozvana da rukovodi svim tim masovnim organizacijama — to je, uopće uzev, slike 'mehanizma' diktature, slika 'sistema diktature proletarijata'«.¹⁶⁴

Staljinova misao je egzemplarni primjer ideološke svijesti kojoj principi služe za opravdanje postojećeg i, još više, koja postojeće uzdiže na princip. Staljin je vlastito rusko iskustvo, u ovom slučaju čak konkretnu situaciju u koju su zapali nakon teškog devastirajućeg gradanskog rata i ogoljeli jednopartijski sistem, koji u početku revolucije nije postojao, koristio za izgradnju teorije diktature proletarijata i socijalizma. U Rusiji su, sve do tog vremena pa i poslije, postojale jake struje koje su glavni akcent stavljale na demokratske oblike socijalističkog života, sovjete kao široko učešće naroda u upravljanju, tvorničke savjete, sindikat itd. kao protutežu jačanju državno-birokratskih struktura. Staljin je svojom konceptcijom transmisija već tada stavljao glavni akcent na političku sferu — partiju i državu — i u funkcioniranju mehanizma podvrgavanja direktiva — partiskog centra video zalog uspješnosti razvoja socijalizma.

Dok se društvo ne riješi politike, a naše stoljeće je još uvijek izrazito političko, političke snage će i u početnim socijalističkim procesima imati značajnu ulogu. Ali ne u smislu Staljинove transmisione teorije, nego svojom moći uvjerenja i argumentima, a katkad i u sukobu sa samoupravnim, a katkad i nekim grupnim, interesima i shvaćanjima radnih ljudi. *Teorija transmisija* zapravo je bila i ostala izravna suprotnost samoupravnoj teoriji razvoja socijalizma. Dok prema samoupravnom konceptu jača uloga baze društva, neposrednih proizvodača i ostalih slojeva radnih ljudi u upravljanju svojim društvenim životom, po transmisionoj teoriji jača politički vrh, sistem direktiva, državno planiranje i akumulacija, jednom riječi ekonomsko i političko razvlašćenje radničke klase i radnog čovjeka. Teorija transmisija je poslužila i uvijek će poslužiti za transformaciju početnog socijalističkog impulsa, još uvijek u dominantnijem obliku državnog socijalizma, s elementima samoupravljanja, u integralnu državno-kapitalističku ekonomsku strukturu s birokratskim snagama na čelu. Revolucionarna partija, a u nerazvijenim uvjetima društva gotovo je nužno da se ostane na jednoj partiji, u toj transformaciji postaje od partije koja vlada u ime radničke klase i radnih slojeva, partija koja vlada nad radničkom klasom tj. čvrsto instalirana politička birokracija s mnogim karakteristikama i prerogativama klase.

Za tako snažan razvoj etatizma u teoriji i praksi našeg stoljeća pridonio je i stupanj razvoja socijalne svijesti. Ako pokušamo razmisliti i shvatiti razvoj socijalne svijesti, u prvom redu naprednih društvenih snaga u najrazvijenijim društvima, a to su dosad prije svega bila evropska, vidjet ćemo da je ova svijest u posljednjih nekoliko stoljeća prošla nekoliko eta-

[164] J. V. Stalin, *K voprosam leninizma*, Sočinenia, sv. 8, str. 35 – 36.

pa uglavnom u zavisnosti od materijalnog i duhovnog razvoja društva u cjelini.

Mogli bismo govoriti o značajnoj fazi razvoja ove svijesti kao gradanske, koja je uz sve svoje klasne karakteristike bila prožeta idejama nacionalnog oslobođenja i nacionalnog jedinstva. U razvijenijim uvjetima nosilac ove svijesti bilo je evropsko gradanstvo koje je, kao napredna i dominantna klasa, svojom ideologijom snažno utjecalo i na ostale slojeve naroda, koji je tu ideologiju u potpunosti prihvaćao, pogotovo kad se radilo o potrebi oslobođanja od vlasti ili hegemonije drugih nacija i država. Ovaj stupanj razvoja socijalne svijesti perzistira i do danas u raznim zemljama, naročito kolonijalnim, koje su se u već promijenjenim svjetskim uvjetima, morale u prvom redu usmjeriti i angažirati u nacionalnom oslobođenju od kolonijalne vlasti. U evropskim uvjetima nosilac ove nacionalne svijeti bila je uglavnom gradanska klasa koja se pod tom zastavom borila i za svoje ujedinjenje – tamo gdje je bila rascjepkana na više državica ili zemalja (npr. Njemačka) i za oslobođenje od strane dominacije i vlasti, kao što je to bilo u mnogim zemljama Evrope.

Dalja etapa razvoja socijalne svijesti vezana je uz nastanak i borbu proletarijata. Nesmiljenost i bezobzirnost kapitalističke eksploatacije već u samim počecima razvoja kapitalizma radaju različite pobune protiv tog sistema, traže se izlazi u raznim reformističkim i revolucionarnim rješenjima. Razvoj radničkog pokreta u prošlom i ovom stoljeću stoji u znaku borbe za najadekvatnija rješenja i promjenu kapitalističkog sistema eksploatacije koji je – ne samo u krizama nego još više u međunarodnim borbama za tržišta i svjetsku dominaciju – sveo čovjeka na puki objekt i instrument unutrašnje i vanjske politike. Ova je revolucionarna socijalna svijest sve do polovice našeg stoljeća uglavnom i najradikalnije bila artikulirana u zahtjevu za dokidanjem kapitalističkog načina proizvodnje, za dokidanjem privatnog vlasništva nad sredstvima za proizvodnju i za oslobođenje radničke klase a time i ostalih radnih slojeva od eksploatacije, socijalne obespravljenosti, manipulacije itd. Ako izuzmemo pojedince ili neke grupe čija je svijest, kako smo vidjeli u prvom dijelu ove studije, prodirala mnogo dublje u problem suvremene čovjekove egzistencije i slobode, ova masovna socijalna svijest, pa čak i radničke klase najrazvijenijih zemalja, uglavnom je završavala u vjeri u svoju političku avangardu i socijalističku državu. Ova je svijest još uvek mogla poslužiti za razvoj i pobjedu etatizma u početnim etapama razvoja socijalizma. Kada su uz to glavni protagonisti i rukovodioci revolucionarnih partija bili ovjenčani oreolom pobjednika u revolucionarnim i oslobođilačkim borbama i ratovima protiv vlastite i kolonijalne buržoazije, navedena socijalna svijest u instaliranju te nove vlasti, s pojedincima koje već prati odredena historijska harizma, uglavnom vidi i ostvarenje svojih težnji, nuda i zanosa.

Danas se već nalazimo i u trećoj etapi razvoja socijalne svijesti u Evropi, svijesti koja se ne zadovoljava ostvarenjem samo bilo kakve socijalističke države nego koja osnovnu vokaciju socijalizma već vidi u prevladavanju svake političke sfere, koja proizvodača i radnog čovjeka ne shvaća samo kao objekt koji izvršava bilo koja pa i najbolja naredenja ili direkti-

ve, nego kao subjekt koji je osnova zajednice, samoupravljača koji ne treba nikakvih drugih medijacija osim svojih vlastitih delegata od baze do vrha ekonomsko i političke uprave društvom. Tragična iskustva staljinizma dobrim su dijelom uzrokovala početak promjene ove socijalne i masovne svijesti, a u prvom redu njenih najboljih i najinteligentnijih predstavnika. Ako je ta svijest bila permanentno živa kod najsnažnijih ličnosti radničkog pokreta, ona s jugoslavenskim historijskim otporom staljinizmu, značajnim idejnim transformacijama u evropskom socijalističkom i komunističkom pokretu, kao i kod dijela inteligencije i radničke klase u istočnoevropskim zemljama, postiže nove historijske dimenzije i sadržaje. U evropskim zemljama na historijsku scenu je stupila sad već u masovnjem obliku svijest o potrebi ne samo dokidanja kapitalizma i buržoazije kao klase nego i svijest da državni i politički oblici socijalizma nisu dovoljni da bi se postigla ona socijalna sloboda koja se odvijek nalaziла на заслави револуционарних покрета, да се радничка класа и радни човек не могу oslobođiti замјеном једне државе и политике другом, него само самoupravnim ovladavanjem procesima proizvodnje, proširene reprodukcije, društvenog planiranja i napokon cijelokupnim upravljanjem društvom. ne mislim da je ova nova socijalna svijest već odnijela definativnu historijsku pobjedu u radnim slojevima suvremenog društva. Ali ona je već osvojila toliki historijski teren da je odstupnica postala nemogućom.

U interesu je upravo ove svijesti da se što prije oslobođi različitim staljinističkim mistifikacijama, koje se i dalje uporno nameću pojedinim socijalnim pokretima, da što realnije sagledava karakter suvremenih društvenih kretanja i historijske mogućnosti borbe za nove društvene sadržaje i odnose i da se oslobođi crno-bijele slike o državnom socijalizmu, državnom kapitalizmu i birokratsko-etatističkoj vlasti kao »izgradenom socijalizmu« (staljinistička teza koja se uporno ponavlja i u tzv. realnom socijalizmu); o kapitalizmu koji samo truli i degenerira, da se nalazimo u epohi kada kapitalizam samo zapada iz krize u krizu a socijalizam veličanstveno pobjeduje, da se kapitalizam utapa u sveopćoj dekadenciji ekonomike, ljudskih odnosa i kulture i da je ova naša epoha karakterizirana samo socijalizmom kao svjetskim procesom.¹⁶⁵

Historijska stvarnost našeg dvadesetog stoljeća ipak je nešto drugačija i kad govorimo o svjetskom procesu, možemo uočiti nekoliko glavnih tendencija, a ne samo jednu, tendencija koje su ne samo snažne i određuju glavne tokove suvremenog svijeta nego se i prepleću i medusobno utječu. Dalje analize i razmatranja ovih procesa trebalo bi da pridonesu boljem razumijevanju sadašnjosti i moguće ljudske budućnosti.

(165) Poznati staljinist A. A. Ždanov, u svojoj kritici Aleksandrova i u antimarksističkom i šoviničkom zanosu napisao je čak i ove riječi: »To je pravi triumf marksizma, i to je živ dokaz toga, da je veliko učenje Marxa-Engelsa-Lenjina postalo kod nas općenarodno učenje, i na tom temelju, kome nema ravna u svijetu, treba da se rascvjeta naša filozofija. Budite dostojni naše epohe – epohe Lenjina-Staljina, epohe našeg naroda, naroda pobjedioca!« (Vystuplenie tor. Ždanova A. A. Voprosy filosofii br. 1/1947. str. 272.)

Procesi srašćivanja ekonomije i politike

1. Državni kapitalizam

Mnogi su se ponadali, nakon pobjedonosnog hoda ruske revolucije u prvim njenim slavnim godinama da je neopozivo nastupila epoha nestanjanja kapitalizma s historijske pozornice i da je započeo definitivni proces prodora socijalizma. Većina marksističkih teoretičara pri tom se naročito pozivala na Lenjinove analize imperijalizma u kojima je on isticao da je imperijalizam »prelazni ili, točnije, umirući kapitalizam« i da postoji »tendencija k zastolu i trulenju koja je svojstvena monopolu«.^[166] Na temelju Lenjinove oštре kritike imperijalizma kao »najvišeg stadija kapitalizma« najveći dio marksista u komunističkim pokretima, a pod utjecajem dogmatskih i jednostranih pogleda ruskih ideologa, ostali su slijepi za mnoge promjene koje su se u našem stoljeću dogadale. Ako tome dodamo staljinski pritisak i nedostatak svake tolerancije u razmatranju i proučavanju društvenih promjena, još jasnije nam postaje prekarno stanje u domeni marksističke teorije u posljednjih nekoliko decenija. Staljinisti su, po svojoj oprobanoj i primitivnoj crno-bijeloj shemi, cijelokupni razvoj našeg vremena sveli na »pobjedonosni socijalizam« na čelu sa SSSR-om i umirući i degenerirajući kapitalizam (imperijalizam) na čelu sa zapadnoevropskim zemljama i Sjevernom Amerikom. Za njih je imperijalizam iscrpio sve resurse za svoj razvoj, a citiranje Lenjinovih stavova trebalo je biti dokaz njihove »pravovjernosti« i duboke »odanosti« marksimu.

Medutim, kao što je cijelokupna ideološka misao staljinizma ne samo dubiozna nego i pervertirana, tako je dubiozno i pozivanje na tog velikog borca i čovjeka koji je izgorio u naponu muževne snage za veliko djelo čovjekova oslobođenja. Ne bi bila velika zamjerka Lenjinu što nije u vrijeme kad je tek nastajao imperijalizam sagledao i sve njegove historijske mogućnosti. Razvijeni svijet Evrope u vrijeme prvog svjetskog rata nalazio se u dubokom previranju i izgledi na prevladavanje kapitalizma u najrazvijenijim zemljama bili su veoma vjerojatni. Izgledalo je kao da je sudbina imperijalizma tim zbivanjima bila zapečaćena. Ipak, ovakvo sta-

[166] Vidi V. I. Lenin, *Imperijalizam kao najviši stadij kapitalizma*. Izabrana djela I, knjiga II. Zagreb, 1949, str. 419 i 397.

jalište kod Lenjina nije bilo jedino i nisu imali pravo oni koji su inzistirali samo na njegovoj oštroy kritici. U istom djelu Lenin je i ovako sažimao svoje analize: »Monopoli, oligarhija, tendencije ka gospodstvu umjesto tendencija k slobodi, eksploracijama sve većeg broja malih ili slabih nacija od šaće najbogatijih ili najjačih nacija — sve to rodilo je one karakteristične crte imperijalizma koje nas gone da ga karakteriziramo kao parazitski ili truleći kapitalizam. Sve reljefnije i reljefnije se ispoljava, kao jedna od tendencija imperijalizma, stvaranje 'države-rentijera', države lihvara, čija buržoazija sve više živi od izvoza kapitala i 'rezanja kupona'. Bilo bi pogrešno misliti da ta tendencija k truljenju isključuje brzi porast kapitalizma; ne, pojedine industrijske grane, pojedini slojevi buržoazije, pojedine zemlje pokazuju u epohi imperijalizma jače ili slabije čas jednu čas drugu od tih tendencija. Uopće uvezvi, kapitalizam raste kudikamo brže nego prije, ali taj porast ne samo što postaje uopće neravnomjerniji, nego se neravnomjernost manifestira i specijalno u truljenju zemalja najbogatijih kapitalom (Engleska).«¹⁶⁷

Prema tome, Lenjin je sagledavao dalji razvoj imperijalizma u više tendencija. Jedna od njih bila je stvaranje »države rentijera«, tendencija truljenja itd. Druga je tendencija brži porast kapitalizma, pojedinih industrijskih grana, pojedinih slojeva buržoazije i pojedinih zemalja koje u »epohi imperijalizma pokazuju jače ili slabije čas jednu čas drugu od tih tendencija«. Pozivati se, dakle, na Lenjina samo s obzirom na jednu tendenciju razvoja imperijalizma, u svakom je pogledu bilo ili nepoznavanje svih njegovih tekstova ili, kao u razdoblju staljinizma, iskorištavanje nekih Lenjinovih stavova o ovim i drugim problemima da bi se stvorila jedna dogmatska socijalistička mitologija koja je sve više gubila svaku vezu sa stvarnošću. Koliko je ona, kao i svaka politička mitologija, bila izgubila vezu s historijskim realitetom u ovih posljednjih pet decenija, pokazat će mnoge analize i razmatranja u ovom djelu.

Suvremeni društveni razvoj u ovom našem stoljeću — a o ovom problemu će biti jedino i riječ u ovim teorijskim razmatranjima — veoma je dalek od dogmatske marksističke slike koja ga ocrtava kao neprekidni pad kapitalizma i uspon socijalizma i koji glavnu protivrječnost cjelokupnog razvoja vidi u konfrontaciji svijeta slobode sa svijetom neslobode, pri čemu ideolozi svakog od ovih društvenih sistema epitet slobode pripisuju svojoj društvenoj stvarnosti. Isto je tako naravno daleko od slike kapitalističkih apologeta koji političke pluralističke sisteme suvremenog kapitalizma proglašavaju jednom zauvijek otkrivenom istinom čovjekove društvene i historijske egzistencije.¹⁶⁸

Mislim da je slika suvremene historije mnogo kompleksnija. Potrebni su znatno veći misaoni napor, oslobođeni bilo kakvih političkih pritisaka, apriornih granica kretanja teorijske analize da bismo shvatili što se zbiva i koje se tendencije suvremenog razvoja najjače izražavaju. Za progresivne snage svijeta ovo su vitalna pitanja, jer o dubini i ispravnosti

[167] V. I. Lenin, *ibid.*, str. 417.

[168] Osim ovih kataklizmičkih teorija, u kojima apologeti jednog društvenog sistema proručuju katastrofu drugome, postoje i razne varijante »teorije konvergencije«, različitih provenijencija i do-

shvaćanja ovih tendencija i historijskih mogućnosti bitno ovisi historijska akcija. A promašaja je dosad bilo mnogo više nego što je poželjno i opravdano.

Moja su me razmišljanja i analize našeg vremena, pri čemu sam se korišto i djelima većine relevantnih suvremenih gradanskih i marksističkih teoretičara, dovele do zaključka da suvremenu epohu — pri tom mislim na razvoj od Oktobra do danas — karakteriziraju u prvom redu i bitno (ne jedino) procesi sve većeg sjedinjavanja, sraščivanja ekonomike i politike u društvenim oblicima državnog kapitalizma i državnog socijalizma. Ono što bitno karakterizira ovo moje stajalište jest i stav da se pri tom ne radi o dva potpuno odvojena historijska procesa, nego se oni i isprepleću, da je svaki od njih više ili manje bremenit drugim i da nisu ni u kom slučaju jednosmjerni. Te su društvene strukture u velikoj mjeri labilne te i procesi razrješavanja unutrašnjih protivrječja mogu teći različitim pravcima, što će u ovim analizama biti i pokazano.¹⁶⁹

Konstatirati proces državnog kapitalizma nije naravno ništa novo u teorijskoj ekonomskoj i sociološkoj literaturi. To su ne samo utvrdili mnogi istraživači suvremene epohе nego su ustanovili i sve važnije razloge koji su uvjetovali i uvjetuju ove procese. Problem je bio i ostao kako shvatiti ove procese s obzirom na dosadašnje strukture kapitalizma i promjene u svjetskim relacijama koje se zbivaju u svim zemljama. Da li su to promjene koje bitnije ne mijenjaju kapitalističke društvene odnose ili je to ipak i posebna etapa razvoja kapitalizma koja nekim svojim momentima znači ujedno i njegovu negaciju i otvaranje prostora za dublje transformacije kapitalističkog načina proizvodnje. Ukratko — kako ocijeniti i kako se odnositi prema ovim procesima, kao i prema nekim drugim koji karakteriziraju najnovije razdoblje razvoja kapitalizma i dobivaju neke nadnacionalne karakteristike.¹⁷⁰

Zbivanja, naročito u razvijenim zemljama, kao i prvi prodori socijalizma s ruskim Oktobrom, veoma su snažno utjecala na promjene u suvremenom kapitalizmu koje su do danas ostale predmet oštih rasprava, po-

[169] O drugim nekim značajnim tendencijama i realitetima kao što su npr. izvjesna internacionalizacija kapitala, stvaranje multinacionalnih kompanija kao i međunarodnih organizacija različitih tipova bit će ukratko riječ u zaključnim razmatranjima, međutim oni ništa predmet ove rasprave. Veoma značajne i historijski odlučujuće fenomene antikolonijalne oslobođilačke revolucije ovdje ne ubrajam, jer se u ovom djelu prije svega radi o strukturalnim problemima i tendencijama razvoja društvenih sistema, pri čemu će i ove zemlje u tom smislu biti uklapljene u analizu glavnih tendencija razvoja suvremenih društava.

[170] U ovom djelu se zadržavam samo na problematici državnog kapitalizma. Inače se za ovaj stadij kapitalizma upotrebljava nekoliko pojmove: državni kapitalizam, državno-monopolni kapitalizam i monopolni kapitalizam. Istočnoevropski teoretičari upotrebljavaju uglavnom drugi termin, jer smatraju da ova etapa označava srastanje monopolija i države. Sweezy i Baran npr. upotrebljavaju treći termin, jer smatraju da pojam »državni kapitalizam« može zavesti u tom smislu da se pomisli kako je uloga države u ranijoj fazi kapitalizma bila veoma slaba i gotovo nikakva. Nadalje misle da prva dva termina vode shvaćaju o državi kao nekoj nezavisnoj i samostalnoj sili i u odnosu prema buržoaziji. Smatraj da termin državni kapitalizam najbolje odgovara suvremenim procesima, jer obuhvaća i fenomen državne intervencije i nacionalizacije. Što samo govori da je ta država instrument vladajuće klase, ali da može poprimati i nezavisnu funkciju, zasad najčešće radi spasavanja cijelokupnog poretku kapitalizma. Vidi o tome i raspravu E. Mandela sa gledištema V. Čeprakova, istočno njemačkim autorima i P. Boccarom i suradnicima u djelu *Der Spätkapitalismus*, Frankfurt a. Main, 1972, str. 488 – 499.

lemika i neslaganja. Ruski Oktobar je, kako je rekao L. Davin, djelovao kao šok na Zapad kad se vidjelo kako oštri klasni sukob u nekoliko godina briše čitav privredni i društveni sistem, cijelu jednu, možemo reći, društveno-ekonomsku formaciju. To je, prema njegovu mišljenju, pridonijelo da se ostvare neke promjene na socijalnom planu i drugačije shvate neke pojave, npr. uloga sindikata. U daljem razvoju sve veće teškoće u reprodukciji kapitala sigurno su bile jedan od najvažnijih uzroka i teorije i prakse državne intervencije. Tome se mogu dodati i aspiracije hegemonizma pojedinih, pogotovo najvećih zemalja, kao i politička i vojna kompeticija sa zemljama koje na svojim zastavama nose socijalističko ime. Sve se ovo bez jake intervencije države, bez suradnje države i velikih monopola, bez državnih narudžbi, pa čak i državnog sektora proizvodnje nije moglo niti može ostvarivati.

Nije nam ovdje zadatak da ispitujemo sve uzroke ovih socijalnih procesa, jer je to pitanje u stručnoj literaturi gotovo iscrpljeno. Važno je samo napomenuti da je liberalni i monopolni kapitalizam doživio u prvim decenijima našeg vijeka takve potrese da ih sam nije mogao riješiti. Devastirajući i politički opasan karakter velike krize potkraj dvadesetih godina, teškoće u proširenoj reprodukciji mnogih grana proizvodnje, svjetski sukob koji je samo dvadesetak godina nakon prvog svjetskog pokolja potresao čovječanstvo, te nakon toga hladnoratne situacije sa svojim oscilacijama — prisilili su kapitalistički svijet na takve unutrašnje promjene koje su u početku izazivale čak i pravu paniku u njegovim redovima. Najlucidniji njegovi teoretičari jasno su uvidjeli da se starim metodama potpuno slobodnog poduzetništva, individualnog ili monopolnog, ne može više ići dalje. Sve jača državna intervencija u privredne tokove već je postajala historijska stvarnost, a teorija, naročito Keynsova, samo je to znanstveno posvetila.

Ono što je pri tom interesantno, a i važno, jest da su i sami teoretičari državnog kapitalizma shvatili državnu intervenciju a zatim i djelomičnu nacionalizaciju kao izvjestan oblik »socijalizacije«. Iako je npr. Keynes označio svoju teoriju »umjereno konzervativnom«, jer nije smatrao da su potrebne radikalne promjene tj. prevladavanje kapitalističkog načina proizvodnje, ipak je svojim stavom, da je od velike životne važnosti »ustanoviti izvjesno centralno rukovodenje stvarima koje su sada uglavnom prepuštene inicijativi pojedinca«,¹⁷¹ izazvao paniku kod mnogih predstavnika kapitalizma koji su to proglašili socijalizmom. Svakako da je osnovni cilj ovog plašenja socijalizmom bila obrana starih liberalnih ili monopolnih pozicija i zato nas ovdje ne interesiraju a ni impresioniraju. Međutim, mnogi i gradanski teoretičari, među njima npr. i Keynes i Schumpeter¹⁷², smatrali su da ove mjere socijalizacije, tj. pojačana uloga države u ekonomici vodi državnom socijalizmu. Keynes je smatrao da je potrebna prilično opsežna socijalizacija investiranja kako bi se osigurala približno puna zaposlenost. »Međutim, preko ovoga nema nikakvih očiglednih razloga koji bi išli u prilog državnom socijalizmu koji bi obuhvatao najveći deo privrednog života zajednice.«¹⁷² Isto tako je Schumpeter

[171] Vidi J. M. Keynes, *Opšta teorija zaposlenosti, kamate i novca*, Beograd, 1956, str. 399.

[172] J. M. Keynes. *ibid.* str. 399

smatrao da možemo izjednačiti put u socijalizam s osvajanjem privatne industrije i trgovine od strane države. Raspravljajući o svojem shvaćanju socijalizma, u ovom slučaju centralističkog, Schumpeter ga je definirao kao onu »društvenu organizaciju u kojoj sredstva proizvodnje stoe pod kontrolom, a odluke o tome kako i šta proizvoditi i šta kome treba dodijeliti donosi državna vlast umjesto preduzeća koja se nalaze u rukama privatnika i kojima upravljaju privatnici. Zbog toga pod izrazom 'put u socijalizam' podrazumijevamo jedino migraciju nacionalnih ekonomskih poslova iz privatnog u javni sektor.«¹⁷³ Schumpeter navodi mnoge razloge zbog kojih smatra da kapitalistički sistem ima tendenciju da sam sebe uništi i da je centralistički socijalizam – kako ga je prije definirao – po svoj prilici njegov zakonit nasljednik. Svim tim je želio naglasiti da je društvo prešlo velik put od principa »laisser faire« kapitalizma i da je moguće »tako razvijati i kontrolirati kapitalističke institucije da se uvjetuje djelatnost privatne inicijative na način koji se malo razlikuje od pravog socijalističkog planiranja«.¹⁷⁴ Iz ovoga vidimo da su jedni teoretičari mijere državne intervencije, državno-kapitalističke mjere smatrali već socijalizacijom, a neki su u njima vidjeli već i sistem centraliziranog socijalizma. Ovo su za naša razmatranja veoma važni stavovi i opredjeljenja, jer nam samo pokazuju koliko je priroda državnog kapitalizma problematična i koliko u tim procesima možemo prepoznati i izvjesne prelazne historijske situacije koje, naročito kad se radi o nacionalizaciji, označavaju i radikalnije promjene u dosadašnjim strukturama kapitalizma. Ovo i jesu one historijske činjenice koje nas upućuju na to da fenomen državnog kapitalizma shvatimo kao dublju promjenu u razvoju kapitalizma i kao jednu novu etapu njegova razvoja koja već označava prijelaz u novu društvenu formaciju. Ovo treba, naravno, još potkrijepiti analizama i činjenicama.

Prije nego što prijedemo na osvjetljavanje različitih procesa i oblika državnog kapitalizma spomenimo još i tezu J. Burnham-a uočavajući značenje formiranja jednog novog upravljačkog sloja u suvremenoj državi, menedžerskog, koji daje svoj pečat toj novoj društvenoj formaciji, on je govorio o menedžerskoj revoluciji i društvu. Termin »državni kapitalizam« Burnham prihvata samo za onu ekonomiju koja je dijelom državna, ali uz prevlast privatnog kapitala. Isto tako se ne slaže da se društvo u kojem dominira državno vlasništvo nad sredstvima za proizvodnju nazove »državnim socijalizmom«, jer smatra, iako neispravno, da socijalizam znači ekonomski besklasno društvo. Ali takvo društvo u kojem je provedena gotovo potpuna nacionalizacija ne naziva ni kapitalističkim, jer po njegovu mišljenju, u njemu nema kapitalista. Burnham smatra da se u takvim slučajevima dogodio radikalni prevrat u korist jedne nove klase, menedžerske, koja kontrolom i upravljanjem državnim vlasništvom kontrolira ujedno i državu i tako formira jednu novu eksplotatorsku ekonomiju.¹⁷⁵

[173] J. Schumpeter, *Kapitalizam, socijalizam i demokracija*, Beograd, 1960, str. 572–573.

[174] J. Schumpeter, *ibid.*, str. 577.

[175] Vidi J. Burnham, »The Managerial Revolution. New York, 1945. Inače, Burnhamovo je stajalište da je svaki ekonomski sistem u kojem jedna grupa dobiva relativno veći dio proizvoda od drugih, eksplotatorski. Eksplotacija je po njemu takav fenomen u kojem dolazi do nejednakosti

S obzirom na nastajanje i razvoj državnog kapitalizma potrebno je uočiti različite modalitete njegova postojanja. On nastaje u prvom redu kao sistem intervencija države u privredne odnose i procese. Ove intervencije, koje se očituju u kontroli i usmjeravanju investicija, kontroli bankarstva i kredita, posredovanju u odnosima kapitala i rada, osiguravanju razvoja znanosti i tehnike itd. nastaju ne samo u njedrima samog kapitalizma nego također i u prvim fazama razvoja socijalizma. Već smo u prvom dijelu ove studije vidjeli da je Lenin zastupao tezu da je snažniji razvoj državnog kapitalizma u Rusiji nakon revolucije veliki korak naprijed u njihovu razvoju, jer prepostavlja razvoj krupnih industrijskih poduzeća nasuprot sitnoj i rascjepkanoj proizvodnji. Pri tom je mislio na krupni privatni kapital, ali u potpunoj zavisnosti od državne regulative, narudžbi, koordinacije, međusobnih ugovora za sirovine, cijene, isporuke itd. Ovdje se sistem državnog kapitalizma iskaziva u postojanju privatnog kapitala ali s jakim ingerencijama socijalističke države. Vidjeli smo da Lenin uglavnom nije uspio u ovoj svojoj zamisli. Pod pritiskom radničkih masa, lijevih komunista, obrata njihove unutrašnje situacije zbog kontrarevolucionarne intervencije ova zamišljena postupnost prije-laza na socijalistički način proizvodnje morala je biti ubrzana nacionalizacijom industrije, što je sa svoje strane donijelo, u okolnostima relativno velike nerazvijenosti, mnoge druge teškoće. Prijelaz na NEP samo je pokazao da radne mase kao ni mlada sovjetska vlast nisu mogli svladati u tom momentu nemale teškoće upravljanja privredom.

U kapitalizmu se situacija, naročito nakon velike krize, znatno promjenila. Osim već navedenih momenata koji su pridonijeli izvjesnoj konsolidaciji i oživljavanju kapitalizma spomenimo još i snažan razvoj nauke tzv. znanstveno-tehnološku revoluciju, koja je nauku u našem stoljeću instalirala kao jednu od najvažnijih proizvodnih snaga, te na toj osnovi stvaranje golemih poduzeća i korporacija koje su sve više potpadale pod utjecaj i vođenje specijalnih ekipa stručnjaka, tzv. tehnostrukture. Već su i mnogi objektivniji gradanski ekonomisti konstatirali da je takvim razvojem moć vlasnika i dioničara postajala sve manja, a moć tehnostruktura sve veća. A ova se moderna tehnostruktura, zbog svoje drugačije pozicije i mogućnosti djelovanja, pozitivnije odnosi prema državnim intervencijama i uvida da je sprega s državom postala sine qua non egzistencije modernog kapitalističkog poduzeća i proizvodnje. Ovaj sistem državnog kapitalizma Galbraith je ne jedanput opisao i formulirao. Dovoljno je navesti samo jedno mjesto na kojem on analizira odnos države i industrijskog sistema »Država je veoma zaokupljena stabilnošću privrede. Njenim širenjem i rastom. Također, i obrazovanjem. A i tehničkim i znanstvenim napretkom. Iznad svega, nacionalnom obranom. To su pravi nacionalni ciljevi; dovoljno su jednostavnii da daju umirujući osjećaj sam po sebi shvatljiv onome tko ih zastupa. Svi ti ciljevi imaju svoju nadopunu u potrebara i ciljevima tehnostrukture. I ona zahtijeva stabilnost potražnje, što joj je neophodno za planiranje. Rast joj donosi reklamu i ugled. Treba joj kvalificirana radna snaga. Potrebno joj je vladino

distribucije nezavisno od svakog moralnog suda ili psiholoških motiva pojedinaca. Ovdje samo dodajem da ovakova distribucija ima svoju osnovu u takvom odnosu proizvodnje u kojem viškom rada ne upravlja proizvođač, nego bilo koje druge instancije izvan njega.

učešće u istraživanju i razvoju. Vojnim i drugim tehničkim narudžbama podržavaju se najrazvijeniji oblici njenog planiranja. Posvuda se mogu naći vladini ciljevi s kojima će se tehnosuktura rado poistovjetiti. Odnosno, može se prihvati i pretpostavka da su ti ciljevi odraz prilagodivanja javnih ciljeva ciljevima tehnosukture.¹⁷⁶

Drugi oblik postojanja i razvoja državnog kapitalizma, još presudniji od ovoga navedenog, jest značajan fenomen nacionalizacije. Razlozi za ove korake koji se još čine unutar kapitalističkog načina proizvodnje nisu jednoznačni iako je, kako je to već konstatirano, nesposobnost proširene reprodukcije u nekim granama proizvodnje kao i nedostatak kapitala u vezi s nekim razvojnim granama presudno djelovalo na ovake zahvate. Tome svakako još treba dodati i politiku socijalizacije koja je prisutna kod svih socijalističkih partija i njihovu težnju da postepeno ograničavaju utjecaj privatnog kapitala na cijelokupni život zemlje. U stručnoj literaturi već su mnogo puta iznijeti pokazatelji koji nam govore kako su neke zapadnoevropske zemlje dosad uvelike progredirale u vezi s ovim mjerama. U tim su zemljama proizvodnja energije, industrija željeza, ugle, željeznice itd. nacionalizirane od 80 do 100 posto. Međutim, u kapitalističkim zemljama još uvijek možemo govoriti samo o parcijalnoj nacionalizaciji tj. glavna proizvodna sredstva još se nalaze u rukama privatnog i monopolnog kapitala. Ali ova tendencija ka sve većoj socijalizaciji sredstava za proizvodnju postoji i u teškoćama funkciranja kapitalizma kao i u svjesnim programima lijevih partija koje u tome vide jednu od mogućnosti da se prevlada kapitalistički način proizvodnje.¹⁷⁷

Ako se kapital u počecima jače intervencije države usplahirio da se uvodi socijalizam, za ove bi mijere imao mnogo jače argumente. Jer one zapravo znače stvarnu eksproprijaciju kapitalista unutar još uvijek kapitalističkog načina proizvodnje, ali koji se također uvelike mijenja i razlikuje od liberalnog i monopolnog stadija. Kapital se ovim mjerama sve više socijalizira, podruštavlja, iako zasad samo u državnom obliku. Nacionalizaciju možemo u svakom slučaju tretirati kao niji stupanj socijalizacije koji ujedno predstavlja i prijelaz u jedan novi oblik proizvodnje. Ako je Marx mogao stvaranje akcionarskih društava već proglašiti ukidanjem kapitalističkog načina proizvodnje unutar kapitalizma, to se još više može reći za proces nacionalizacije gdje ima stvarno razvlašćenje, dokidanje privatnog vlasništva i u obliku akcionarskog društva ili monopolskih organizacija. »U akcionarskim društvima«, pisao je Marx, 'funk-

[176] J. K. Galbraith, *Nova industrijska država*, Zagreb, 1970, str. 293. Ili na drugom mjestu piše: «Zapravo je industrijski sistem nezamrsivo povezan s državom. Zrela korporacija je u znatnoj mjeri samo ispružena ruka države, a država je u mnogome instrument industrijskog sistema. Sve to protivrječi prihvaćenoj doktrini koja pretpostavlja i naglašava jasnu crtu razdiobe između vlasti i privatnog biznisa. Položaj te crte — koji označava što je dano državi a što pripada privatnom poduzeću — govori o tome je li društvo socijalističko ili nesocijalističko.» (Ibid., str. 283) Iz ovoga se vidi da Galbraith, kao i mnogi drugi građanski i socijalistički mislioci pod socijalizmom razume samo državni socijalizam. Tematika samoupravljanja još je uвijek izvan vidokruga tih misliaca.

[177] O problemima državnog kapitalizma postoji već obilna literatura. Osim već nekih citiranih autora u poslijeratnom periodu su o tim pitanjima pisali P. Baran i M. Sweezy, P. Boccara, E. Mandel, A. Giddens, Ch. Bettelheim, R. Miliband, J. K. Galbraith, P. Mattick, Th. Frager, A. Shonfield, J. Strachy, N. Poulantzas, M. Popović, Lj. Marković, A. Dragičević, R. Stajner i mnogi drugi.

cija je rastavljena od svojine na kapital, pa je, dakle, i rad potpuno rastavljen od svojine nad sredstvima za proizvodnju i viškom rada. Ovaj rezultat najvišeg razvijenog kapitalističke proizvodnje predstavlja nužnu polaznu tačku za ponovno pretvaranje kapitala u svojinu proizvodača, ali ne više privatnu svojinu izdvojenih proizvodača, nego njihovu svojinu kao udruženih, neposrednu društvenu svojinu. S druge strane, on je polazna tačka za pretvaranje svih funkcija u procesu reprodukcije, koje su dosad još bile skopčane sa svojinom na kapital, u proste funkcije udruženih proizvodača, u društvene funkcije... Ovo je ukidanje kapitalističkog načina proizvodnje u okviru samog kapitalističkog načina proizvodnje, a štoga protivrječnost koja sama sebe ukida, a koja se prima facie predstavlja jednostavno kao tačka prijelaza u jedan novi oblik proizvodnje.¹⁷⁸

Upravo zato imamo još više prava da proces nacionalizacije shvatimo kao dokidanje kapitalističkog načina proizvodnje još uvek u granicama kapitalizma. S ovim procesom započinju mnogo dublji, korjenitiji procesi socijalizacije sredstava za proizvodnju, dokidanje buržoazije kao klase i stvaranje svih bitnih prepostavaka za prijelaz u novi oblik proizvodnje, u novi oblik društveno-ekonomskih odnosa. Upravo zbog toga možemo ovaj državno kapitalistički stadij razvoja shvatiti kao posebnu etapu u razvoju kapitalizma. Zato možemo i korigirati Lenjinovu tezu o imperijalizmu kao najvišem stadiju kapitalizma s tezom o državnom kapitalizmu i drugim popratnim pojavama o kojima će poslije biti riječ kao najvišem stadiju razvoja kapitalizma. Kao onom stadiju koji znači već korak ili mogućnost ukoračenja u nove oblike društvene proizvodnje. A ovo već zavisi u velikoj mjeri od subjektivnih, progresivnih i revolucionarnih snaga našeg vremena.¹⁷⁹

Ovi procesi nacionalizacije u kapitalizmu su strukturalno gotovo identični s nacionalizacijom u socijalizmu, tj. u onim slučajevima kada su socijalističke snage revolucionarnim putem zauzele političku vlast i prelaze na dokidanje buržoazije i kapitalizma. U ovom slučaju je jedino i postignuta integralna, sveobuhvatna nacionalizacija, u prvom redu industrije i finansijskog sektora. Ovaj stupanj integralne nacionalizacije nije doživjela još niti jedna kapitalistička zemљa, što ne znači da se promjena društvenih odnosa u nekim razvijenim zemljama ne može provesti i na ovaj način. Naročito sa socijalističkim snagama na vlasti, što nam najbolje pokazuju današnji primjeri i mogućnosti u nekim zemljama Zapada.

Kako okarakterizirati i razumjeti ovakve procese u razvoju socijalizma – vidjet ćemo u slijedećem poglavljju. Nacionalizacija kapitala je najradi-

(178) K. Marx, *Kapital III*, Dela, tom 23, Beograd, 1972, str. 370 – 372.

(179) Ovo mišljenje je bilo već izraženo u Programu SKJ kada se kaže: »Državni kapitalizam, prema tome, nije neka posebna faza kapitalizma, već on, kao tendencija, izrasta u razvijenim zemljama iz monopolističkog kapitalizma, koji je postao ekonomski i politički neodrživ i koji spontano traži izlaz iz krize putem podržavljenja određenih ekonomskih funkcija, zadržavajući bitne karakteristike kapitalističkih odnosa. U tom smislu specifični oblici državokapitalističkih odnosa mogu biti tako posljednji napor kapitalizma da se održi, tako i prvi korak ka socijalizmu. Da li će biti jedno ili drugo – to zavisi u prvom redu od snage i svjesne političke akcije radničke klase, to jest od rezultata njene borbe za vlast.« (Program Saveza komunista Jugoslavije, VII kongres SKJ, Beograd, 1958, str. 212.)

kalniji oblik socijalizacije unutar kapitalizma — ako izuzmem i pojedinačne slučajeve kad radnici preuzimaju tvornice u svoje ruke. Bez obzira na sistem i politiku odšteta, buržoazija prestaje biti u svim tim slučajevima klasa koja raspolaže sredstvima za proizvodnju. Umjesto nje politička sfera, državna birokracija preuzima funkciju općeg upravljača, a tehnosuktura se pokazuje kao onaj već »neutralni sloj« koji isto tako može da radi za privatne ili monopolne vlasnike i za novu državnu birokraciju, kao i u daljim transformacijama za radničku klasu. Državnim poduzećima u ovom se slučaju, kao i u prvim fazama državnog socijalizma upravlja na podjednak način, radnička klasa se i u prvom i u drugom slučaju još nalazi u najamnom odnosu, a cilj je poduzeća stvarati višak vrijednosti bez obzira da li se on realizira na tržištu ili u planskoj razmjeni. Funkcioniranje svih takvih tvornica mora biti zasnovano na principu stvaranja viška rada tj. viška vrijednosti, dakle oplodivanja državnog kapitala, jer bi inače svaka proširena reprodukcija bila iluzorna. A nju mora da ostvaruje nacionalizirano poduzeće i u kapitalizmu i u socijalizmu. Stvaranje viška vrijednosti samo pokazuje da u ovakvim poduzećima i u ovakvoj ekonomici još postoji otuden odnos, a to znači i odnos eksploracije, jer je ovladavanje proizvodnjom, raspoljelom i proširenom reprodukcijom još uvek izvan moći samog proizvodača. To je jedan od bitnih razloga što se razvijena radnička klasa ne osjeća oslobođena niti »kod kuće« u takvim nacionaliziranim poduzećima, bez obzira da li u kapitalizmu ili birokratiziranom socijalizmu.

Ovo je samo jedna od mogućnosti razvoja državnog kapitalizma s obzirom na procese nacionalizacije i državne intervencije, mogućnost koja je povezana s progresivnijim, demokratskim ili čak i socijalističkim snagama društva. Ako te socijalističke snage čvrsto zastupaju i princip samoupravljanja kao put prevladavanja ekonomske i političke alienacije, onda se još više može nazrijevati socijalistička perspektiva u još uvek dominantnim kapitalističkim odnosima proizvodnje. U ovakvim bi slučajevima jedan visok stupanj razvoja socijalizacije (nacionalizacije) proizvodnih snaga doveo do kvalitativne promjene društvenih odnosa u državno i samoupravno socijalističke. Ovakav program, koji neki socijalistički i komunistički pokreti u razvijenim zemljama pomalo zacrtavaju, izražava jednu od realnih mogućnosti razvoja suvremenog svijeta.

Ova mogućnost koja u razvijenim zemljama ima mnogo izgleda i da se realizira nije, naravno, kao i sve ostalo u historiji, dana u obliku prirodne nužnosti. Procesi državnog kapitalizma, jakih ingerencija države imali su do danas i drugačije oblike ispoljavanja, veoma nepoželjne i do krajnosti reakcionarne. U dosadašnjim klasnim sukobima, na primjer, evropska je buržoazija, da bi zaustavila pobedu progresivnih socijalističkih snaga, ne jedanput već posezala za najreakcionarnijim fašističkim pokretima koji su se uvodenjem totalitarističkog poretku oslanjali upravo na ojačane mogućnosti državne intervencije i prisile. Ovi procesi militarizacije, koji i danas postoje gotovo u većini kapitalističkih država i na što najviše upozoravaju pojedini marksistički ortodoksniji teoretičari, veoma lako vode različitim oblicima fašizacije, uskraćivanja demokratskih sloboda i tradicija, ogoljeloj vladavini kapitala uz snažnu podršku

buržoaske države i njenih vojnih i poluvojnih političkih formacija.¹⁸⁰ Ove političke formacije, podržavajući cjelokupni društveni život, iskorištavaju već navedenu zabludu da je svaka nacionalizacija već po sebi samoj socijalizam, te proglašavaju i svoje pokrete socijalističkim, s namjerom da pridobiju dijelove radničke klase i mistificiraju svoju stvarnu suštinu.¹⁸¹

Ovakve suvremene tendencije i ishodi jedna su od nekoliko mogućnosti razvoja suvremenog svijeta u svim onim slučajevima gdje je razvoj državnog kapitalizma progredirao ili gdje su procesi nacionalizacije integralnije provedeni bez obzira pod kojim historijskim znamenjem. Staljinizam samo pokazuje da je i u prvim počecima socijalističkog razvoja moguća takva involucija koja dovodi do posebnog oblika totalitarizma i koji ne mora biti ništa blaži i podnošljiviji od bilo kojeg radikalnoga buržoaskog.

Kako, dakle, ocijeniti procese državnog kapitalizma u suvremenoj historiji? Iz dosad izloženog pokazuje se da to nisu uvijek identični procesi. U svakom pogledu moramo ih označiti kao jednu od dominantnih tendencija u razvoju suvremenog svijeta i koji se ne tiču samo kapitalizma, nego se ispoljavaju i u prvim počecima socijalističkih transformacija. Ovi su procesi bremeniti mogućnostima prijelaza u nove društvene odnose, socijalističke, kao i u birokratsko-etatističke i totalitarne sisteme. Zato sam na jednom mjestu i označio ove procese i strukture dosta labilnim, tj. ovo srastanje ekonomike i politike otvara velike mogućnosti presudnijeg djelovanja subjektivnih snaga, različitih grupacija, partija i pokreta. To se naročito vidjelo u dosadašnjem razvoju socijalizma. Bez obzira na još uvijek značajnu ulogu države u početnim razvojima socijalizma, naročito u nerazvijenijim uvjetima, ovo ovladavanje državnom silom može da dovede pojedine pokrete i do kontrarevolucije (staljinizam, pol-potizam) kao i do takvih napora tih vodećih političkih snaga koje se i s velikim teškoćama i preprekama ipak bore i uspjevaju unositi progresivne socijalističke sadržaje u te procese (jugoslavenski primjer, čehoslovački šezdesetih godina, kineski itd.).

U svim ovim slučajevima još uvijek imamo posla s gradanskim društвом, tj. političkim, alijeniranim, u kojem dominiraju najamni odnos i stvaranje viška vrijednosti, a zadatak socijalizma i jest da tu historijsku formaciju definitivno skine s mape historije. Ali su ti procesi državnog kapitalizma, kako smo vidjeli, i snažni koraci ukidanja buržoaskog načina proizvodnje, iako još uvijek u njegovim okvirima. No s progresivnim snagama na čelu, s mnogim procesima koji ove fenomene mogu i pratiti, kao što su, na primjer, razvoj i jačanje suodlučivanja, radničke kontrole, ovladavanja općinama i drugim strukturama društva — ovi procesi mogu značiti korak u nove oblike društvene proizvodnje i odnosa. Zato moramo, po mom mišljenju, ove procese shvatiti i kao posebnu etapu razvoja kapitalizma, etapu od koje više stvarno nema drugih progresivnijih mo-

[180] Vidi npr. neka zapažanja u djelima P. A. Barana i P. M. Sweezyja u djelu *Monopoly Capital*, New York, 1966 ili E. Mandel, *Der Spätkapitalismus*, Frankfurt a. Main, 1972.

[181] Njemački fašizam se kako je poznato nazivao »nacional-socijalizmom« a s tim idejama se poigravao i nekadašnji socijalist Mussolini kao i neki južnoamerički političari (Peron i dr.)

gućnosti razvoja nego — socijalizam. Zato mislim da nas sve ovo uvjera-va da je dosadašnji kapitalizam imao tri svoje veoma jasno ocrtane faze razvoja: liberalno kapitalističku, monopolno-imperijalističku fazu i ovu posljednju državno kapitalističku.¹ Državni kapitalizam, kao dominantni oblik srastanja ekonomike i politike, ima već mnoge značajke koje ga čine bliskim, a katkad i identičnim, s početnim razvojem i socijalističkih procesa. Slijedeće poglavlje nam treba približiti i razjasniti ovu problematiku.

b. Državni socijalizam

Druga veoma značajna tendencija srastanja ekonomike i politike jest historijski fenomen državnog socijalizma. Prvotno je marksizam pretpostavljao da će se socijalističke revolucije i prevladavanje kapitalizma uglavnom odvijati u najrazvijenijim zemljama pa se mislilo da će i radnička država i različite državne mjere (nacionalizacija, osiguravanje revolucionarnog poretku itd.) biti relativno kratkotrajna ali nužna epizoda prijelaza u mnogo važnije procese odumiranja države tj. ovladavanja radničke klase i radnih ljudi svojim ekonomskim i ostalim društvenim procesima. Historija je, međutim, krenula drugačijim tokovima i marksistička i socijalistička teorija našle su se pred mnogim novim i neočekivanim problemima koji se gotovo nisu ni naslučivali potkraj 19. i na početku 20. stoljeća.

Revolucije, naime, nisu izbijale u zemljama u kojima je cijelokupno društvo bilo najrazvijenije, a time i radnička klasa, nego u najnerazvijenijim zemljama Europe kao i svijeta, u toku oslobodilačkih i antikolonijalnih ratova.^[182] U svim tim slučajevima, bez obzira na mnoge unutrašnje razlike i različite objektivne okolnosti, imali smo i imamo situaciju da je radnička klasa brojčano veoma mali dio društva (5-15 posto) i da je »utopljena u moru« sitnoburžoaskih i buržoaskih slojeva. Naravno, nekih razvijenijih demokratskih i slobodarskih tradicija u tim zemljama uglavnom nije bilo, a da ne govorimo o svijesti i historijskim iskustvima koje su pretpostavka radikalnijeg samoodređenja i samoupravljanja. Mnoga od tih društava tek su prelazili iz raznih tipova feudalnih despocija, kolonijalnih sistema koji su bili mješavina raznih društvenih formacija od plemenskih do kapitalističkih, a u nekim od tih zemalja tek se počela formirati radnička klasa i nacija. Nakon uspješno provedenih revolucionarnih promjena na čelu s različitim socijalističkim snagama nije se uopće moglo ni pretpostaviti da će složenim ekonomskim i društvenim mehanizmima moći da upravljaju »mase« koje ili nisu imale u tome ni-

[182] Vidi o ovome moju knjigu *Marksizam i socijalizam*, Zagreb, 1979, kao i literaturu koja je u njoj navedena o ovim problemima. Tu sam pokazao zašto je u takvim slučajevima uloga partija i države bila i jest naročito naglašena, tako da se na ovom mjestu ne moram detaljnije na tome zadržavati.

kakva iskustva ili su bile često i polupismene i nepismene i one su, što je veoma razumljivo, u prvom redu očekivale od novih vladajućih snaga nacionalnu nezavisnost i poboljšanje materijalnih životnih uvjeta. Ne treba smetnuti s umu da narodi u mnogim i današnjim zemljama pod socijalističkim upravama imaju nacionalni dohodak na donjim granicama svjetske ljestvice.

U takvim slučajevima, od ruske revolucije do danas, pri čemu je ruska situacija bila tada još i mnogo razvijenija od mnogih današnjih gdje se ti prevrati zbivaju, nerealno je očekivati da upravljanje društvenim poslovima, u prvom redu ekonomikom, preuzmu neposredno u svoje ruke proizvodnici koji historijski za to uopće nisu bili pripremljeni te su morali i danje podnosititi onu historijsku podjelu rada koju i to novo društvo nije moglo i ne može brzo prevladati, i perpetuirati je sa svim ili barem mnogim fenomenima alienacije, što nam je iz analize gradanskog društva odavna poznato. Na historijsku scenu, osim u momentima oružane revolucije, nije mogao stupiti svom svojom integralnošću radni čovjek, koji je glavni dio radnog dana morao posvećivati održavanju svoje fizičke egzistencije, nego one revolucionarne snage koje su u dugogodišnjim političkim borbama stekle odredena politička i ostala iskustva barem za osnovne funkcije upravljanja. Te grupacije su se, čak kad su i potjecale iz radničkih redova, oslobadale radnog procesa i postajale okosnica političkih partija različitih tipova. I tako revolucije u našem stoljeću nisu završavale vlašću radničke klase, nego vlašću političkih organizacija koje su, u svom barem prvotnom revolucionarnom impulušu, vladale uime radničke klase i ostalih radnih slojeva društva.

Treba odmah naglasiti i istaknuti jedan moment u ovom procesu koji je sve dosad izazivao ne samo velike raspre nego i veoma različite ocjene glavnih protagonisti ovih zbivanja. Rukovodeće snage ovih političkih partija o kojima je riječ bile su svakako najprogresivnije i često i najinteligentnije ličnosti evropske inteligencije uz dio pojedinaca iz redova radničke klase koji su se isticali svojim političkim i organizacijskim talentom. A kada je u prvom redu riječ o revolucionarnoj inteligenciji, ona je u tim pokretima i prečesto zapadala u iluziju poistovjećivanja svoje svijesti, svojih teorijskih uvida i vizija s masovnom svijesti koja je ipak bila sve do danas u mnogo čemu drugaćije strukturirana. Ovo se naročito očitovalo u uvjerenju da su mase sposobne da ovladaju cjelokupnim društvenim mehanizmom — od ekonomskog do kulturnog i političkog — potcenjujući svu složenost tog mehanizma kao i nužnost određenih znanstvenih i kulturnih prepostavki. Sigurno je pri tom igrao ulogu izvjestan propagandni moment, jer su se sve te socijalističke ili komunističke partije oslanjale uprvom redu na radničku klasu, u njoj imale svoj glavni oslonac i historijski dugoročno gledajući, borile se za njezine interese. Ali je isto tako bio veoma prisutan moment iluzije o kojem je bilo riječi počevši od Marxa pa dalje. Taj idealistički momenat u njihovim koncepcijama dolazio je, na primjer, kod Marxa do izražaja kad je smatrao da će još u 19. stoljeću, socijalistička revolucija uspostaviti proletarijat kao vladajuću klasu, ili kod Lenjina kada je bio duboko uvjeren da radnička klasa Rusije može neposredno preuzeti svu društvenu vlast u svoje ruke, organizirati ekonomiku i sve ostale društvene poslove. Samo

nekoliko mjeseci nakon ovih tekstova u *Državi i revoluciji* pokazalo se da radnički sovjeti i ostali sovjeti ne mogu funkcionirati kako je bilo zamišljeno i da nikakvi kongresi radničkih savjeta nisu mogli u tom momentu razvoja sovjetske vlasti zamijeniti na desetke državnih institucija koje su upravljale tim procesima.

Do sličnih misli i konstatacija došao sam i u veoma interesantnom i važnom djelu R. Bahra¹⁸³ koji na jednom mjestu piše: »Marksistički su intelektualci uvijek imali idealiziranu sliku 'radnika', koja nije upućivala ni na koga drugog nego na njih same. Zbog fiksiranja na *onog* radnika koji postaje član partije, komunistički intelektualac i organizator, proteklo je mnogo marksističke diskusije u Evropi od 1914. u objašnjavanju da interesi koje radnici pokazuju nisu njihovi istinski interesi. Marxov pojam proletarijata izražava zapravo utopiju da bi nakon kapitalizma slobodne konkurenčije u kratkom prijelazu neposredno uslijedio komunizam. Zbog toga on i njegovi sljedbenici nisu bili svjesni ni pravog značenja protivrječnosti koja je od početka bila uključena u njegovu koncepciju partije, iako se u marksističkosocijaldemokratskom pokretu neprestano moralno podsjećati na suprotnost 'jednih uz druge' 'intelektualnih i manuelnih radnika'. Vidjeli smo, već Marx zapravo nije uočavao mogućnost nove ekonomске despocije.«¹⁸³

Prema tome, u dosadašnjim revolucionarnim procesima čak i u razvijenoj Evropi (slučaj Rusije i Jugoslavije) revolucionarni pokreti u različitim svojim oblicima dovode do razbijanja stare državne maštine i stvaranja i ovladavanja novom. A glavni protagonisti te nove »radničke i socijalističke države« su partija i njena rukovodstva od bazičnih formacija do partijskog i državnog vrha. Komunistička, socijalistička ili već prema tome kako se naziva partija, i još točnije njezino vrhovno rukovodstvo postaje u tim procesima glavni motor i iniciator svih daljih procesa i društvenih transformacija. U prvom redu u svim se dosadašnjim slučajevima uspostavlja jednopartijski sistem, i to jednostavno zato što je socijalna osnova ovih političkih pokreta još uvijek bila i jest brojčano, kvantitativ-

[183] R. Bahro, *Alternativa*, Zagreb, 1981, str. 164. Nešto dalje u tekstu Bahro načinje jednu također veoma značajnu temu: »Socijalističke su partije bile od početka, i nipošto samo u Rusiji, ambivalentne, isto tako partie roga proletarijata kao i partie za taj proletarijat. Njihovi osnivači i predrevolucionarni vode bili su, razumljivo, s vrlo malo iznimaka intelektualci iz meduslojeva. Nije ih radnička klasa sebi postavila za vodstvo, nego su se oni postavili radničkoj klasi kao vodstvo. I da bi mogli među njima zauzeti mjesto, morali su sami radnici postati intelektualci, pri čemu činjenice podjele rada i klasne strukture u gradanskom društvu, koju su se odražavale i u radničkim organizacijama, uvijek imaju za posljedicu da ti radnički intelektualci prestaju biti radnici, živjeti kao radnici, da prelaze u drugu sredinu, u drugu posebnu egzistenciju kao ideolozi i organizatori, kao 'oficiri' pokreta. Nakon pobjede oni nastupaju prema svojim klasnim drugovima kao funkcionari vladajućeg aparata. Današnja problematika nije primarno uopće u samoj toj realnosti, nego u njezinu zanemarivanju i ignoriranju u teoriji, zanemarivanju koje je najuže povezano s neposrednim posebnim interesima radničkih oficira.« (str. 164 – 165) S Bahrovim djelom sam se upoznao kad sam veći dio ovog rukopisa bio već napisao. Želim samo napomenuti da mi je veoma draga da nam se mnoge analize i konstatacije što sam ih prezentirao u knjizi o markizmu i socijalizmu poklapaju. Postoje, naravno, i značajnije razlike, naročito u tretiraju karakteru staljinističkih društava. Mislim da naziv »protosocijalizam« ne rješava ovaj problem i da nameće dodatne teškoće. Međutim, bez obzira na moguće primjedbe i neslaganja, ovo Bahrovo djelo sigurno je jedno od najboljih u marksističkoj literaturi o problemu socijalizma, prije svega s obzirom na razvoj istočno-evropskih društava. Nije ni malo čudno da istočno evropska birokracija nije mogla izdržati kritički i otvoreni marksistički govor i da je za to našla jedini »teorijski odgovor – zatvor!«

no veoma slaba. Radnička klasa u svim tim slučajevima, a ona je osnovna, historijska i klasna baza dosadašnjih socijalističkih pokreta, sačinjava samo mali dio društva, te bi svako prolongiranje gradanskog parlamentarizma veoma brzo dalo vlast u ruke raznim drugim uglavnom sitnoburžoaskim formacijama (seljaštvu i gradskoj sitnoj buržoaziji) što bi sigurno bio i kraj revolucionarnih procesa.¹⁸⁴

Dalja revolucionarna mjera je razvlašćenje buržoazije, »eksproprijacija eksproprijatora« mjerama nacionalizacije glavnih proizvodnih snaga, industrije i bankarstva. A u samoj vlasti uglavnom postoji i srastanje partijskog i državnog rukovodenja na svim društvenim nivoima. Uspostavlja se, prema tome, jedan nov društveni sistem koji je barem u počecima okarakteriziran državnim vlasništvom nad sredstvima za proizvodnju uz odredene reforme u agraru koje u prvom redu ograničavaju maksimum zemljišnog posjeda individualnog seljaka koji je još vlasnik zemlje koju obraduje.

U svim dosadašnjim slučajevima država je imala ne samo politički nego isto tako i ekonomski monopol pri čemu ne treba zaboraviti da osnova na politička snaga ostaje u svim tim procesima partijska organizacija i u prvom redu njezino vodstvo. Ono preko državnog mehanizma ne samo osigurava postignute revolucionarne promjene nego ih gotovo u svim dosadašnjim slučajevima i brani — oružanom silom — od jačih ili slabijih pokušaja buržoaske kontrarevolucije.

Instaliranje tih revolucionarnih snaga na vlasti, dokidanje buržoazije kao klase, provođenje različitih drugih reformi ponajprije u interesu radnih slojeva uvijek je dosad bio revolucionaran čin. Socijalističke ili komunističke partije na vlasti preuzimaju sve bitne poluge političkog i ekonomskog, a često i kulturnog života u svoje ruke i premda u početnim fazama vladaju u ime radničke klase one raščišćavaju historijsko tlo, za moguće dalje i dublje socijalističke procese. Radnička klasa u toj novoj revolucionarnoj vlasti s pravom gleda svoju vlast, a ona raznim socijalnim mjerama nastoji pridobiti i druge slojeve kojima radikalne socijalističke promjene nisu sastavni dio poimanja njihove društvene egzistencije (podjela zemlje seljacima u Rusiji ili agrarna reforma u Jugoslaviji; iako to nije dio radikalnijeg socijalističkog programa koji u krajnjoj instanciji predviđa dokidanje privatnog vlasništva nad sredstvima za proizvodnju na svim područjima društvene zajednice).

Tako se stvarao u svim dosadašnjim socijalističkim revolucijama sistem državnog socijalizma koji je karakterizirala vlast na čelu s revolucionarnim političkim snagama, a one su u svim tim počecima još bile zadojene revolucionarnim entuzijazmom, stvarnim htijenjima da se ostvare socijalistički ideali formiranjem novih, pravednijih, ravnopravnijih i humanijih društvenih odnosa. Zadojene tom historijskom misijom ove su snage, uz podršku radnih masa, bile kadre da ostvare i takve historijske podvige koji će ostati paradigmatski za sva buduća pokoljenja.

Ovaj državno-socijalistički sistem ne karakterizira, naravno, samo vlast sa socijalističkim snagama na čelu, nego i navedene mjere koje zavr-

[184] Vidi o ovom problemu partie u mom djelu *Marksizam i socijalizam*, str. 84 – 101.

šavaju s iščezavanjem buržoazije kao klase s historijske pozornice. Nacionalizacijom osnovnih proizvodnih sredstava državni socijalizam dobiva svoju ekonomsku osnovu i zasnovanost koja ga, međutim, još uviјek povezuje — u ovome se očituje prožimanje suvremenih procesa i historijskih tokova — s državno-kapitalističkim procesima što smo ih utvrdili i u razvoju suvremenog kapitalizma.

Društveno-ekonomski odnos i funkcioniranje državnog kapitalizma i državnog socijalizma identični su ako ih promatramo samo s ekonomskog stajališta. Osnovni oblik socijalizacije u oba slučaju je nacionalizacija sredstava za proizvodnju s tom razlikom što je u prvom slučaju sve do sad parcijalna, a u drugome potpuna barem što se tiče industrijskog i bankovnog kapitala. Društveno vlasništvo nad ovim sredstvima za proizvodnju pokazuje se, dakle, kao državno, što ima dalekosežne posljedice na razvoj društvenih odnosa. Zbog toga je osnovni agens u ovim slučajevima država tj. državna i ostala politička birokracija, a ne radnička klasa. Akumulacija kapitala u oba je slučaja centralizirana — na nivou države, tako da se u političkoj sferi, odvojenoj od prizvođnog procesa, kumulira golema društvena moć što naročito dolazi do izražaja prilikom potpune nacionalizacije. Usmjeravanje privrednog razvoja, ovladavanje proširenom reprodukcijom u rukama je onih društvenih snaga koje imaju monopol nad akumulacijom, a to je opet država. Planiranje ekonomskog razvoja društva, a u državnom socijalizmu uglavnom i društva u cjelini, izvan dosega je onih društvenih snaga koje proizvode cijelokupni višak rada i u rukama je političke sfere koja taj rad otuduje od radnika. Nije, naravno, daleko zaključak da ta sfera, svjesna svoje moći i odlučne uloge u cijelokupnom razvoju, državni plan proglašava i osnovnim zakonom socijalizma. Dalji identitet ovih struktura i njihova funkcioniranja jest i u tome što država, a ne radnici, ima također i ingerencije nad postavljanjem rukovodećeg osoblja tih nacionaliziranih poduzeća koji su, naravno, odgovorni državnoj birokraciji a ne radničkoj klasi. Ovi funkcioneri upravo zato i nisu dio radničke klase, kao što to postaju u razvijenjem samoupravnom socijalizmu, nego dio državne birokracije koji dijeli njenu sudbinu i njoj polaže račune za svoju djelatnost. I konačno, ono što je najvažnije, radnička klasa u oba se slučaja — iako često s različitim osjećajima s obzirom na karakter vlasti i odredene nade i perspektive radikalnijeg mijenjanja vlastitog položaja — nalazi uglavnom u pasivnoj poziciji tj. najamnom odnosu, proizvodeći višak vrijednosti kojim raspolažu instancije izvan nje. Zato ona nacionalizirana sredstva za proizvodnju ne osjeća kao društvena, niti se prema njima odnosi kao prema zajedničkom dobru. Ekonomска alienacija još je uviјek na djelu, a ona je, kako znamo, osnova i svih ostalih. Bez obzira na to što ove procese nacionalizacije možemo i moramo, kako smo već vidjeli, označiti historijski progresivnim — njihov alienantni karakter postavlja prilično oštре granice ovakvog njihovog postojanja. Persistiranje, dakle, ovakvih odnosa u kojima država nastupa kao ukupni kapitalist nužno vodi do intenziviranja alienacije, produbljenja deformacije u vladajućim birokratskim slojevima, jačanju tenzije između radnih i birokratskih slojeva, između radničke klase i vladajućih političkih snaga što može poprimiti klasične oblike konflikta klasnih snaga u gradanskom društvu. Ne treba

smetnuti s umu da ni u jednom od navedenih slučajeva nije prevladano gradansko, klasno društvo sa svim njegovim poznatim protivrjećima i konfliktima.

Ono što, međutim, bitno razlikuje državni kapitalizam od državnog socijalizma to su revolucionarne snage na vlasti, koje su sve dosad i došle revolucionarnim putem na vlast, kao i njihovo najdublje uvjerenje u svoju historijsku misiju ne da stvore nov sistem klasne i političke opresije i izrabljivanja, nego da ga dokinu i ostvare novu, mnogo svjetliju i humaniju stranicu moderne historije. Drugi moment koji bitno razlikuje ova dva sistema jest što je u državnom kapitalizmu, kako smo vidjeli, vladajuća klasa još uvijek buržoazija, što je uz sve mjere nacionalizacije kapitalističko privatno vlasništvo (individualno ili monopolno) još uvijek vladajuće u tom sistemu, a u svim je dosadašnjim procesima državnog socijalizma prije ili poslije – tempo razvoja zavisi naravno od niza unutrašnjih i vanjskih okolnosti – buržoazija bila dokinuta kao klasa i buržoasko privatno vlasništvo nad industrijom i bankama skinuto s dnevnog reda historije. Tek su socijalističke snage u sistemu državnog socijalizma prvi put u historiji provele potpunu nacionalizaciju. Integralni državni kapitalizam još nigdje nije ostvaren u organskom razvoju kapitalizma. Njegov ekonomski pandan su ostvarile tek socijalističke snage, negdje već i toliko radikalno da je nacionalizacija provedena i na seoskom zemljoposjedu.

Proces sraštanja ekonomike i politike, što smo ga ustanovili kao jedan od osnovnih procesa našega vremena i pokazali već na primjeru razvoja državnog kapitalizma, dobiva u raznim oblicima državnog socijalizma još mnogo potpunije i radikalnije oblike. Možemo upravo reći da je to sraštanje ekonomike i politike najdalje progrediralo u prvim fazama razvoja socijalizma i da u modernoj epohi još nikad nije jedna vlast imala toliku političku i ekonomsku moć kao upravo u fazama državnog socijalizma. Koliko god je sve ovo u danom momentu bilo presudno za provođenje niza revolucionarnih mjera, naročito u pogledu dokidanja buržoazije te ubrzanih ekonomskog razvoja uglavnom nerazvijenih zemalja, ova činjenica – kao i svaka druga pojava sraštanja ekonomike i politike – ima i svoju drugu stranu. Ona je puna zamki i opasnosti za stvarni socijalistički razvitak, jer politička sfera, koja je još uvijek i sfera birokracije, takvom društvenom moći može veoma lako da izraste u sferu za sebe, da se oformi kao snaga i vlast ne samo u ime radničke klase nego i nad radničkom klasom i ostalim radnim slojevima. Birokracija u takvim sistemima postaje jedan od ključnih problema.

Ovdje se surećemo s jednim historijskim fenomenom koji, po mom mišljenju, nije dovoljno osvijetljen u dosadašnjoj teorijskoj, naročito socioološkoj i politikološkoj literaturi. Ne mislim da se problemu birokracije nije posvećivalo dovoljno pažnje i rasprava. Od Weberovih opsežnih i u mnogo čemu dobrih analiza, do Parsonsa i mnogih marksista, a naročito jugoslavenskih nakon historijskog sukoba sa staljinizmom – o problemu birokracije već je toliko toga rečeno da je stvar, izgleda, iscrpljena. Međutim, najnoviji historijski procesi upozoravaju da bi se tom pitanju trebalo još posvetiti suptilnijih analiza, naročito s obzirom na problematiku državnog socijalizma.

U prvom redu mislim da bi se trebalo razlikovati nekoliko tipova birokracije u takvim sistemima koji po svom karakteru nisu identični. Postojanje države i velikih državnih ingerencija kako u državnom kapitalizmu tako i u državnom socijalizmu pretpostavlja, naravno, i postojanje jedne guste birokratske mreže upravljača od najviših nivoa državne vlasti do baze u općinama. Ta profesionalna birokracija, koju revolucija djelomice i nasljeđuje, ima uglavnom većinu karakteristika koje su već utvrdili razni teoretičari i istraživači od K. Marxa u njegovim poznatim komentari ma Hegelovej filozofiji prava do Weberovih pesimističkih vizija o rastu jednog birokratskog mehanizma koji postaje nadmoćan ostalim oblicima organizacije jer je racionalan, stručan, tačan, hijerarhijski discipliniran, permanentan, itd.¹⁸⁵

Sasvim je sigurno da različite državne institucije sa svojim birokratskim slojem upravljača značajno utječe na razvoj državnog socijalizma, i to u prvom redu jačanjem upravo tih državnih i centralnih funkcija. Politička grupacija kojoj je cilj i osnovna vizija jačanje državnog mehanizma, centralizam ekonomskog i političkog rukovodenja zemljom, sveopći državno-politički monopol – u ovim strukturama uvijek će naći i imati snažni oslonac. U tome je i jedna od tajni staljinizma.

Za ovaj tip birokracije uvelike vrijedi slijedeća Weberova konstatacija: »Za potpuno razvijenu birokratiju važi, u specifičnom smislu, i princip 'sine ira ac studio'. Svoje specifično svojstvo, dobrodošlo kapitalizmu, ona razvija potpunije ukoliko se više 'dehumanizuje'. A to njen specifično svojstvo, koje se hvali kao njena vrlina, sastoji se u tome što ona u obavljanju službenih poslova isključuje uticaj ljubavi, mržnje i svih čisto ličnih, i uopšte svih iracionalnih emocionalnih elemenata koji ne podležu kalkulaciji. Umesto gospodara iz starijih poredaka, koga su pokretale lične simpatije, naklonost, milost, zahvalnost, moderna kultura zahteva, za svoj spoljni aparat na koji se oslanja, strogo 'objektivnog' stručnjaka koji je lično nepristran. Ukoliko je ona složenija i specijalizovana, utoliko je i taj zahtev stroži. A najpovoljniju kombinaciju svega toga pruža birokratska struktura.«¹⁸⁶

Kad bi, međutim, sistem državnog socijalizma bio prožet samo ovim tipom birokracije – samoodređenje radnih ljudi, tj. raspolažanje svojim radom i društvenim poslovima u raznim oblicima samoupravljanja, jednom riječi humaniziranje ljudske zajednice pomicalo bi se ad calendas graecas. U ovim sistemima mnogo je važnija presudnija i moćnija ona birokracija koju sačinjavaju avangardne snage revolucije i koju možemo nazvati partijskom birokracijom.¹⁸⁷ Revolucionarne političke snage – partije i politički pokreti različitih tipova – nakon uspješne revolucije ili oslobođilačke borbe postaju vodeće snage zemlje. Od snaga koje su, naročito u nerazvijenim zemljama, bile gotovo ništa, tj. proskribirane, pro-

[185] Vidi Weberove analize birokracije u djelu *Privreda i društvo*.

[186] M. Weber, *Privreda i društvo*, tom drugi, Beograd, 1976, str. 74.

[187] Tako se može politička birokracija razlikovati kao državna i partijska, što je za razumijevanje ovih procesa, kako ćemo vidjeti, veoma važno. Administrativna birokracija je samo pomoćno tijelo naročito državne, i ta administracija, naročito na nižim nivoima, ponajviše zagorčava život radnim ljudima.

gonjene a često i decimirane postaju sastavni dio političke birokracije, veoma često i glavne snage i državne birokracije.

Historijsko iskustvo nam pokazuje da se u ovom slučaju ne radi o klasičnoj državnoj birokraciji i koju veoma dobro karakteriziraju obilježja konstatirana već od mnogih istraživača. Ova u prvom redu nije „dehumanizirana“, emocionalno indiferentna, nego idejno i emocionalno angažirana s namjerom da provede one ideale u djelo za koje se žrtvovala i posvetila im svoj život. Ovaj dio političke birokracije bio je najsvjesniji i najenergičniji dio revolucionarnog pokreta i veoma je naivno zamišljati, kao što to čine i neki marksisti pod utjecajem anarhističkih pogleda, da njihova odlučujuća uloga u upravljanju novim društvenim poretkom, državnim socijalizmom, znači ujedno i njihovo neposredno pretvaranje u obične, hladne, bezosjećajne, proračunate državne birokrate. Ovaj dio političke birokracije odigrava historijsku progresivnu ulogu isto tako kao i buržoaska i socijalistička država u prvima razdobljima njihove historijske egzistencije.

Veoma je jednostrano shvaćanje da je birokracija samo onakav neutralni mehanizam kao što ga je opisao Weber. Isto tako je, međutim, naivno mišljenje — prošireno u velikom dijelu političke i partijske birokracije — da su oni s obzirom na svoj društveni položaj kao upravljača, često u početnim razdobljima državnog socijalizma s jakim monopolom raspolaganja i društvenim kapitalom i informacijama, imuni od negativnih utjecaja, tj. birokratizacije što ih takav položaj neminovno uvjetuje.¹⁸⁸ Ova opasnost birokratizacije, poprimanje mnogih osobina klasične, profesionalne birokracije, naročito je prisutno u svim onim slučajevima gdje nastaje stapanje partijske i državne birokracije i gdje se nisu pronašle socijalne protuteže (ovdje mislim u prvom redu na procese samoupravljanja i ostale oblike demokratizacije) pretvaranju socijalističke birokracije u birokratsko-etastički vladajući sloj koji gubi većinu nekadašnjih revolucionarnih obilježja. Ovaj moment je u jugoslavenskom razvoju bio uočen veoma rano, naročito u toku i nakon sukoba sa staljinским pretenzijama, i nalazimo ga formuliranog u mnogim spisima naših teoretičara i u najvažnijim programskim dokumentima. Navest će samo jedan Kardeljev primjer u kojem raspravlja o problematiči protivrječnosti društvene svojine. Konstatirajući da su i u našoj vlastitoj praksi nakon oslobođenja nastajale pojave birokratskog centralizma, državno-svojinskog monopola i političke samovolje i da je Staljinov napad imao tu pozitivnu stranu što je bitno oslabio političku snagu nosilaca, kao i ideoloških i političkih branilaca takvih tendencija unutar Komunističke partije Jugoslavije i našeg državnog aparata, Kardelj zaključuje: »Ako na tok dogadaja gledamo kroz tu prizmu, postaje jasnije da smisao zahteva da se preseće tok srašćivanja partijskog i državnog, odnosno privredno-upravljačkog aparata, koji je posle sukoba sa Staljinom bio formulisan u dokumentima Komunističke partije Jugoslavije, nije bio u tome da se državna vlast i privredno-upravljačke funkcije 'oslobode' uticaja Komu-

{188} Pojam „birokratizacija“, „birokratizacija“ upotrebljavam, kao što je to slučaj uglavnom u cijelokupnoj teorijskoj literaturi, u negativnom smislu. Njega karakterizira proces odvajanja tih slojeva od glavnih historijskih snaga, samodovoljnosti i samodopadnosti, formalizam i netolerantnost, sujetstva, bahatost i na kraju i dehumanizacija.

nističke partije, odnosno Saveza komunista, što se danas često može sresti u našoj publicistici. Naprotiv, istorijski smisao tog zahteva bio je u tome da se upravo Komunistička partija osloboди pritiska birokratizma i tehnikratizma koji se radao u aparatu državne vlasti i privrednog upravljanja; da Komunistička partija učvrsti svoju povezanost sa osnovnim masama radničke klase kako bi na taj način postala sposobnija i slobodnija da izražava njihove interese i da u ime tih interesa, a pre svega demokratskim organiziranjem samih tih masa ostvaruje vodeći i odlučujući uticaj i u odnosu na državni i privredno-upravljački aparat.¹⁸⁹

Zbog svega toga možemo s pravom reći da je dugo vremena u redovima revolucionarnih pokreta vladala jedna velika zabluda, što je staljinskička birokracija još podgrijavala onemogućavajući otvoreni dijalog o tim pitanjima, da je instaliranjem avangardnih, revolucionarnih snaga na vlast jednom zauvijek i osiguran proces izgradnje socijalizma. To je zabluda koja je socijalističke snage, u prvom redu revolucionarne dijelove radničke klase i inteligencije, dosad veoma skupo koštala.

U toj partijsko-socijalističkoj mitologiji bila je bogohulna pomisao da partijske snage, koje su u predrevolucionarnim vremenima u svemu bile jezgra i glavni motor revolucionarnog pokreta, osvajanjem vlasti postaju dio političke birokracije. A čim postaju njezin dio, nemaju ni one nikakvu svetu vodicu koja ih može u potpunosti obraniti od utjecaja birokratizacije. Isto tako se zaziralo od temeljitiće ekonomske analize sistema i proglašavalo socijalističkim, pa čak i realnosocijalističkim i vrhuncem razvoja socijalizma ono što takav sistem još uvijek historijski u potpunosti ne odvaja — ekonomski gledano — od državno-kapitalističkih procesa u samom kapitalizmu. To znači, kako smo već vidjeli, da su ekonomska struktura državnog socijalizma i integralnog državnog kapitalizma, funkciranje te strukture kao i fenomeni alienacije, koji s obzirom na takav proizvodni odnos postoje, uglavnom jednaki. A to znači, gdje postoje mogućnosti birokratizacije, odvajanja političke sfere od ostalih sfera društva, gdje postoji politički i ekonomski monopol koncentriran u jednoj sferi, gdje, prema tome, postoji otudivanje viška vrijednosti, centralizirana akumulacija i slobodno raspolaganje njome, proglašavanje državnog plana osnovnim zakonom itd. — u takvim okolnostima, a historija nam je već pokazala primjere, veoma lako dolazi do ogoljelog, nedemokratskog, opresivnog i totalitarnog birokratsko-etastičkog političkog sistema kao i ogoljele integralne državno-kapitalističke ekonomske osnove. Govorim uvijek o dosadašnjim historijskim iskustvima, prema tome i o sistemima koji su zbog mnogih razloga o kojima sam naročito raspravljao u knjizi o marksizmu i socijalizmu bili prisiljeni da se razvijaju kao jednopartijski. Pokazalo se da svaka socijalistička vlast, socijalistička birokracija, kolikogod ona bila prije toga inicijator i izvanrednih historijskih podviga, kao na primjer ruska za revolucije, kineska u svojoj dvadesetogodišnjoj partizanskoj epopeji ili jugoslavenska u nezaboravnom

[189] E. Kardelj, *Protivrečnosti društvene svojine u suvremenoj socijalističkoj praksi*, Beograd, 1976, str. 19–20. Koliko je ovo uspjelo našoj revolucionarnoj avangardi, koliko je ona uspjela da održi svoj revolucionarni eros, a koliko je potpala pod birokratske i tehnikratske utjecaje – bit će riječi u poglavljju o socijalizmu u Jugoslaviji.

narodnooslobodilačkom ratu — mora imati neke unutrašnje protuteže u samom sistemu vlasti i društvu ako ne želi da se deformatira u konzervativne, pa čak i kontrarevolucionarne društvene snage. Ni jedna birokracija ne može dulje vremena izdržati, pa čak i kad nije srasla s državnim aparatom, da raspolaže glavnim polugama društvene vlasti i da ostane revolucionarno intaktna ako i sama ne izgraduje ili ne favorizira stvaranje onih protuteža u društvenom mehanizmu kojima treba da se prevlada i birokratska vlast i najamni odnos koji joj je u temeljima. Čak i partijski pluralizam, kojim će se sigurno odvijati socijalistički procesi u razvijenim zemljama, nisu dovoljna garancija za prevladavanje prevlasti birokracije. Partijski pluralizam, sa svojim političkim demokratizmom, može samo sprečavati snažnije deformacije pojedinog partijskog i političkog monopola, ali ga dokinuti ne može. Jedino su demokratski procesi samoupravljanja one historijske protuteže, one klice komunističke budućnosti koje daju glavni pečat i obilježe jednom historijskom procesu kao perspektivnom socijalističkom i glavna protuteža izopačavanju socijalističke birokracije i sistema u konzervativni pa čak i kontrarevolucionarni. Nisu ni ovo, kako ćemo vidjeti, jednostavnvi procesi bez svojih problema i protivrječa.

Prema tome, kao što smo vidjeli da u razvoju državnog kapitalizma postoje različite mogućnosti i tendencije razvoja od kojih smo spomenuli barem dvije najvjerojatnije tj. jednu prema različitim oblicima militarištčkog, fašističkog ili nekog drugog totalitarizma, i drugu prema takvim demokratskim oblicima koji različitim progresivnim procesima u ekonomici i politici vode sistemima državnog i samoupravnog socijaliza — tako i u razvoju državnog socijalizma ishodi nisu fatalistički zasnovani.

Vidjeli smo da je problem *protuteže* — zapravo historijsko-kritičke, društveno-konkretnе korekcije i ograničavanja totalne vlasti i u političkoj i u ekonomskoj sferi — bitno i presudno pitanje razvoja socijalizma. Znademo veoma dobro da su svi veliki marksisti — a vidjeli smo da je ovaj problem bio veoma dobro zapažen i u drugim revolucionarnim pokretima, često i jasnije nego kod mnogih marksista — uočavali opasnosti birokratiziranja socijalističke vlasti i da su tražili izlaze na različite načine. U ruskoj revoluciji ovo je pitanje bilo jedno od centralnih. Problem demokratizma u partiji, demokracije javnog mnenja, postojanje i djelovanje drugih socijalističkih partija, radničke kontrole i karaktera u funkciji sovjeta, partijske opozicije i zadaće radničke i seljačke inspekcije itd. sve su to bili sudbonosni problemi za mlade revolucionarne snage koje su prve u historiji nastojale da ostvare vjekovni san podjarmljenih i obespravljenih.

Znademo da je tok ruske revolucije išao zatim obratnim pravcem. Ni su stvarane te protuteže, nego su postepeno eliminirane sve one koje su barem in nuce postojale u toku revolucije, a instalirana je politička birokracija, u prvom redu partijska, kao neprkosnoven, i u njenom partijskom vrhu bila je koncentrirana cijelokupna materijalna, politička i duhovna moć. Ovakav proces nužno dovodi do postepenog ukidanja i svake unutrašnje partijske demokracije, potpunog srastanja ekonomike i politike jačanja birokratsko-etatističkih struktura, drastičnog sužavanja

demokracije i na drugim područjima društvenog života. Istodobno svijest i moralni lik nekadašnjih revolucionara deformira se do te mjere da se u medusobnim borbama počinju služiti i najnedoštojnijim falsifikatima i lažima, montiranim procesima, ucjenama i istrebljenjima. Kada jedna politička grupacija doveđe početni razvoj državnog socijalizma do ovoga stupnja tj. do fizičkog likvidiranja ostalih socijalističkih snaga koje nisu naklonjene ovakvom tipu političkog i ekonomskog totalitarizma, kada dokine sve socijalne protuteže koje su se počele razvijati u raznim oblicima radničkih i društvenih savjeta, slobodnih sindikata i slobodnije društvene kritike – onda na djelu ne može biti ništa drugo nego dosad nepoznat oblik birokratsko-etatističke kontrarevolucije. U tome je bit staljinizma – onog historijskog fenomena koji je i teorijski i praktički zatekao socijalističke snage i revolucionarne pokrete.

Oznaka »kontrarevolucija« ne znači u ovom slučaju vraćanje na prevladane društvene sisteme feudalizma ili klasičnog kapitalizma. Ona označava anuliranje početnih stvarnih socijalističkih impulsa koji su radničkoj klasi i radnim ljudima davali historijske šanse da ovladaju svojim proizvodnim i društvenim procesima, što i jest bitan smisao i cilj socijalizma, i skretanje tog razvoja na drugi historijski kolosijek koji je dosad bio u historiji nepoznat, kolosijek političkog i ekonomskog totalitarizma. Politički gledano, radilo se o apsolutnoj vlasti političke birokracije koju je osiguravala svim nedemokratskim, tj. državnim, a to znači policijskim i vojnim aparatom. Ekonomski gledano, radilo se, prvi put u historiji, o provedenom integralnom državnom kapitalizmu u kojem je dokraj ostvareno potpuno državno vlasništvo, nad sredstvima za proizvodnju, državno otudivanje viška rada od radničke klase, o državnoj akumulaciji i planiranju. Potpuni politički i ekonomski monopol doveo je radničku klasu u gori socijalni i politički položaj nego li u razvijenim gradanskim zemljama, te se Engelsovo predviđanje takve situacije u potpunosti obistinilo. Njoj je ne samo bilo zabranjeno mijenjati radno mjesto, nego joj je podržavljanjem sindikata onemogućen i kolektivni radnički otpor i borba za stvarne historijske interese. Sasvim je jasno da je ovakav sistem političkog totalitarizma omogućio potpunu manipulaciju javnim mnijenjem koja je dovodila i do tako drastičnih primjera da je staljinizam u sukobu sa drugim nekim komunističkim partijama (npr. jugoslavenskom, kineskom ili evrokommunističkom) svoju javnost obavještavao u sukobima onako kako je njihova birokracija to htjela, lišavajući svoje narode i jednog jedinog originalnog retka iz napisa i polemike drugih partija. Ni jedan jedini odgovor ili kritički spis drugih radničkih i komunističkih partija nije u tim zemljama tzv. realnog socijalizma bio objavljen.

Ovakvim političkim despotizmom, koji ima svoj analogon u nekadašnjim azijskim ili rimskim despocijama, ovakvim nedemokratskim manipuliranjem javnim mnijenjem moguće je naravno i svoje oružane snage pretvoriti u poslušno oružje državne politike. U ovakvim sistemima mogući su, dakle, i ratovi, vojne intervencije – sve ono što je socijalizam u prvom redu imao u svom programu da dokine kao najveće zlo čovječanstva, kao stupanj najveće dehumanizacije čovjeka. Stvarni socijalizam niti može voditi agresivne ratove – obrambene da – a ni bilo kakve

vojne intervencije u cilju »izvoza revolucije«. Ovo je toliko značajan problem suvremenog svijeta i socijalizma da je potrebno reći i nekoliko riječi više.

U vezi s pitanjem rata i socijalizma postoje ne samo kontroverze, nego i mnoge konsuzije.¹⁹⁰ Koliko je staljinizam štetio marksizmu i socijalizmu, vidi se i na ovom primjeru. Marksizam se poistovjetilo s određenom državnom pragmatikom a da se nije pitalo — što je s marksističkim i socijalističkim principima? Dovoljno je bilo da političke snage, koje su nekad i bile socijalističke, naprave odredene postupke koje s proklamiranim principima socijalizma i marksizma nemaju veze pa da ih moćan ideološki aparat opravlja besprincipijelnim sofizmima i lansira u međunarodni radnički pokret kao nove istine. Kao što se dogodilo s mnogim drugim fundamentalnim pitanjima marksizma i socijalizma — pitanjima države, socijalističke demokracije, samoupravljanja, humanizma itd. tako je bilo i s pitanjem rata. Pogromi protiv mnogih revolucionara i socijalista opravdavali su se izmišljenim objedama kao što su narodni neprijatelji, fašistički špijuni itd. a ratne i vojne intervencije odmah su opravdane novim sloganima poput onih o ograničenom suverenitetu, internacionalnom dugu i solidarnosti, pravednom ratu ili bratskoj pomoći koju uglavnom nitko nikada nije ni tražio. Na ovaj način marksizam gubi svoju principijelnost, duboki humanizam s kojim se i pojavio na historijskoj sceni. Na kraju stvari dolaze do takvog paroksizma da izgleda kako je sve što neke društvene snage, koje navuku na sebe marksističko ili socijalističko ruho, učine i historijski opravdano i sanкционirano. Na kraju dolazimo do toga da je sve opravданo — pa se zaista postavlja pitanje: a po čemu bi se socijalizam trebao razlikovati od svih dosadašnjih klasnih eksplotatatorskih, izrabljivačkih, opresivnih i nehumanih društvenih sistema. Ako se ni po čemu ne treba razlikovati — zašto bi se gubile tolike energije i žrtve za njegovu realizaciju! Ako se misli da se i u socijalizam može ići s devizom da cilj opravdava sredstva — onda treba jednom zauvijek biti načistu da se zločinačkim sredstvima ne može boriti za humanističke ciljeve, da ih takva sredstva zatamnuju i izopačavaju.

S obzirom na ovo pitanje rata, svi dosljedni marksisti i socijalisti bili su protiv ovog najnehumanijeg oblika ljudskih, nacionalnih ili državnih odnosa, i to jednostavno zato što rat stvara najdublju otudenost u kojoj čovjek postaje puko sredstvo, broj za realiziranje bilo kojih i bilo kakvih parcijalnih interesa. Rat je dosad bio produženje unutrašnje politike eksploracije i podjarmljivanja. I samo gdje ona postoji logična su posezanja za novim teritorijima, tržišta i zonama utjecaja — što je jednom socijalizmu uvijek bilo ne samo tude nego izravno suprotno onome što je proklamirao. Rat je jedna od manifestacija ljudskih odnosa u kojima je čovjek kao jedinka najdublje pada, najdublje bio ponižen i obespravljen. Socijalizam i marksizam su zato u prvom redu dizali svoj glas protiv rata, tj. protiv svih onih unutrašnjih odnosa obespravljenosti i ugnjetavanja.

[190] Ovdje je riječ samo o problemu osvajačkih, agresivnih ratova i vojnih intervencija, a ne o obrambenim, narodnooslobodilačkim i sličnim koji su legitimno pravo svake zemlje ili oslobođačkog pokreta. U našoj literaturi vidi značajnu studiju E. Kardelja, *Socijalizam i rat*, Beograd, 1960, kao i interesantnu diskusiju objavljenu u časopisu *Marksistička misao* br. 5, 1980. godine.

nja koji su omogućavali ili bili osnova i takve politike. Prema tome, linija socijalizma koja razvija već naznačene protuteže razvoju birokratskih i etatističkih deformacija i apsolutizacije političke sfere — ne može nikada opravdavati ratne avanture bez obzira s koje strane dolazile. Linija početnog državnog socijalizma koja je postepeno eliminirala sve protuteže i zapadala sve dublje u deformirane birokratske odnose, jačajući tako konzervativne i na kraju i kontrarevolucionarne birokratske političke snage koje sve više slijede svoje parcijalne i državne interese — može i u ratnim operacijama i vojnim intervencijama sagledavati dio svoje opće podjarmljivačke politike. A tada više ne možemo govoriti o socijalističkim snagama nego o deformirano birokratskima s ogoljelim državno-kapitalističkim društvenim odnosima. Državni socijalizam je, kako smo vidjeli, u biti privremena i labilna društvena struktura koja većinom svojih strana pripada još tipu historijski gradanskog, klasnog i političkog društva. Njegov bitni društveno-ekonomski odnos je identičan integralnom državno-kapitalističkom odnosu koji s pravom nazivamo državno-socijalističkim jer su na vlasti društvene snage čije su intencije da prevladaju a ne fiksiraju taj državno-kapitalistički odnos. Ali upravo zbog takvog karaktera tih odnosa — pri čemu su stvaranje viška vrijednosti i najamni odnos još uvijek na djelu — ove strukture najamnog odnosa i eksploatacije veoma lako jačaju ako im se ne upgrade socijalističke protuteže u jačanju prava radnih ljudi da upravljaju svojim društvenim životom, a u prvom redu da raspolažu rezultatima svoga rada. Jednom riječi da dokidaju sistem ekonomskog otudjenja koji nužno rada i potencira moć onih snaga koje raspolažu viškom rada. A to su u sistemu državnog socijalizma sfera političke birokracije. U takvoj osamostaljenoj političkoj birokraciji mogući su svi oblici deformacija, posezanja za raznim nemoralnim sredstvima u medusobnim borbama, bonapartističke ambicije, samovolje i gaženje svih nekad proklamiranih humanističkih principa s kojima se išlo u revoluciju. Tek ovakvi, u biti staljinistički i kontrarevolucionarni sistemi mogu se srozati na nivo nekadašnjih vlastodržaca i eksploatatorskih klasa koje su uvijek s prezирom gledale na čovjeka i smatrale ga samo sredstvom njihove, tobože, historijske vokacije i kalkulacije. Slične situacije imamo i u takvim »socijalističkim sistemima« koji su izrasli u potpuno nerazvijenim uvjetima, pri čemu su se njihove revolucionarne snage u velikoj mjeri militarizirale dugotrajnim ratovima za oslobođenje a nosioci tih pokreta nisu progredirali dalje od jedne birokratsko-etatističke i bonapartističke svijesti kojoj duboki sadržaji socijalističkog humanizma svjetluju katkad na marginama idejnih preokupacija (slučaj s Vijetnamom ili prije s Kampućijom).

Svoditi, dakle, ovakve situacije na nekakve greške ili nedostatke mlađih socijalističkih država ili sistema potpuno je nedovoljno i neprihvatljivo. Socijalisti imaju, naravno, pravo i na greške. Ni oni ne mogu odjednom ovladati cijelokupnim društvenim procesima te će svi takvi pokreti u traženju putova produbljivanja socijalističke revolucije imati više ili manje promašaja. Nikad se historijski novo nije stvaralo s dokraja proračunatim parametrima i veličinama, jer historija nije ni matematika ni makrofizika. Ali za oružane intervencije, upropaštavanje ljudskih života i idealu nisu potrebbni nikakvi duboki znanstveni uvidi i velika historijska iskustva. Treba biti jedino socijalist, prožet humanističkim idealima, tre-

ba poštovati čovjeka i razumijevati njegove patnje — pa da se i ne pomisli na nečovječne metode rata i upropaštavanje pojedinaca, porodica pa i cijelih naroda. Svoje unutrašnje teškoće i protivrječja socijalisti ne mogu rješavati nijihovim ekstrapoliranjem na vanjsku scenu. Svi su dosadašnji takvi pokušaji od zauzimanja pojedinih zemalja u staljinističkom razdoblju do raznih intervencija u Čehoslovačkoj, Afganistanu, Kambodži itd. stvarali samo dodatne teškoće tim režimima a nisu riješili niti jedno socijalističko pitanje. U današnjem svijetu intenzivnih i brzih komunikacija, s naraslim osjećajem za probleme čovjeka, njegove slobode i prava da odlučuje o svojoj sudbini, svi ovi koraci samo pridonose kompromitiranju velikih ideja socijalizma, jer se staljinizam, pa makar i u njegovim blažim formama realnog socijalizma izjednačuje s razvijenim socijalizmom. I ovoga puta se obistinjuje davno izrečeni stav da narod koji podjarmljuje druge narode ni sam nije sloboden.

Vidjeli smo, dakle, da je državno-socijalistička struktura veoma protivrječna. Na voditi računa o toj protivrječnosti, o mogućim različitim ishodima ovoga razvoja, o zamkama koje takve strukture postavljaju njenim protagonistima, o mogućim i vrlo vjerovatnim deformacijama koje uz najbolju volju progresivnih snaga nastaju, jer je društvo još uvijek i klasno i hijerarhizirano, s različitim statusom njegovih pojedinaca i grupa — znači pretenciozno vjerovati da su vodeće, avangardne snage imune na utjecaje koji u takvim situacijama objektivno postoje. Međutim, i socijalisti su ljudi od krvi i mesa, normalni i psihopati, s različitim ambicijama, različitom širinom pogleda i različitim socijalnih i kulturnih proveniencija pa i procesi birokratizacije svijesti i ponašanja, sve do najgorih njegovih oblika, nisu rezervirani samo na predsocijalističke klasne sisteme. Dapače, kako sam već pokazao, proces srastanja ekonomike i politike u početnim etapama razvoja državnog socijalizma doseže najviše stupnjeve pa je i moć socijalističke političke birokracije veća nego što je to u bilo kojim modernim sistemima do danas. A da takva moć može veoma lako zavrtjeti glavu naročito onima koji su nekad bili proganjeni, a pogotovo kada se radi o pojedincima s primitivnjom psihologijom i s tradicijama raznih azijatskih i feudalnih apsolutizama — nalazimo, na žalost, potvrdu ne samo u jednom historijskom iskustvu.

Jedina protuteža — koju zasad teorijski i praktički poznamo jer sprečava ove procese birokratizacije, jer omogućava da se prevladavaju permanentne deformacije, što nužno vode i u kontrarevoluciju — jest što prije inaugurirati proces samoupravljanja kao ekonomski i politički oblik socijalističke demokracije. Partijski pluralizam je svakako jedan od značajnih načina u razvijenim zemljama da se sprječe politički, kulturni i drugi monopolizmi, ali ne može sprječiti dominaciju političke sfere, a to znači ponovo perpetuiranje političke i ekonomske otudenosti radnog čovjeka, iako sistem političke demokracije unosi mnogo više slobode i živosti u sferu javnog mnijenja i kulture u cjelini. Sistemi državnog socijalizma koji su započeli, iz već poznatih razloga, s jednopartijskim sistemima, nemaju te pluralističke ventile i još više su podložni, bez naznačenih protuteža, birokratskim deformacijama i neurotičkim reagiranjima na svaku pojavu opozicionih pojava ili slobodnijeg manifestiranja umjetničke, filozofske ili znanstvene kreativnosti.

Postavlja se pitanje kada ovi procesi birokratizacije i razne deformacije prelaze u ogoljele sisteme birokratsko-etatističke vladavine i dominantnog funkcioniranja državno-kapitalističkih odnosa u ekonomici? Precizan odgovor, kao i u drugim pitanjima historijske materije, nije lako dati. Zato postoje i mnoge kontroverze i kod najobjektivnijih analitičara ovih sistema. Odgovor u prvom redu treba potražiti u ponašanju vladajućih snaga. Ako birokratske snage svim mogućim opresivnim sredstvima sprečavaju dalje procese demokratizacije, u prvom redu početke prevladavanja najamnog odnosa raznim oblicima samoupravnih odnosa, ako sprečavaju da radnička klasa i radni ljudi razvijaju takve oblike demokratskih društvenih odnosa u kojima će oni sve više postajati gospodari svoga rada i imati sve više udjela u pitanjima akumulacije i proširene reprodukcije, ako sprečavaju demokratizaciju javnog mnenja, informiranja i kulture kojoj je sloboda nezamjenjiv medij kreativnog napretka — onda sigurno možemo govoriti da takvo društvo sve više gubi početni socijalistički karakter i da prelazi u ogoljeli birokratsko-etatistički sistem s državno-kapitalističkim ekonomskim odnosima. Ako se ovi procesi radikalno vode do kraja, ove birokratsko-etatističke snage moraju u svojoj kontrarevolucionarnoj usmjerenoći i s manjom ili većom brutalnošću obraćunati s genuinim socijalističkim snagama koje se na bilo koji način opiru ovom totalitarističkom procesu. Jedino se na ovoj liniji razmišlja i analize ovih društvenih zbivanja mogu razumjeti moskovski procesi. Bez Staljinovog kontrarevolucionarnog koncepta i prakse, bez spoznaje da je u tom svom brutalnom kontrarevolucionarnom naletu zatro sve one početne oblike socijalističke i gradanske demokracije koji su se probijali u prvim godinama slavne revolucije, bez svega toga ne mogu se shvatiti ne samo ti masovni zločini, što ih je ta birokracija počinila, nego i sve naknadne krize što ih ovi sistemi doživljavaju.

Moja teza o staljinizmu kao birokratsko-etatističkoj kontrarevoluciji izazvala je, uz mnoge i druge stavove, vehementnu reakciju u istočnoevropskoj birokraciji. Ruska »Pravda« me optužila da pozivam na »po-drivanje sovjetskog društva« i svrstala me u imeprijalističke sljedbenike, što su poznati kliščji i u polemikama s drugim kritičarima iz razvijenijih socijalističkih ili komunističkih pokreta. Dok se ne oslobode staljinističke teze da je integralni državni socijalizam izgradeni i razvijeni socijalizam, neće moći voditi nikakav stvarni i suvremenii marksistički dijalog. Ali je interesantno da se neki marksisti i u Jugoslaviji nikako ne mogu saglasiti s ovakvim analizama i zaključcima, iako — govorim, naravno, o onima koji to iskreno zastupaju — duboko vjeruju u ideju samoupravljanja kao dugoročno rješenje problema socijalizma. Oni su gotovo užasnuti tezom da bi se u tom slučaju staljinizmu moralno odreći socijalistički karakter, a ne pitaju se kakav je to socijalizam koji ne čini nikakve napore da dokine potpunu obespravljanost svoje radničke klase da vlada dohotkom da prevlada sadašnji najamni, dakle i otudeni odnos, da guši progresivne poticaje i procese u drugim zemljama nad kojima ima blokovsku dominaciju ili koje ulaze u njenu interesnu sferu po nagodbi s međunarodnim imperijalizmom, koja još i okupira druge zemlje itd. Nasuprot tome naši će jugoslavenski marksisti govoriti o kontrarevoluciji s obzirom na pokušaje naših nacionalistički ili staljinističkih snaga.¹⁹¹ Sta-

Ijinizam je za nas Jugoslavene svakako kontrarevolucija. O tome nema dvojbe. Ali zašto staljinizam onda nije kotrarevolucija i u SSSR-u?! Ako je staljinizam u Jugoslaviji kontrarevolucija, jer bi značilo negiranje samoupravnih i ostalih demokratskih procesa i instaliranje totalitarističke birokratske vlasti – zar nisu ruski Oktobar i Lenjinovi sovjeti kao vlast masa bili idejno, a djelomice i praktički, već usmjereni prema jednom tipu samoupravljanja? Zar Lenjinovi koncepti odumiranja države i borbe protiv birokratiziranja vlasti nisu označavali ona socijalistička htijenja koja je trebalo dalje slijediti? Zar pokolj stare lenjinske garde i tolikih drugih komunista, socijalista koji su težili izvjesnoj socijalističkoj demokraciji, pa makar još pod jakom ingerencijom političke sfere nije najdražičniji dokaz kontrarevolucionarnog zaokreta prema totalnoj vlasti političkog vrha i političih institucija s potpunom spregom policijskog i vojnog vrha? Šta je još trebalo učiniti da se birokratsko-etatičkoj kontrarevoluciji prizna njen stvarni legitimitet?^[191]

Teoretičari, ne samo marksistički, moraju biti dosljedni u svojoj analizi i zaključcima. To je uvijek bila slaba strana svih apologeta, a mi imamo najmanje razloga da to budemo. Pa ako neke pojave kod nas s pravom proglašavamo kontrarevolucionarnim, ne možemo ublažavati ocjenu onih historijskih fenomena koji su bili ne samo na istoj liniji negacije samoupravljanja nego i mnogo drastičniji i nehumaniji prema čovjeku i borcu za socijalizam.

Današnje sovjetsko društvo je baštinik jedne stvarne socijalističke revolucije, bez obzira na to u kakvim je nepovoljnim historijskim prilikama ona nastala, i jedne birokratsko-etatičke, staljinističke kontrarevolucije. Od njihove snage i sposobnosti kritičkog odnosa prema svojoj prošlosti zavisi koja će od ovih baština biti uzeta kao osnova za dalje društvene procese. Upravo zbog ovoga što je rečeno bilo bi neadekvatno pomisliti da su staljinska despocija i teror u potpunosti uništili sve klice socijalizma koje su tamo postojale. Mnoge stvarne humanističke i socijalističke težnje ostale su zapretane, jer nisu mogle zbog terora doći do izražaja. Osim toga, i sam Staljin, bez obzira koliko je on bio uvjeren da

[191] Stvarni nacionalizam u našim današnjim uvjetima, a on je uvijek dosad u biti bio etatizam, neminovno vodi nacionalnim antagonizmima i konfliktima i na kraju separatizmu, s jedne strane, kao i etatičkom centralizmu, s druge. A to su sve koncepti i tendencije suprotne samoupravnom socijalističkom konceptu i zato su u biti na liniji anahrone gradanske nacionalne ideologije i na kraju kontrarevolucije.

[192] Svakako o ovom sistemu drugačije misle oni komunisti i socijalisti koji su bili žrtve ovog suludog birokratskog terora. Iako ovo ne uzimam kao znanstveni ili teorijski argument, nije naodmet citirati mišljenje K. Stajnera, jednog još uvijek živog svjedoka tog ponraćenja historijskog uma. U svojoj drugoj biografskoj knjizi on piše: »Istina ne može štetiti nijednoj dobroj zamisli. Svim svojim prijateljima i neprijateljima želim glasno poručiti – moj životni cilj je demaskirati staljinizam, pokazati da razdoblje Staljинove vladavine nema nikakve veze sa socijalizmom, naprotiv da je kompromitacija ideje i prakse socijalizma.« (K. Stajner, »Povratak iz Gulaga, Zagreb, 1981, str. 7). Ovo, kako rekoh nije znanstveni ni teorijski argument, ali je – možda je to i važnije – ljudski. Jer socijalizam nije samo tehnički problem boljeg razvoja proizvodnih snaga i to nije uopće njegov glavni problem u ovom ionako tehnički zahuktalom i paradoksalnom svijetu. Socijalizam je stupio na historijsku pozornicu da bi riješio unutrašnja protivrečja kapitalizma, ali zbog novih, humanijih, solidarnijih društvenih odnosa, zbog težnje da oplemeni čovjekovu ličnost i da čovjeka oslobođi dosadašnje »jednodimenzionalne« i često gotovo animalne egzistencije. Zato se i u razvijenom današnjem svijetu, kome više nije nikakav problem tehnološki napredak – smisao i značenje socijalizma sve više pomicaje prema njegovoj etičkoj i humanoj strani.

učvršćuje socijalističke tekovine, nije mogao svoj teror prikazati drugačije nego kao obranu socijalizma. On je morao ostati u krilu radničkog pokreta i marksizma, te upotrijebiti sve moguće ideoološke sofizme, falsifikate u vezi s procesima, presije itd. da bi se prikazao kao stožer međunarodnog radničkog i komunističkog pokreta. A to je ipak značilo i danas znači da su podložni i kritičkoj ocjeni tih pokreta, da ne mogu uvijek djelovati samo prema svojim unutrašnjim zakonitostima birokratske svijesti i da se moraju i podvrgavati odredenim stavovima i koncepcijama koje su nastale u tim razvijenim pokretima kao nove historijske spoznaje i kao rezultat njihova osamostaljenja. Historijska iskustva koja je taj pokret stekao samo u vezi s jugoslavenskim otporom staljinском hegemonizmu i ostalim pretenzijama u odnosima među komunističkim i socijalističkim partijama bila su već tolika da je dokraj bio uzdrman koncept jednog revolucionarnog centra i jednog tobože historijski potvrđenog modela socijalizma koji je trebalo samo primijeniti. Isto tako je veoma značajno za sve te zemlje da cijelokupnu svoju ideologiju zasnivaju na tzv. klasicima marksizma. Bez obzira na dogmatizam i često pragmatičke, jednostrane i nekreativne interpretacije tih tekstova, njihove generacije su ipak suočene s jednom od najdubljih i najkritičkih misli modernog vremena što ne može ostati bez traga i pozitivnog djelovanja kod mnogih pojedinaca koji se s tim djelima susreću. Upravo zato će uvjek iz njihove vlastite sredine proizlaziti napor i tendencije da se socijalni realitet dovede u sklad s revolucionarnom teorijskom misli marksizma, što se već ne jedanput pokazalo posljednjih decenija.¹⁹³ Bez obzira na drastična reagiranja vladajuće birokracije, ona će pod pritiskom međunarodnog socijalističkog pokreta biti sve manje sposobna i spremna da stalno ugušuje takve tendencije koje su u drugim nekim pokretima, pa čak i socijalističkim zemljama postale opća mjesta i dio njihova historijskog hoda. To je upravo slučaj s problemima socijalističke demokracije, slobode i samoupravljanja. Zato je dijalog s njima u tom smislu od najvećeg historijskog značaja i upravo sudbinski. Treba stalno raspršivati njihovo samozadovoljno i imperijalno ponašanje da su oni kriteriji marksističkog i stalno ih prisiljavati da misle i da se približavaju onom duhu marksizma gdje jedino mogu naći adekvatne izlaze iz navedenih protivrječja. To je jedna od mogućnosti izlaza iz ovih makabričnih historijskih situacija — mogućnost koja ne mora postati stvarnost, ali će još manje postati ako je odbacimo.

Zbivanja u istočnoevropskim zemljama posljednjih nekoliko decenija pokazala su da su ovakve tendencije i teorijska sazrijevanja i njihove reperkusije imanentne ovim strukturama. Intelektualni krugovi u tim zem-

[193] Ovo je veoma dobro uočio i Bahro kada primjećuje: »Utoliko je simptomatičan razvitak koji se u međuvremenu očrtava u svim zemljama realnog socijalizma, da je naime aparat prisiljen za svoju vladavinu najopasnije elemente hranići direktno u svojim njedrima. Govorim o grupaciji njegovih vlastitih ideologa, koje on degradira na izvršne specijaliste za agitaciju i propagandu. Iz te grupacije dolaze duhovni vode antibirokratskog bloka. Ideolozi su prvi kadri svoju frustraciju zbog birokratskog sistema uloga, koji deformira razvitak njihove ličnosti i sprečava svaki bitan izraz njihove individualnosti, osmislići i svesti na socijalne uzroke...« (R. Bahro, *Alternativa*, str. 274.) Ako tome dodamo i permanentno protivjeće koje postoji između narašlih proizvodnih snaga i navedenih proizvodnih i društvenih odnosa, onda će nam biti još jasnija potreba traženja izlaza na liniji revolucionarnog marksizma.

ljama, zajedno s mnogim ideoloziima ili članovima različitih marksističkih centara, instituta ili komisija u kontaktu sa sve razvijenijom marksističkom misli i praksom u svijetu ne mogu ostajati na skućenim i primativnim birokratskim konceptima i socijalnoj praksi. Odatle su već nekoliko puta potekli inicijalni impulsi da se prevladavaju ti historijski anakronizmi u evropskom razvijenom svijetu u kojem i sama gradanska demokracija pruža više mogućnosti marksističkog i socijalističkog dijaloga nego ovi birokratski sistemi, koji se, nota bene, zaklinju na marksizam.

Sigurno je da će radikalnije i osmišljenije akcije u socijalnoj bazi društva, u radničkoj klasi morati da čine jedinstvenu protutježu tom birokratskom etatizmu s naznačenim intelektualnim impulsima. Radnička klasa u tim zemljama, u kojima nema svoje slobodne sindikate ili druge organizacije u kojima može slobodno artikulirati svoje zajedničke interese i ciljeve, u kojima ostaje upravo zato politički mnogo više prikraćena nego u gradanskim demokracijama, također je već prošla mnoga tragična iskustva. Nedavno smo doživjeli da se u ime socijalizma može radničkoj klasi nametnuti i ratno ili izvanredno stanje. Ne treba, međutim, misliti da su sve to samo porazi radničke klase i socijalizam. Svaki poraz u historiji također je i dalji stupanj sazrijevanja pokreta. Pa ako je Marx s pravom mislio da će radnička klasa u kapitalizmu morati da prode mnoge borbe, pobjede ali i poraze dok ne oformi u potpunosti svoju svijest o historijskoj ulozi i stvarnim historijskim, a ne samo partikularnim i pragmatičkim, interesima — danas možemo reći da to isto vrijedi i za razdoblje socijalizma. Državni socijalizam ne znači ujedno i definitivno oslobođenje radničke klase te bi joj zadatak trebalo da bude samo da izgraduje uspostavljeni sistem. Izgradivanje uspostavljenog sistema državnog socijalizma znači, kako smo vidjeli — neminovno srljanje u kontrarevoluciju. Državni socijalizam jest vladavina u ime radničke klase, ali jačanje države i birokracije na račun radnih masa znači njihovo dalje obe-spravljenje i otudenost. Socijalizam koji ima historijsku perspektivu, jest, kako smo vidjeli, spoj, jedinstvo, prožimanje državno-socijalističkih i samoupravno socijalističkih struktura i tendencija. Najveć historijsko iskustvo radničke klase bit će upravo u tome da shvatí da, uza sve hvalopojke radničkoj klasi izrečene od birokracije, tek u izgradivanju samoupravnih odnosa ima ona garanciju da postane odlučna snaga društva. Buržoazija je vladajuća klasa na taj način što prvo, ima sredstva za proizvodnju u svojim rukama i drugo, što joj njezini politički predstavnici u sferama vlasti odgovaraju za svoje postupke i politiku. *Radnička klasa će postati vladajuća tek onda kada svojim samoupravnim institucijama osigura da sredstva za proizvodnju ima u svojim rukama, da određuje i vlađa sistemom proširene reprodukcije i kad njezini delegati u političkim tijelima budu njoj i stvarno odgovarali. U početnim razdobljima državnog socijalizma dosad nije bilo niti jedne od ovih socijalnih komponenata i realiteta.*

Dosadašnji postrevolucionarni procesi idu, dakle, u ona iskustva o kojima je Marx govorio. Izolirani prodori u tkivo svjetskog kapitalizma koji su započeli Oktobrom, kao i poslije neke značajne revolucije još nisu riješili problem potpune promjene svijesti i prilika. Cijelo 20. stoljeće je period tih iskušenja, iskustava, mijenjanja, stagnacija, pa čak i retrograd-

nih procesa. Vidi se samo da socijalna revolucija, radikalne društvene promjene u svjetskim razmjerima nisu ni šetnja s uvijek jasnim ciljevima niti akt od nekoliko decenija.

Kako prevladati državni socijalizam

Jugoslavija na tragu Marxove misli

U svim dosadašnjim socijalističkim revolucijama socijalizam, kao „prva faza komunizma“ (Marx) stupio je na historijsku scenu kao *državni socijalizam*. Ta historijska činjenica postala je za marksisticku, kao i svaku drugu socijalističku teoriju, pravi *teorijski izazov*. Iako je egzistencija i potreba države bila u marksističkoj teoriji pretpostavljena, akcent je uvijek i u prvom redu bio na »samoupravi proizvodača« i »odumiranju države«.¹⁹⁴

Danas možemo sa sigurnošću reći da su Marx i Engels bili protivnici državnog socijalizma kao sinonimu za prvu fazu komunizma, tj. socijalizma, i da su, dapače, smatrali da takav etablirani poredak dovodi do koncentracije političke moći a time i pojačane eksploracije radničke klase (vidi Engelsovu bilješku uz projekt za Erfurtski program).

Međutim, ni jedna revolucija nije dosad ostvarila tu »samoupravu proizvodača«, nego je jačanjem političke sfere (državne i partiske moći i monopola) dovodila sebe u pitanje, a u nekim je slučajevima proizvela sasvim suprotne fenomene — birokratsko-etatističke, nedemokratske i stagnantne situacije, pa čak i birokratsko-etatističke kontrarevolucije (staljinizam).

Državni socijalizam, pogotovo s dominacijom jedne partije, zato je ne samo jedan novi historijski fenomen, koji nije bio teorijski predviđen kao zatvorena historijska etapa, nego i bitni egzistencijalni problem dosadašnjih revolucija i najveći izazov socijalističkoj misli. Ako izuzmemmo kratkotrajne napore Lenjina i mnogih drugih boljševika da odgovore na ova pitanja (Lenjinovo shvaćanje sovjeta, sindikata, radničke kontrole, nadalje stajališta lijevih komunista i nešto kasnije Radničke opozicije), teorijsko razmišljanje o republici i komunizmu savjeta (tzv. »komunisti savjeta« u Njemačkoj, Nizozemskoj, Italiji nakon I svjetskog rata), kao i druge neke teorijske elaboracije ovog pitanja kod anarchista raznih provenijencija, anarhosindikalista i gildsocijalista — što je sve uglavnom

[194] Dovoljno je pogledati Marxove analize i zaključke u povodu Pariške komune u djelu »Građanski rat u Francuskoj«, nadalje Engelsov »Anti-Dühring« i Lenjinovu »Državu i revoluciju«.

ostajalo na planu teorije — najdublje teorijske, a naročito praktičke zahvate ostvarili su dosad jugoslavenski marskisti. Treba odmah naglasiti da se bez obzira na to, bez obzira i na nekoliko već predenih etapa, jugoslavenski marksisti i komunisti nalaze, s obzirom na prevladavanje državnog socijalizma, uglavnom na prvim stepenicama tog historijskog procesa.

Jugoslavenska socijalistička revolucija je stjecajem različitih i nepredviđenih historijskih okolnosti pokušala da razriješi tu novu historijsku enigmu, u najužoj vezi s problemom staljinizma, tj. smisao, karakter i bit državnog socijalizma i prijelaznog perioda (socijalizma ili prve faze komunizma) koji, već po tom svom nazivu »prijelazni« ne može biti nikakva zatvorena društvena niti društveno-ekonomski formacija.

Jugoslavenski marksisti, međutim, nisu na samom početku tog procesa postavili to fundamentalno pitanje socijalizma 20. stoljeća kao svoj bitni problem. Naprotiv, ideja državnog socijalizma — moglo bi se u svim dosadašnjim slučajevima govoriti o *partijsko-državnom socijalizmu* — bila je opće prihvaćeni idejno-politički koncept koji nije pobudio nikakve veće sumnje. Ta činjenica, da su jugoslavenski marksisti uspjeli teorijski prevladati ovaj koncept, posljedica je mnogih okolnosti od kojih treba najkraće nавести samo neke. Jugoslavenska socijalistička revolucija, njen oružani period i poslije izgradnja nakon završetka rata, odvijala se ne samo u sasvim specifičnim uvjetima fašističke okupacije nego s mnogim pozitivnim, ali i ograničavajućim prepostavkama i utjecajima. Kad su nakon rata započete duble socijalne transformacije (nacionalizacija kapitala, agrarna reforma i ograničavanje posjeda, potpuno ovladavanje političke sfere od KPJ itd.), nove snage društva, jugoslavenski komunisti, imali su iza sebe jednu neponovljivu herojsku epopeju narodnooslobodilačkog rata (1941-1945) u kome je KPJ bila glavni inspirator i njegova kičma, rata koji je na svojevrstan način sadržavao i involuirao važne elemente socijalne, socijalističke revolucije. Sa svojim veoma sposobnim vodstvom, i sa već velikim historijskim iskustvima, jugoslavenski komunisti nastavljaju nakon rata dalje socijalne transformacije, koristeći se velikim ugledom i povjerenjem velikog dijela jugoslavenskih naroda.

Za našu temu mnogo je važnije naglasiti *ograničavajuće i negativne okolnosti, utjecaje i komponente* koje su također odredivale i oblikovale svijest i praksu revolucionarnih snaga, u prvom redu komunista. Da bi se razumio tok socijalističke revolucije u Jugoslaviji, neophodno je istaknuti slijedeće momente:

prvo, Jugoslavija je bila u evropskim relacijama jedna od najnerazvijenijih zemalja, što znači da je radnička klasa bila brojčano slaba (desetak posto stanovništva), bez velikih i trajnijih revolucionarnih i demokratskih tradicija (ovo posljednje naglašavam);

drugo, Komunistička partija je gotovo od svog osnivanja morala djelovati u dubokoj ilegalnosti, gubeći mnoge svoje i najbolje kadrove u borbi s buržoaskim režimom. Ona se pri tom najviše koristila boljševičkim (ne staljinističkim) iskustvima i kalila svoje kadrove, koliko se naravno u ile-

galnosti moglo, na literaturi koja je u tom meduratnom razdoblju bila dostupna (neka djela Marxa, Engelsa, Plehanova, Lenjina, Kautskog, poslije Staljina, kao i na spisima jugoslavenskih marksista). Ovaj karakter ilegalnosti pokreta zaslužuje posebnu pažnju istraživača modernog socijalističkog pokreta, jer se neka ponašanja avangardnih snaga nakon osvajanja vlasti mogu razumjeti, iako ne uvijek opravdati, upravo sagledana iz tih oblika. Ilegalni rad i borba razvijaju posebnu psihologiju. S jedne strane, formiraju se odvažne, predane, požrtvovne i snalažljive ličnosti, ali s druge strane, nije omogućen razvoj demokratskog duha, demokratskog načina rješavanja političkih problema, jer je pristup na političku pozornicu tim snagama bio jednostavno zabranjen. Posljedica je toga i isključivosti i netolerantnosti prema drugim mišljenjima, velika autoritarnost, naročito vodećeg centra, što su još i pojačavala teška vremena i zbijanja u Evropi potkraj tridesetih godina. Pred fašističkom naprednjom, i u mnogo slobodnijoj atmosferi, mnoga pitanja bila bi bespredmetna. Da bi se revolucionarno suprotstavila tom novom barbarstvu, moral je i sama poprimiti karakter revolucionarnog i vojnog odreda. Ovakvo obilježje još se samo pojačavalo za rata i narodnooslobodilačke borbe, kada je KPJ bila ne samo politički organizator ustanka i borbe protiv okupatora nego i glavna rukovodeća snaga oslobodilačkih vojnih jedinica. Zato, i bez obzira na demokratizam koji se javlja u svakoj socijalnoj revoluciji, bez obzira na drugarske odnose boraca i rukovodilaca, sistem komandiranja ostaje ipak jedan od preduslova uspješnog vodenja vojnih operacija;

treći veoma važan ograničavajući moment jest činjenica da je KPJ bila i jedna od sekcija Treće internacionale, te je utjecaj politike Internationale, naročito tridesetih godina nakon kontrarevolucionarnog Staljinovog zaokreta, morao ostaviti traga na koncepcijama vodećih snaga pokreta.

S obzirom na mnoga iskušenja i postupke i nakon rata, suženi demokratizam u idejnoj sfери i javnom mnenju, naklonost rješavanju mnogih pitanja administrativnim mjerama, nepovredivost Staljinova autoriteta do sukoba s Informbiroom itd., neki naginju pojednostavljenoj shemi, da bi odgovorili na sva ta naša protivrjećja, po kojoj je KPJ bila staljinistička partija koja se nakon sukoba 1948. mukotrpno osloboda svoje staljinističke prošlosti. Ova teza je historijski neodrživa, jer na temelju nje ne bismo mogli razumjeti najbitnije momente razvoja socijalističke revolucije u Jugoslaviji. Ova teza robuje također jednoj drugoj predrasudi, a to je izjednačavanje boljevičizma i staljinizma, što su također dvije bitno različite kategorije. Boljevička partija bila je, uz sve svoje nedostatke, partija revolucije; staljinistička partija je, uz sva svoja pozivanja na boljevičke tradicije i lenjinizam, partija kontrarevolucije. Jugoslavenska KP bila je također jedna revolucionarna partija par excellence i nadahnjivala se upravo značajnim boljevičkim tradicijama, jer su uvjeti borbe i jedne i druge partije bili prilično podjednaki. Da su, međutim, utjecaji staljinizma postojali, naročito od sredine tridesetih godina, o tom nema nikakve sumnje. Pitanje je samo, što također nije tako jednostavno, u čemu je bio taj utjecaj i kako se staljinizam prelамао u svijesti i djelovanju jugoslavenskih revolucionara koji u tim godinama, kao ni jedan drugi

komunistički pokret, nisu mogli objasniti smisao sudbinskih zbivanja u Rusiji. Naprotiv, uza sve nedoumice pa i izvjesna neslaganja, podlijegali su staljinskoj mistifikaciji da je njegova politika samo rigoroznije nastavljanje istinske Lenjinove misli i politike. Kontrarevolucionarni karakter Staljinove politike očitovoao se u tome što je policijskom silom zatro sve komunističke klice koje su se s mukom počele oblikovati u toku Oktobra (stvarne sovjete, slobodne sindikate, početke samoupravljanja, demokratizam u partiji, itd.). Isto tako što je uveo jednu totalitarističku strahovladu, oslonjenu na policijsku i vojnu silu, te uništilo i pogubio sve pojedince i slojeve društva u koje je i samo posumnjao da bi mu mogli biti opozicija.¹⁹⁵

Jugoslavenska KP bila je mala, ali revolucionarna partija koja se u teškoj ilegalnoj borbi nadahnjivala najvišim revolucionarnim i humanističkim idealima i čiji su članovi bili spremni na najveće žrtve u toj borbi. Staljinistička partija ne može biti partija revolucije, a KPJ je to bila. Njeni kadrovi su nesebično stali na čelo oslobođilačke borbe naroda Jugoslavije, borbe u kojoj nitko nije mogao računati da ga u budućnosti očekuju neke mirnodopske fotelje. Ona je u toj borbi izgubila i tri četvrtine svoga predratnog kadra, a u toku borbe i revolucije i mnogo više kadrova iz novog sastava.

Drugi bitan moment koji prije navedena teza ne može objasniti jest otpor i radikalni sukob KPJ sa Staljinom i staljinizmom 1948. godine. Staljinizam je podrazumijevao pokoravanje — za razliku od lenjinizma — a jugoslavenski komjnnisti nisu bili, kako znamo, spremni na pokornost. Godina 1948. zato je jedan od izuzetnih primjera revolucionarnog etosa, ljudskog i političkog digniteta.

Stvari i pojave su mnogo kompleksnije i potrebno je mnogo historijskog i teorijskog iskustva da se objasne dosadašnja zbivanja u ovom našem stoljeću. Problem ostaje da se objasni u čemu je bio staljinistički utjecaj na tadašnje članice Kominterne, dakle i na KP Jugoslavije, i s kakvim su marksističkim i socijalističkim konceptima jugoslavenski komunisti započeli ostvarivati socijalizam u Jugoslaviji nakon pobjednosne narodnooslobodilačke borbe i oružanog dijela socijalističke revolucije.

Ni jedna komunistička partija, pa ni jugoslavenska, u to vrijeme prije drugog svjetskog rata, nije mogla poznavati nikakva druga socijalistička iskustva osim ruskog, jer druga nisu postojala. Ako tome pridodamo zavisnost svih sekcija od vodstva Kominterne, koje je opet sve više postajalo zavisno od sovjetskog političkog centra, kao i nepristupačnost svim

[195] O ovome sam dao mnogo detaljnije analize u svojoj knjizi *Marksizam i socijalizam* (1979). Zelim i ovom prilikom naglasiti da Staljin nije mogao zatrutti sve ideale i nadu mnogih članova i partije i sovjetskog društva; nije on mogao uništiti radanje i postojanje jedne nove revolucionarne svijesti koja se odgajala na najboljim njihovim revolucionarnim tradicijama kao i djelima marksizma koja nije mogao zabraniti. Prema tome, sovjetsko društvo i njegovi komunisti, kao što sam već jednom rekao, ako žele biti kritički i revolucionarni, moraju priznati da baštine i revolucionarne tradicije Lenjina i boljevika i kontrarevolucionarne Staljina i staljinista. Od njih samo zavisi na koje će tradicije nastavljati svoju društvenu praksu. Tako je Hruščovljeva politika destaljinizacije bila pokušaj nastavljanja na lenjinističke tradicije, kao i najnovije ozakonjene koncepta samoupravljanja.

drugim informacijama osim službenih — nije nimalo čudno što se proces kolektivizacije, državna planska privreda i dominantna politička uloga Komunističke partije smatrala pobjedom socijalizma nad sitnoburžoaskim i kulačkim elementima, a moskovski procesi i nad unutrašnjim neprijateljima u samoj partiji. Premalo je bilo vremena da se staljinska reakcionarna politika razotkrije, a i marš fašizma stavio je cjelokupnu tu problematiku privremeno historijski ad acta. Rijetki su naslućivali o kakvom se sudbonosnom zaokretu radi i na kakve je monstruoznosti staljinska birokracija bila spremna samo da bi se održala na vlasti. Bili su to ili već prijašnji Staljinovi protivnici kao Trocki i pripadnici nekadašnjih struja opozicije ili konzervativni zastupnici ideje »komunizma savjeta« kao Pannekoek, Korsch, Mattick i dr. U širim redovima komunističkih partija i u njihovim rukovodstvima nije se moglo pretpostaviti do kakvog je moralnog pada došla jedna politika koja je s Lenjinom bila započela jednu novu historijsku epohu.

Državni socijalizam je, kako sam već rekao, bio stvarnost prve etape socijalističke revolucije u svim dosadašnjim slučajevima, pa tako i u vrijeme Velikog oktobra. Jugoslavenski komunisti najiskrenije su se nadahnjivali Lenjinovim Oktobrom, ali su primali mnogo šta i iz staljinističke teorije. Oni su u narodnooslobodilačkim odborima s pravom gledali jednu vrstu jugoslavenskih sovjeta, jer su i bili izraz narodne volje i često stvarani u najtežim uvjetima okupacije. Isto su tako nastojali zadržati i dalje razvijati širinu političke aktivnosti omogućenu Narodnim frontom u kojem je KP bila vodeća politička snaga. Ali je i od staljinizma baštinala koncept stroga centralizirane države, centralizirane akumulacije i državnog plana bez Lenjinovih upozoravanja na probleme birokracije i traženja korekcija i kontrole, kao i bitnog koncepta odumiranja države. Prihvaćala se također teza o nužnosti jednopartijskog sistema u socijalizmu — što je svakoj nerazvijenoj zemlji uglavnom i odgovaralo — te konцепцијa transmisija koja je značila potpun partijski monopol nad cjelokupnim društvenim životom. Konsepacija transmisija u biti je označavala u SSSR-u napuštanje i odbacivanje lenjinske elastične i demokratske politike uzajamnog utjecaja pojedinih važnih segmentata društvenog života i prijelaz na politički totalitarizam koji je u Staljinovo vrijeme nužno vodio raznim birokratskim deformacijama i na kraju nesocijalističkim aktima. Staljinski koncept je djelovao i na sužavanje demokratizma u Partiji i društvu pri čemu je svaka opoziciona misao, svako suprotstavljanje smatrano gotovo neprijateljskim aktom.¹⁹⁶

(196) Tito je već 1959. godine, u povodu četrdesetogodišnjice KPJ konstatirao da »tendencija birokratskog deformisanja i sraćivanja Partije sa administrativnim aparatom nije rodena na našem tlu, i pored ekonomskе nerazvijenosti naše zemlje, već je prenesena izvana, kao idejni i materijalni utjecaj Staljinove prakse, kopiranjem svega i svatoga iz te prakse, što nam je nanijelo ne malo štete u našem ekonomskom razviku.« (J. B. Tito, *Cetrtdeset godina revolucionarne borbe Komunističke partije Jugoslavije*, Govori i članci, Zagreb, 1959, sv. I, str. 34.) Tito je u 1950. u povodu donošenja Zakona o upravljanju državnim privrednim preduzećima, zapravo o radničkom upravljanju privredom, pisao da donošenje tog Zakona »ne samo da nije preuranjeno, već je došlo i sa izvjesnim zakašnjenjem. A razlog za to zakašnjenje treba objasniti time što je naša Partija do donošenja famozne Rezolucije Informbiroa gajila suviše iluzije i suviše nekritički primala i presavdala kod nas sve što se radilo i kako se radilo u Sovjetskom Savezu, pa i ono što nije bilo u skladu s našim specifičnim uslovima, ni u duhu nauke marksizma-lenjinizma. Htjeli su se

Koncept državnog socijalizma bio je, dakle, vladajući koncept u tadašnjem komunističkom pokretu, a rijetko je tko bio svjestan do kakvih tražičnih deformacija može dovesti sistem državnog socijalizma, naročito ako nema političkog demokratizma, što je u nerazvijenim zemljama gotovo pravilo i nužnost, i ako se svjesno ne ugraduju unutrašnje protuteže jačanju državne i partijske birokracije, o čemu će biti dosta riječi.

Treba odmah napomenuti da je bitna razlika između tadašnje staljinističke birokracije i mladih jugoslavenskih komunističkih snaga bila ne toliko u konceptima funkciranja državnog socijalizma, nego u praksi tog sistema. Kako ćemo vidjeti, u staljinizmu se već radilo o jednoj pvertiranoj birokratskoj praksi koja se oslanjala na policijski teror, a ne diktaturu proletarijata; u jugoslavenskom slučaju revolucionarne snage bile su u historijskom usponu i ne sluteći kakvi sve problemi pred njima stoje.

Jugoslavenski komunisti, završivši tek s oružanim dijelom revolucije, započeli su s velikim elanom i osloncem na široke mase, koje su bile ne samo podrška revoluciji, nego i masovna osnova oslobođilačkog rata i revolucije, izgradnju socijalizma, a u tom početnom razdoblju i s navedenim iskustvima i saznanjima to je mogao biti samo državni socijalizam. Ne samo da u avangardi radničke klase nije bilo nikakvih drugih spoznaja i koncepata, nego još i manje u samoj radničkoj klasi koja je, kako sam već rekao, bila prilično nerazvijena, bez jačih demokratskih tradicija, a za vrijeme rata i rascjepkana u više država i bez ikakve mogućnosti da jedinstveno djeluje. Njeni najbolji ljudi bili su angažirani ili u teškom ilegalnom radu na okupiranim teritorijama ili izravno u oslobođilačkom ratu. Jedinstvo revolucionarnog pokreta osiguravala je jedino Komunistička partija, lakše na oslobođenom teritoriju, a s mnogo naporu i žrtava i u okupiranim dijelovima zemlje.

Medutim, u svim takvim okolnostima, pogotovo imamo li na umu da revolucionarne snage uvijek pokušavaju kontrarevolucijom vratiti stari redak — tako je bilo u svim dosadašnjim socijalističkim revolucijama — državni socijalizam je, nošen revolucionarnim snagama, koje nisu još imale vremena da se birokratiziraju i deformiraju, progresivni društveni sistem. Prema tome, kad govorimo o prvim godinama razvoja socijalizma u Jugoslaviji nakon rata, možemo zaključiti i složiti se sa jednim od naših istraživača da se »ostvarujući generalnu liniju izgradnje etatičkog sistema, mlada revolucionarna društvena struktura već toliko transformirala u etatičko društveno uredenje da nakon tri-četiri godine nije bilo govovo nijednog područja društvenog života — od privrede do kulture i umjetničkog stvaralaštva — koje nije bilo pokriveno državnim upravljanjem i rukovodenjem. Od 1945. do 1949. godine, revolucionarni je etatički sistem bio uglavnom izgraden. Ali će upravo tada, kad je bilo manje-više dovršeno konstituiranje administrativnog sistema, otpočeti nov revolucionarni proces njegove dugotrajne postupne transformacije u samoupravni sistem.

gotovi recepti koji su nam nametani ili smo i sami težili za njima; bilo je tendencija da se ide po liniji manjeg otpora.« (»Komunist« br. 4 – 5, od 1950, str. 2)

Stvaralaštvo revolucije izrazilo se u toj historijskoj situaciji u mijenjanju tek stvorene društvene strukture i spriječilo je petrifikaciju tek stvorenih društvenih odnosa i institucija.¹⁹⁷

Taj radikalniji zaokret u jugoslavenskoj socijalističkoj revoluciji bio je posljedica u prvom redu oštrog sukoba do kojeg je došlo 1948. godine s Kominformom, u biti su staljiniskim sistemom i politikom. Postoje različiti pokušaji objašnjenja suštine ovog sukoba. Jedni ga pokušavaju svesti na nacionalni problem, tj. nastojanje jugoslavenskog političkog vodstva da samo određuje svoju politiku; drugi na sukob dviju socijalističkih birokracije, pri čemu se ne vide bitne razlike između jedne političke birokracije koja se petrificirala u toku tridesetogodišnje monopolske vladavine i političkih snaga koje su bile u punom revolucionarnom zamahu itd. Suština tog historijskog sukoba, tako vehementnog, drastičnog i sudobnosnog morala je imati mnogo dublje razloge. A oni se nalaze upravo u bitno različitom karakteru vodećih snaga u jednoj i u drugoj zemlji, kao i sistemu koji je bio izgraden. Staljin je sa svojim konceptom državnog socijalizma postepeno eliminirao sve protuteže u samom sistemu koje su trebale spriječiti početne korake državnog socijalizma da preraste u birokratsko-etatistički i centralistički monopol, apsolutnu vlast partijskog i državnog vrha, i tako doveo do brutalne samovolje i policijskog terora — dakle do kontrarevolucije, a mlade jugoslavenske socijalističke snage tek su završile oružani dio revolucije i državno-socijalističkim mjerama, pa čak imitirajući mnogo šta u staljinizmu, slamale kontrarevoluciju koja je još pokušavala oružanim ustaškim i četničkim akcijama srušiti novu vlast, što je trajalo još nekoliko godina nakon 1945. Ove mlade revolucionarne snage, kako u KPJ tako i izvan nje, bile su još uvjek nošene svim zanosima i nadama jedne stvarne političke i dijelom socijalne revolucije pa su se morale, naravno, i tako odlučno oduprijeti jednom agresivnom diktatu koji je uz to počivao na izmišljenim i neistinitim optužbama. Krivo bi bilo misliti da se pri tom radilo o sukobu već dva jasno definirana koncepta socijalizma. Kod Staljina je on bio jasno definiran i u praksi je označavao ničim ograničenu vlast političke birokracije, potpunu obespravljenost i radničke klase i ostalih društvenih slojeva da slobodno utječu na društvene tokove. U jugoslavenskom slučaju koncept državnog socijalizma služio je u prvom redu za slamanje kontrarevolucije i za plansko usmjeravanje ekonomskog razvoja zemlje, jer su se simultano s procesom socijalističke revolucije morali postići i mnogi ciljevi koje su razvijene zemlje dosegle još u doba buržoaske vladavine (industrijalizacija zemlje, podizanje kulturnog nivoa itd.). Ali opasnosti koje u sebi krije sistem državnog socijalizma, pogotovo u jednopartijskom sistemu, jugoslavenskim marksistima i komunistima još nisu bile postale

(197) D. Bilandžić, *Državni razvoj socijalističke Jugoslavije*, Zagreb, 1976, str. 65. Želim samo napomenuti da se kod nas uvriježilo nazivati početne etape državnog socijalizma »revolucionarnim etatizmom«, imajući s pravom u vidu da socijalistička država u tim prvim fazama odigrava stvarno revolucionarnu ulogu. Međutim, pojam etatizam ima više negativnu konotaciju i trebalo bi da označava negativne involucije državnog socijalizma (kao i državnog kapitalizma) u smislu ne samo sve većeg osamostaljivanja birokratske političke sfere nego i sprečavanja demokratskih i samoupravnih procesa. Zato smatram da je adekvatnije upotrebljavati za navedene progresivne procese termin *državni socijalizam* koji označava i prevlast političke sfere, ali i njen, u tim prvim počecima, revolucionarni karakter.

ni problem niti predmet dubljih razmišljanja i teorijskih preokupacija. Na to su ih nagnali navedeni dogadaji za koje nisu imali dovoljno zasnovane odgovore. Tako sa tim historijskim sukobom započinje novo poglavlje jugoslavenske socijalističke revolucije koje je imalo, kao što je poznato, i šire medunarodno značenje.

II

Rezolucija Informbiroa, kao i pisma CK SKP (b) i CK KPJ koja su joj prethodila, što je sve bilo objavljeno u našoj štampi za razliku od Staljina koji se bojao da odgovore CK KPJ pokaže svojim narodima, djelovali su na jugoslavenske marksiste kao grom iz vedra neba. To je sigurno bio jedan od najtežih momenata naše revolucije. Na jednoj strani, neprikošnoveni autoritet Staljina i SSSR-a, koji su i u našoj zemlji poprimali mitološke oblike a na drugoj strani, jedna mala partija i njeno rukovodstvo koji su tek izborili mjesto pod historijskim suncem, ali sa jednom značajnom i presudnom činjenicom: stajali su na čelu svojih naroda u njegovim najtežim historijskim trenucima i proveli u Evropi jednu oslobođilačku borbu i početke socijalističke revolucije bez presedana. Iako jugoslavenskim komunistima u tom času nisu bili poznati razlozi i uzroci takvog neprincipijelnog napada, koji je bio protkan neistinama i ucjenama, danas možemo bez ikakvog dvoumljenja reći da je historijska pravedna odluka bila na strani revolucije. To je u biti, kako sam već rekao, i objašnjenje suštine samog sukoba, koja barem u tom prvom momentu nije bila jasna. Nikome tada nije bilo jasno da je taj otpor, što nas je koštalo ne samo mnogih političkih i ekonomskih teškoča nego i ljudskih žrtava koje su danomice padale na našim granicama, početak kraja staljinizma u međunarodnim relacijama, početak razobličavanja jedne nesocijalističke i nemarksističke prakse (i teorije), vraćanje i dalje elaboriranje genuinih Marxovih konцепцијa i početak razbijanja jedne nečuvene mistifikacije koja je samo diskreditirala i kompromitirala ideje socijalizma i humanizma.¹⁹⁸

Dani i godine što ih je jugoslavenski komunistički pokret tada proživljavao bili su mnogo više od drame. Napušteni od gotovo svih komunističkih partija (osim male marokanske i islandske!), podvrgnuti totalnoj političkoj i ekonomskoj blokadi istočnoevropskih »socijalističkih zemalja«, doživljavajući danomice različite anateme i insinuacije, čak i takve

[198] Time, naravno, ne mislim reći da kritike staljinizma nije bilo i prije. Konzervativni »komunisti savjeta«, kasnije Trocki i njegovi pristalice itd. iznosili su oštru i često dosta temeljitu kritiku. Međutim, ona nije mogla imati težinu i historijski domaćaj i konzervacije kritike jedne cijele komunističke partije i socijalističke zemlje čija je kritika imala odmah različite ne samo međupartijske nego i međudržavne implikacije. U takvim relacijama staljinističke neistinе nisu mogle dugo perzistirati, pa je samo dvije godine nakon Staljinove smrti sovjetsko rukovodstvo moralo priznati neopravdanost optužbi i napada. Nakon toga dolazi i do 20. kongresa, 1956. čime je lavnina razobličavanja staljinizma postala napokon nezaustavljiva.

da smo fašisti a naše rukovodstvo »klika najmljenih špijuna i ubica«, kako je stajalo u drugoj rezoluciji Informbiroa od 1949. godine i da dalje ne nabrajamo šta se sve zbivalo, a uz sve to i u klasnom sukobu sa kapitalističkim svijetom, — u svem tom historijskom kovitlacu jugoslavenski komunisti su ne samo morali pronalaziti putove da zemlja ekonomski preživi nego i sami pronaći odgovor na bitno pitanje koje se postavilo svom silinom: je li sve to socijalizam i što je zapravo socijalizam?

Uslijedilo je vrijeme grozničavih analiza i razmišljanja o svim tim zbijanjima koja su tako odudarala od socijalističkih normi i idealu u ime kojih su se žrtvovali već mnoge generacije. Bilo je to jedno od najuzbudljivijih teorijskih razdoblja u historiji jugoslavenskih marksista. Trebalo je riješiti problem koji je za sve bio neočekivan; a trebalo je takoder, kako se veoma brzo vidjelo, oslobodati se i mnogih zabluda, krivih projekcija, pa i naivnosti. Historijska praksa je uvijek bila i bit će najveća škola. To se obistinilo i u našem slučaju.

U prvim počecima težište je bilo na teorijsko-političkom polju, kao i u filozofiji, jer se odmah postavilo i pitanje cijelokupne concepcije staljinizma u odnosu prema Marxovoj i Engelsovoj misli. Da se moralo raditi o nekim »deformacijama«, bilo je odmah jasno već s obzirom na odnos prema jednom komunističkom pokretu koji je usred evropske fašističke tvrdave uspio mobilizirati svoje narode na otpor prema fašističkim okupatorima i istodobno započeti s procesom socijalističke revolucije. Već prve dublje analize upozoravale su na problem i činjenicu negativnih posljedica srastanja ekonomike i politike u prijelaznom periodu (socijalizmu), srastanja države i partije i stvaranja ekonomskog i društvenog monopolja, državno-partijskog raspolažanja cijelokupnim viškom rada radničke klase, akumulacijom, raspodjelom i usmjeravanjem ekonomskog razvijatka. U jednopartijskim sistemima ovakva situacija je otežana i državno-partijskim monopolom i dominacijom u sferi javnog mnijenja, suženim okvirima informacija i demokratske kritike. Iako je od završetka oružanog dijela revolucije prošlo samo nekoliko godina, ovi birokratski procesi već su se i te kako osjetili i u našoj stvarnosti i životu, tako da su se rezultati analize staljinske etape u Sovjetskom Savezu mogle djelomično verificirati i na našem primjeru, s tom razlikom što su te analize provodile same vodeće političke snage, još uvijek nošene revolucionarnim efosom i etikom. Veoma brzo se otkrilo da je sistem državnog socijalizma historijski veoma labilna i protivrječna struktura i da sam po sebi, bez već naglašenih protuteža o kojima će poslije biti riječi, postoji ne samo mogućnost, nego i velika vjerojatnost za birokratske izopačenosti, za deformacije državno-socijalističkih odnosa u etatističko-birokratske i državno-kapitalističke, a to znači da se neće riješiti bitni zadatak socijalizma — prevladavanja najamnih odnosa, dokidanja ekonomske i političke alienacije i stvaranja jednog slobodnijeg svijeta.

Da je već godinu dana nakon sukoba našem rukovodstvu ova strana pitanja bila potpuno jasna, pokazuje Titovo iznošenje problema u povodu četrdesete godišnjice osnivanja KPJ kada piše: »Medutim, suviše velika uloga državnog aparata u upravljanju privredom i drugim oblastima društvenog života u uslovima još velike ekonomske i druge zaostalosti.

zatim visok stepen koncentracije vlasti u rukama centralnih državnih organa, kao i neposredno rukovodenje državnim mehanizmom od strane Partije, radali su stihijnom snagom nove pojave i opasnosti: birokratizam, opasnost srašćivanja partijskog i državnog aparata, opasnost osamostaljivanja aparata vlasti i njegovog uzdizanja nad društvom, opasnost pretvaranja društveno-političkih radnika u administratore i radnih ljudi u izvršioce direktiva umjesto u aktivne i svjesne učesnike u društvenoj izgradnji, i slično. Sve te pojave prijetile su opasnošću odvajanja političkog rukovodstva od masa i vodile su ka zastaju stvaralačke inicijative radnih ljudi, stagnaciji u društvenom i ekonomskom životu... S druge strane, mada se jugoslavenska Revolucija stalnim naglašavanjem potrebe demokratizma i svojih specifičnosti odupirala birokratskom izrodavanju — potpuni smisao i opasnost od birokratskih iskrivljavanja postao nam je jasan tek sa sukobom i otporom Staljinovom pritisku. Hegemonizam se otkrio kao spoljno dejstvo birokratizma, a unutrašnji birokratski elementi kao njegova aktivna potpora u ugrožavanju tekovina revolucije i socijalističkog razvijanja.

Tako je sukob s birokratizmom na spoljnem planu zaoštrio potrebu radikalnijeg obračuna s elementima birokratizma u zemlji. Predviđanja Marxa, Engelsa i Lenjina, da socijalističkoj revoluciji prijeti opasnost ne samo od restauracije kapitalizma nego i od birokratskog ugrožavanja, potvrdila su se, ispoljavajući se i u praksi našeg razvijanja.¹⁹⁹

I ostali poznatiji jugoslavenski marksisti E. Kardeli, M. Dilas (u to vrijeme), V. Vlahović, M. Popović, B. Kidrič, V. Bakarić i dr. dolaze do istih ili sličnih zaključaka. Potkraj proljeća 1950. godine bilo je organizirano savjetovanje u Beogradu koje je trajalo nekoliko dana i na kojem su bile okupljene sve pozнатije ličnosti iz političkog i znanstvenog života s područja društvenih nauka. Bila je to jedna veoma slobodna, kritička i demokratična rasprava o svim bitnim pitanjima socijalizma koja su nas tada mučila i za koja još nismo imali sasvim jasne odgovore. U toj sam diskusiji i medu prvima jasno istupio s tezom o staljinskoj reviziji marksističkog koncepta o državi u socijalizmu, govoreći da je »mnogo važnije pitanje razvoja socijalističke države u odnosu prema »unutra«, jer suština države jest njena ugnjetačka funkcija prema unutra, prema drugim klasama. A ako je tendencija razvoja socijalizma uništenje antagonističkih klasa, a onda i klasa uopće, ostvarenje principa 'svakome prema potrebama', postepeno uklanjanje suprotnosti između umnoga i fizičkog rada, sve veće razvijanje slobode, onda mora i razvoj države da bude razvoj k njenom izumiranju. Prema tome, tendencija razvoja socijalističke države, bez obzira na nužnost jačanja obrambene moći dok god postoji opasnost za nacionalnu nezavisnost, mora biti u izumiranju monopolističke uloge države, u razvijanju sve veće samoupravnosti naroda, u nestajanju upravljanja osobama i u realizaciji upravljanja stvarima te u rukovodenju procesima proizvodnje, kako je pisao Engels«.²⁰⁰

[199] J. B. Tito, *Cetrtdeset godina revolucionarne borbe Komunističke partije Jugoslavije. Govori i članci*, Zagreb, 1959, str. 34-35.)

[200] P. Vranicki, *O nekim pitanjima marksističke teorije u vezi sa Ždanovljevom kritikom Aleksandrovom* (1950), Filozofske rasprave, Zagreb, 1979, str. 16-17.

Analize i razmišljanja o problemu državnog socijalizma i opasnostima koje u sebi krije ako nema ugradene odredene protuteže birokratiziranju partije i države bila su u to vrijeme već toliko poodmakla da se vodstvo partije odlučilo na taj presudan korak — iniciranjem integralnog procesa samoupravljanja. Dvadeset i šesti juli 1950. godine ostat će zato zabilježen u historiji radničkog pokreta kao jedan od njegovih značajnih datusa. Tog dana je Tito predložio Narodnoj skupštini Jugoslavije projekt zakona o samoupravljanju i odumirajući države, *one, dakle, protuteže koje su trebale onemogućiti pretvaranje avangarde radničke klase u avantgardu birokracije*. Bilo je to prvi put u historiji da je jedna vladajuća politička snaga, koja je imala svu ekonomsku i političku moć u svojim rukama na temelju svojih komunističkih uvjerenja i slobodarskih idealova inauguirala zakon i na temelju njega jedan historijski proces koji je upravo tu istu i takvu vlast trebalo da prevlada i dokine. Toga dana je Tito rekao da se »pred Narodnom skupštinom nalazi danas na pretresu projekt jednog od najznačajnijih zakona socijalističke Jugoslavije — projekt Osnovnog zakona o upravljanju državnim privrednim poduzećima i višim privrednim udruženjima od strane radnih kolektiva. Donošenje tog zakona bit će najznačajniji historijski čin Narodne skupštine poslije doношења Zakona o nacionalizaciji sredstava za proizvodnju. Preuzimanjem sredstava za proizvodnju u državne ruke nije još bila ostvarena akcionalna parola radničkog pokreta »Fabrike radnicima«, jer parola »Fabrike radnicima, zemlja seljacima«, nije neka apstraktna propagandistička parola, već takva koja ima u sebi duboki sadržajni smisao. Ona sadrži u sebi čitav program socijalističkih odnosa u proizvodnji: u pogledu društvene svojine, u pogledu prava i dužnosti trudbenika i — prema tome — može se i mora ostvariti u praksi, ako mislimo zaista izgraditi socijalizam.«²⁰¹

Sve ono što je nadahnjivalo Marxa i Engelsa, a poslije i mnoge druge marksiste i socijaliste različitih provenijencija, jedna humana vizija oslobođanja čovjeka raznih alienantnih odnosa i struktura koje imaju svoju osnovu u ekonomskoj zavisnosti i eksploraciji, bez obzira da li od privatnog ili državnog kapitala — započinjalo se svjesno ostvarivati tom značajnom odlukom jugoslavenskih komunista, u prilikama koje nipošto nisu isle na ruku tom prometejskom činu.

Zaostalost zemlje i teške vanjske političke okolnosti, nikakvo historijsko iskustvo, razne idejne predrasude, nedostatak opće kulture kao preduvjeta razvijenijih oblika socijalizma — uvjetovali su da cijelokupni taj proces, sve do danas, nije isao pravolinijskim usponom i ne bez kriza i nedoumica. U svemu tome osnovno je bilo: kako razvijati samoupravljanje u svakoj etapi revolucije i društvenog razvoja da se uvijek postigne maksimum historijskih mogućnosti s obzirom na konkretnu situaciju. Da se utopistički ne zalijeće u ostvarivanje idealova za koje nije stvoren i dobar dio materijalnih i društvenih pretpostavki, ali i da se ti procesi ne koče i time izazivaju druge unutrašnje krize stagnacije i apatije. Moram odmah reći da je gotovo nemoguće da jedna generacija u svom oblikova-

[201] J. B. Tito. *Trudbeničko upravljanje privredom*, »Komunist« 4-5, 1950, str. 1. Dan kasnije, 27. juna, Skupština je i izglasala taj zakon.

nju historije uvijek bude na najvišem stupnju historijskog stvaralaštva, da svaku etapu riješi na nepogrešiv način. Zato je i u jugoslavenskoj praksi bilo i jednih i drugih momenata. Pitanje je samo da li je bilo i dovoljno kritičnosti prema promašajima i krivim procjenama, što ćemo imati prilike vidjeti.

U tom je razdoblju naročito duboke analize državnog socijalizma ostvario jedan od najlucidnijih jugoslavenskih marksista **B. Kidrič**. U svojim tezama o ekonomici prijelaznog perioda pisao je da je »državni socijalizam, međutim, samo prvi i najkraći korak socijalističke revolucije. Kao što je pokazao primer SSSR-a, on krije u sebi niz krupnih opasnosti po dalju sudsbinu revolucije i socijalizma. Ustrajanje na pozicijama državnog (birokratskog) socijalizma, dalje no što ovo traži »prvi korak« revolucije, neizbežno se povezuje s porastom, jačanjem i privilegisanjem birokratije kao društvenog parazita, gušenjem umesto razvijanjem socijalističke demokratije i opštom degeneracijom sistema koji najpre stagnira, a onda pada u restauraciju naročite vrste: državni socijalizam sve više dobija karakter državnog kapitalizma »čistog« tipa (bez sopstveničkih srednjih klasa, ali sa svemoćnom parazitskom birokratijom kapitalističkog značaja). »Nove« ekonomske zakonitosti se sada ustvari razotkrivaju kao obični monopolizam državno-kapitalističkog karaktera.«²⁰²

Stvarna socijalistička izgradnja kategorički traži razvijanje socijalističke demokratije i smelo pretvaranje državnog socijalizma u slobodnu asocijaciju neposrednih proizvodača. U procesu pretvaranja državne svojine u opštenarodnu imovinu pod upravom neposrednih proizvodača, ponovo izlaze na videlo opšte zakonitosti socijalističke robne razmene. Ovo nije korak 'natrag', nego je kvalitativno novi korak napred, pošto ustvari znači likvidaciju elemenata kapitalističkog monopolizma, sakrivenih u sistemu birokratskog socijalizma.«²⁰²

Jugoslavenski marksisti su, kako vidimo, već u tom ranom razdoblju revolucije, a pod snažnim pritiskom staljinske birokracije, dolazili do nekih fundamentalnih spoznaja u vezi s problemom socijalizma kao prijelaznog perioda. Spoznajā koje još nisu bile svestrano razradene ni doveđene do svih konzekvensija, ali su sadržavale bitne elemente za takvo usmjeravanje revolucije koje je trebalo izbjegći teške degenerativne procese. Došlo se do spoznaje da je državni socijalizam samo početni i najkraći korak socijalističke revolucije; da ostajanje samo na takvoj strukturi neizbjegno vodi do jačanja političke sfere, partie i države kao monopolija i sile; da takav proces vodi samo jačanju birokracije i da sistem dobiva više karakteristike državnog kapitalizma a ne socijalizma, pa je jedini izlaz iz tih opasnosti za revoluciju pretvoriti državno vlasništvo i upravljanje u društveno vlasništvo i društveno upravljanje, tj. razvoj različitih samoupravnih oblika društva. To su, kako je pisao Kardelj, radnički savjeti, zadruge, komune, samoupravno povezane privredne zajednice i samostalni društveni organi upravljanja u institucijama prosvjete, kulture, nauke, zdravlja i drugih društvenih službi. To su sve oblici neposredne demokracije, koji moraju zamijeniti čak i najrazvijeniji

[202] B. Kidrič, *Teze o ekonomici prelaznog perioda u našoj zemlji*, »Komunist« br. 6, 1950, str. 5-6.

je oblike posredne demokracije u kojima su političke strukture uvijek dominantne. »Drugim riječima, u uslovima podruštvljenih sredstava za proizvodnju treba izgradivati takav demokratski organizacioni mehanizam društvenog upravljanja, koji će omogućiti, da u njemu dodu do izražaja radne mase direktno, svakodnevno, a ne samo preko vrhova neke svoje političke partije. Direktno učestvujući u organima društvenog samoupravljanja, gradani će preko njih i direktno odlučivati o tome tko će biti njihov predstavnik u višim organima. Svaki drugi put vodi birokratizmu i sputavanju socijalističke stvaralačke inicijative pojedinaca. Razumije se, u takvima uslovima glavno područje borbe svjesnih boraca za socijalizam nije državna uprava u užem smislu, nego samoupravni društveni organi, u koje radne mase šalju svoje predstavnike. Državna uprava treba da bude stručni aparat potčinjen tim samoupravnim društvenim organima, a svjesni borci za socijalizam treba da se bore u masama za to da njihove odluke u odgovarajućim demokratskim organima budu socijalističke, to jest u skladu s potrebama obrane socijalizma od antisocijalističkih tendencija i s potrebama daljeg razvitka socijalističkih elemenata.»²⁰³

Sva ova nekad i mučna, teška probijanja kroz dotadašnje magluštine staljinizma, a na pravom tragu Marxa i svih velikih marksista dobila su u tim pedesetim godinama svoj najviši teorijski izraz u programu SKJ koji je donesen na VII kongresu SKJ 1958. godine. U historiji radničkog pokreta, prije svega komunističkog, ovaj dokument zauzima, po mom mišljenju, izuzetno mjesto. Iako donesen od jedne partije na vlasti, nije značio apologiju njene vladavine niti zahtjev za vrhovnom arbitražom u svim društvenim pitanjima, nego je, upravo na pravom Marxovom tragu, kritički upozoravao na protivrečja prijelaznog perioda, njegove teškoće, zamke i opasnosti ako se najozbiljnije ne shvate Marxova upozorenja o socijalizmu kao pokretu masa a ne partije, o asocijaciji slobodnih proizvođača kao krajnjem cilju tog razvoja a ne jačanju državne i partijske birokracije, o socijalističkom demokratizmu i humanizmu koji moraju imati svoje osnove u prevladavanju najamnijih odnosa, političkog i ekonomskog otudjenja radnog čovjeka. Navest ćemo samo jedno mjesto iz *Programa* u vezi s našom temom državnog socijalizma. Naglašavajući da su različiti oblici centraliziranog državnog upravljanja sredstvima za proizvodnju nakon nacionalizacije odigrali u razvoju socijalizma pozitivnu ulogu, naročito u nerazvijenim zemljama, konstatira se ujedno da takva vrsta državnog upravljanja privredom predstavlja u takvim slučajevima nužnost sve dok se ne smanje osnovna područja nerazvijenosti i oformi demokratski mehanizmi upravljanja samih proizvođača. Međutim, »vršeći svoje funkcije u privredi, država ima tendenciju da privredu liši njenog unutrašnjeg pokretača, kako bi samu sebi postavila i predstavila kao društvenu neophodnost. Kada se takve tendencije jače ispolje, država se može pretvoriti u faktor stagnacije i kočenja društvenog razvijanja, u faktor koji sprečava konstituiranje novih društvenih mehanizama preko kojih se obezbjeduje daljnji porast socijalizma.

[203] E. Kardelj, *Socijalistička demokratija u jugoslavenskoj praksi*, Predavanje u Oslu 8. oktobra 1954. Beograd, str. 30-31.

Naše iskustvo, kao i iskustvo drugih socijalističkih zemalja, pokazuje da je isključivo upravljanje privredom i cijelim društvenim životom preko državnog aparata vodilo ka sve većoj centralizaciji upravljanja, ka sve tješnjem srastanju državnog i partijskog aparata, ka njihovom jačanju i težnji da se odvoje od društva i da se nametnu kao snaga iznad njega.

Na takvom tlu niču specifične pojave prelaznog doba: birokratizam i birokratsko-etatističke deformacije u razvitku socijalističkih odnosa. Te su pojave neposredan proizvod tendencija koje nastaju u političkom i privrednom aparatu socijalističke države, a idu za tim da taj aparat, umjesto da služi društvu, preraste u njegova gospodara. Ove pojave dolaze do snažnijeg izražaja tamo gdje su zaostaliji i slabiji ekonomski preduslovi socijalizma i gdje su slabiji stvarna društvena uloga i utjecaj radničke klase.

Birokratizam i etatističko-birokratske tendencije, kao posljednji odjek starih društvenih odnosa, teže deformiraju razvitka socijalističkih odnosa, prvenstveno u smislu održavanja, proširivanja ili restauracije raznih vidova državnikapitalističkih odnosa i metoda upravljanja u uslovima kada proizvodne snage i proizvodači više ne trpe takve odnose i metode.

Opasnost birokratizma leži u činjenici da on, kao bolest, slab ci organizam socijalističkog društva i time pokreće i jača antisocijalističke snage i tendencije. Birokratizam prije svega neminovno raskida veze između vodećih političkih snaga i radničke klase i time zaoštrava sve unutrašnje društvene suprotnosti.²⁰⁴

Ovo su bile već veoma precizne analize i konstatacije o protivrječnosti prijelaznog perioda i upozoravanja da se moraju što prije ugradivati protuteže koje će voditi ka odumiranju države i političke sfere i stvaranju asocijacije slobodnih proizvodača. »Organski oblik u kome se protivrječnosti socijalističkog razvijatka mogu i moraju rješavati postepeno, evolucijom, jest razvoj demokratizma i društvenog samoupravljanja u svim oblastima društvenog života.«²⁰⁵

Ovim možemo reći da je jedna važna etapa razvoja jugoslavenskog revolucionarnog pokreta bila završena, etapa nastavka svoje vlastite revolucionarne tradicije ali i etapa osvjećivanja od raznih utjecaja, mistifikacija i ideologizama koji su bili nametani cijelokupnom radničkom pokreту za staljinističke ere Kominterne.

U vezi s ovim procesima potrebno je osvrnuti se ukratko na dva mišljenja koja se sve do danas pojavljuju kod nekih pripadnika međunarodne ljevice i kod nas. Prva je kritička konstatacija koja ponekad zvuči gotovo kao prijekor, da je samoupravljanje kod nas uvedeno ne revolucionar-

[204] Program SKJ, Beograd, 1958, str. 223-224.

[205] Program SKJ, str.297. Program je, naravno, tretirao i niz drugih problema u vezi s ovim pitanjem o kojima zbog prostora ovdje ne mogu raspravljati. Tako se u njemu osvjetljavaju i problemi državnog i društvenog vlasništva, karaktera socijalističkog planiranja, robno-novčanih odnosa i tržišta, problem raspodjele prema radu a ne administrativnim mjerama, problem radničkih savjeta i njihova karaktera, mijenjanje uloge partije od partije vlasti k partiji koja treba omogućavati i razvijati vlast radnih ljudi kroz različite organe društvenog upravljanja itd.

nom akcijom same radničke klase, nego zakonskim aktom, »odozgo« i da zbog toga nema onu potrebnu historijsku validnost. Ova teza, a javlja se ponekad u nekim krugovima ljevice, pokazuje samo kako se radikalna ljevica često ne može riješiti nekih svojih apstrakcija i uvjerenja da se historijski procesi moraju odvijati upravo onako kako su to oni zamislili u svojim predodžbama i teorijskim pretpostavkama. Oni često zamjenjuju svoju razvijenu društveno-ekonomsku stvarnost sa stvarnošću Jugoslavije koja je prije tridesetak godina bila još sasvim nerazvijena zemљa a njezin je radnički pokret imao ne samo slabe demokratske tradicije nego trpio sve negativne utjecaje i staljinizma, kao i fašističkih okupacija, i razdrobljenosti i ratnih zakona. U takvim prilikama ne može se zahtijevati da cijeli pokret dosegne takav stupanj historijske svijesti kad ga nemaju ni mnogi radnički pokreti mnogo razvijenijih zemalja. Osim toga, KPJ nije bio neka politička snaga van cjelokupnog historijskog konteksta, nego u prvom redu avangarda upravo jugoslavenskog radničkog pokreta. Zato se i taj akt ne može procjenjivati po tome kako je donesen ili uveden, nego što je time inauguirano i kamo ti procesi vode. A da su oni bili na najdubljim Marxovim i marksističkim zasadama i shvaćanjima historije, socijalizma, čovjeka, njegova oslobadanja itd. o tome nema nikakve sumnje.

Medutim, sigurno je da ovakvo započinjanje ovog revolucionarnog procesa samoupravljanja daje i poseban pečat cjelokupnom razvoju, specifično karakterizira baš ovaj jugoslavenski socijalistički razvoj sa svim pozitivnim i negativnim karakteristikama. Nema sumnje da on upozorava na dominantnu ulogu političke sfere što će se sigurno, kako ćemo vidjeti, specifično odražavati u nastojanjima i težnjama društvenih snaga da što brže preoblikuju državno-socijalističke oblike u samoupravno-socijalističke.

Drugo pitanje koje se pojavljuje, posebno kod nekih naših i veoma značajnih teoretičara jest teza da je samoupravni koncept samo logičan nastavak demokratskog karaktera naše socijalne revolucije. Iz točnog uvida da svaka socijalna revolucija razvija različite oblike samouprave i da postoji izvjestan visok stupanj demokratskih odnosa, zaključuje se da i koncept samoupravljanja direktno vodi svoje porijeklo iz tih odnosa i revolucionarne prakse. Mislim, a to sam već i rekao, da se otpor staljinizmu i preokret u gledanju na probleme socijalizma ne može razumjeti ako se ne shvati da se radilo o jednom revolucionarnom pokretu i njegovoj isto takvoj avangardi. Sva revolucionarna iskustva i poticaji sigurno su pri tom igrali značajnu ulogu. Ali oblici narodne samouprave koji su se razvijali u toku oslobođilačke borbe imali su u prvom redu politički karakter i samim tim su zapravo označavali rušenje stare državne vlasti i postavljanje temelja za novu. Medutim, od toga do koncepcije samoupravljanja kao *cjelokupnog sistema društveno-ekonomskih odnosa*, jedne nove zajednice koja treba da prevlada državno-političke oblike i uvede direktnu demokraciju u svim sfarama društvenog života – veoma je velik korak. I naši narodnooslobodilački odbori, naši jugoslavenski sovjeti (uvjetno govoreći) mogli su se veoma lako, kao što je to i nastajalo, u etatističkoj društvenoj stvarnosti pretvoriti u formalne narodne institucije, u stvari u izravne transmisije državno-partijskog monopola. Zato,

koliko god je otpor staljinizmu, a zatim i akt iz 1950. nezamisliv bez naše socijalne revolucije, bez demokratskih i revolucionarnih iskustava, ideala i žrtava koje su nesobično pale za te ideale, isto je tako ta cjelokupna spoznaja o državnom socijalizmu i nužnosti samoupravljanja kao protuteži izopačavanju političke sfere bio bio i za nas i za međunarodni radnički pokret zapravo historijski novum. Ideja samoupravljanja, radničkih i društvenih savjeta, asocijacija slobodnih proizvoda bila je duboka zakopana u arhivi historije kamo ju je prognala staljinska kontrarevolucija. Upravo zato, bez obzira na pojedince koji su tu ideju konzervativno zastupali kao protutežu staljinizmu, jugoslavenskim masovnim otporom i isto tako iznošenjem te zamisli na historijsko poprište započinje obnavljanje i dalje razvijanje te bitne postavke socijalizma, temeljnog koncepta za ostvarivanje jednog novog svijeta.

III

Tako je sa svim tim spoznajama mali jugoslavenski socijalistički brod zaplovio uzburkanim morem historije s jasno određenim ciljem, ali ne poznajući sve putove, stranputice i grebene koji ga na tom putovanju očekuju. Rukovodstvu i pokretu bilo je potpuno jasno da se na državno-socijalističkim, etatističkim društveno-ekonomskim odnosima ne može ostati. Bili su svjesni nužnih deformacija koje moraju nastati ako takvi odnosi dulje persistiraju. Pa čak i da je na taj način moguće revoluciju upropastiti.

S druge strane, teškoće su bile veoma velike. Društvo je u cijelini bilo još nerazvijeno, međunarodna situacija veoma teška, bojazni s obzirom na različite mogućnosti reagiranja određenih struktura (sitnoburžoasnih, birokratskih itd.) također velike, a iskustva u vezi s ovakvim intencijama razvitka nikakve. Pri svemu tome politička sfera još je uvijek bila u potpunosti dominantna, od nje su potjecali gotovo svi prijedlozi i inicijative za rješavanje svake iduće etape razvoja, a društvo još nije bilo naviknuto na otvorene i kritičke rasprave o svakom koraku razvoja, njegovim pozitivnim i negativnim stranama. No dileme su bile stvarno veoma velike i presudne. Inauguiranjem puta za prevladavanje državno-socijalističkog, etatističkog sistema svi bitni problemi prijelaznog perioda, za koje se gotovo naivno mislilo da su u dotadašnjem razvoju socijalizma riješeni, izbjiali su svom snagom već u samim počecima zaokreta. Sigurno je da u ovakvom procesu, koji je ovdje ukratko prikazan, nije moguće od jedanput postići takav korjenit društveni preokret da se u veoma kratko vrijeme cjelokupno društvo prestrukturira na samoupravnim principima te tako eliminira svaki značajniji utjecaj države i političkih snaga. Niti je radnička klasa bila za to pripremljena, niti je postojao takav radikalni koncept. Cjelokupni proces morao je, dakle, biti neka mješavina državno-socijalističkog i samoupravnog načina upravljanja i odnosa pri čemu

bi taj odnos bilo previše jednostavno svesti samo na suprotstavljenost. Tako su, dakle, radnički savjeti — organizirani i stvoreni u svim tvornicama, a nešto kasnije u ostalim sferama društva — bili onaj historijski novum koji je u sebi nosio klice budućeg komunističkog društva, ali još uvek s ograničenim kompetencijama. Iako su ti prvi radnički savjeti imali već značajnu ulogu u radu poduzeća i stvaranju novih unutrašnjih odnosa, upravna vlast u njima još je imala velike ingerencije, a država je i dalje raspolažala centralnom akumulacijom, investicijama te planski usmjeravala ekonomski procese. Tako je uglavnom potrajalo sve do sredine šezdesetih godina kada su mnogi problemi koji su iz takvih odnosa nastajali opomenuli i samo rukovodstvo da se stvari moraju radikalnije mijenjati. Tako je, na primjer, **Tito** u svom referatu na VII kongresu SKJ, potkraj 1964. godine, veoma jasno upozorio da bi samoupravljanje neminovalo došlo u krizu kad bi se i dalje zadržavao dominantni odnos države u formiranju akumulacije i proširene reprodukcije. »Inkompatibilno je sa daljim uspješnim procesom proizvodnje ovakvo miješanje političkih faktora društveno-političkih zajednica u društvenu proizvodnju kakvo imamo danas, a naročito zahvat gotovo svih sredstava iz poduzeća i njihovo dijeljenje zatim prema svom nahodenju. Ili, što je još gore, korišćenje tih sredstava u razne neproductive svrhe, ili za nerentabilne i neaktuelne investicije. Dalji razvoj proširene reprodukcije moći će da bude uspješan samo u tom slučaju ako radni kolektivi budu raspolažali potrebnim materijalnim sredstvima, na koja i prema Ustavu imaju pravo. Ja mislim da veoma grijese oni drugovi koji smatraju da se problem akumulacije tiče samo političkih faktora i koji uporno žele da zadrže do-sadašnji sistem — sistem centralističke akumulacije. Ti drugovi osporavaju pravo radnim kolektivima da i oni učestvuju u odlučivanju o raspodjeli i upotrebi akumuliranih sredstava. To i jeste, u prvom redu, njihovo pravo.«²⁰⁶

A upravo u vezi s ovim bitnim pitanjima postavljale su se mnoge presudne dileme. Uz svu proklamaciju samoupravljanja država i partija još su uvek bili dominantni faktori u društvu. Akumulaciju i proširenu reprodukciju još imaju u rukama centralne državne instancije. Ali se postavljalo pitanje kako dokinuti državni centralizam, a ne dokinuti i plansku privredu što je bila jedna od bitnih ideja socijalizma. Kako razviti autonomiju privrednih organizacija, a da se ne zapadne u svojevrsnu anarhiju proizvodnje sa sličnim posljedicama kao i u kapitalizmu. Uvidjelo se, također veoma brzo, da društvo nije na tom stupnju razvoja da se mogu dokinuti ekonomski zakoni robne proizvodnje i tržišta, ali se trebalo naći izlaz da se izbjegnu kapitalistički fenomeni centralizacije i koncentracije kapitala, kriza itd. Isto tako se postavio problem kako osloboediti tržište koje je još uvek na ovom stupnju proizvodnje moralo posredovati u vrednovanju rada, a da se radnička klasa ne dovede u nepoželjne međusobne konflikte, pogotovo u jednoj zemlji koja je bila veoma neravnomjerno razvijena. Jednom riječi, kako organizirati jednu samoupravnu plansku privredu koja će voditi računa i o ekonomskim zakonima,

[206] J. B. Tito, *Uloga Saveza komunista u daljoj izgradnji socijalističkih društvenih odnosa i ak-tuelni problemi u međunarodnom radničkom pokretu i borbi za mir i socijalizam u svijetu*, Osmi kongres SKJ, Beograd, 1964, str. 26.

tržištu, međunarodnom tržištu i utjecajima i istodobno sa što manje konflikata rješavati razne disproporcije koje je jugoslavensko društvo bilo naslijedilo.

Sva ova krupna pitanja imala su i svoju drugu, političku stranu i problematiku koja nije zahtijevala samo teorijske odgovore, nego i potvrdu u samoj praksi. Konceptom odumiranja države nužno se moralо sagledavati drugačije mjesto i funkcija vodeće političke snage — Komunističke partije. Već je VI kongres (1952) inicirao takav razvoj da partija postepeno prestaje biti partija vlasti te se promijenio i sam naziv u Savez komunista. Ali kako u tom procesu praktički riješiti taj problem kad je partija bila i ostala dominantna politička snaga, čime je usko bila vezana s državnim mehanizmom, a trebalo je da poticanjem razvoja samoupravljanja u radničkoj klasi dovodi do odumiranja pojedinih bitnih funkcija te iste države. Persistirajući na vlasti već dvadesetak godina nužno su se dogadale promjene i u državi i u partiji, i to u birokratiziranju pojedinaca i cijelih grupa. Birokratski način upravljanja mnogima je postao jedini način rješavanja problema, pa se u tom procesu odvijao i unutrašnji sukob samoupravno nastrojenih snaga s birokratsko-etatističkim koje se nisu mogle osloboediti starih gledanja na državni centralizam i ulogu države u socijalističkoj izgradnji.

Svi ovi procesi i htijenja morali su, naravno, drugačije rješavati pitanja socijalističke demokracije, jer je samoupravljanje demokratski društveni odnos par excellence. Proces razvoja samoupravljanja isto je tako nezamisliv bez demokratiziranja svih sfera društva, od unutarpartijskih odnosa do sfere javnog mnjenja. Samoupravljanje je isključivalo monopol na informaciju i pretpostavljalo demokratski dijalog i raspravu o svim pitanjima socijalističkog razvijatka, jer je svaki korak u tom procesu bio zapravo korak u nepoznato. Problem je, prema tome, i kako razvijati sve te demokratske procese u svim sferama društva, a da se izbjegnu težnje i pritisci na partijski pluralizam, za koji se smatralo da bi samo otežavao razvoj u relativno zaostaloj i mnogonacionalnoj zemlji s teškim iskustvima u medunacionalnim odnosima. Naveo sam samo neke važnije i krupnije probleme koji su se nametali jednom novom konceptu razvoja socijalizma, konceptu prevladavanja državno-socijalističkih društveno-ekonomskih odnosa koji su bili tek početak rješavanja temeljnih problema socijalizma. No treba još barem naglasiti da je ovakav razvoj bio inkompatibilan s praksom transmisije koja je sve do tada, kao i poslije još persistirala u političkom životu zemlje, iako ne tako rigidno i s mnogim demokratskim akcentima koji su bili karakteristični za cijelokupan razvoj društva.

Iz svega ovoga se vidi da je koncept samoupravljanja vodio do nužnog »prevrednovanja svih vrijednosti« — koje su se u staljinskom i birokratsko-etatističkom konceptu socijalizma bile decenijima kovale — od shvaćanja uloge proizvodača, radničke klase u upravljanju ekonomikom do shvaćanja slobode, demokracije i jednog novog humanuma koji se od socijalizma očekivao. Zato je teorijska aktivnost bila ne samo usmjerena na rješavanje navedenih problema nego i na sva ostala sociološka i filozofska pitanja povezana s problematikom čovjeka i historije. Budući da

u ovoj raspravi pratim samo temeljni problem društveno-ekonomskih odnosa u socijalizmu, nemoguće mi je obraditi jedno veoma značajno područje teorijskog interesa i nastojanja koje je posebno došlo do izražaja na zasjedanjima »Korčulanske ljetne škole« i još više u filozofском časopisu »Praxis«. Ta filozofska marksistička antropološko-historijska struja mišljenja nije samo teorijski razračunala s dogmatskom staljinističkom strujom u međunarodnom marksizmu, koja je po svom duhu bila antimarksistička, nego je dala mnoge originalne doprinose u elaboraciji problematike socijalizma i alienacije, prakse, humanizma, socijalizma i slobode, samoupravljanja i demokracije itd. Iako, s obzirom na glavnu nit ove rasprave ne mogu iznijeti tu problematiku, treba naglasiti da su šezdesete godine karakterizirane snažnim prodom marksističke teorijske misli koja je dolazila do izražaja u spomenutom i u nekim drugim časopisima i mnogim publikacijama, čime se stvorila jedna nova situacija i klima u društvenom životu. Ona je pokazivala da su se razvile i nove filozofske i znanstvene snage koje imaju šta kazati i bez kojih je i dalji razvitak socijalističke misli i prakse nezamisliv. A na to se dotad dominantna politička sfera teško privikvala, kao što ćemo vidjeti.²⁰⁷

U nastojanju da se što prije oslabe ili čak i prevladaju državno-socijalistički, etastički odnosi i način upravljanja vodeće političke snage su i do polovice šezdesetih godina donosile neke mjere. Tako se dio investicijskih sredstava bio prenio i na republike, osim saveznih osnovani su i republički investicioni fondovi, razradivao se koncept komune kao nosioca ekonomskog razvoja i proširene reprodukcije, a bilo je već i zahtjeva da se proširena reprodukcija potpuno prenese na poduzeća. Sve su to bile djelomične mјere koje nisu dovele do radikalne decentralizacije i slabljenja državnog centralizma, a time i povlaštenog položaja centralnih političkih i birokratskih snaga. Valja naglasiti da svaki ovakav državno-centralistički politički i ekonomski monopol nužno u višenacionalnoj zemlji rada jače ili slabije nacionalne konflikte, a tamo gdje ne postoji više nacija, sigurno se javljaju razne regionalne tenzije, nezadovoljstva i sukobi. Cjelokupni razvoj je, dakle, bio stigao dотле da se morao učiniti radikalniji kirurški rez ako se željelo zaustaviti jačanje državno-birokratskih odnosa i utjecaja, nezadovoljstva pojedinih republika i dijelova radničke klase s takvom raspodjelom društvene akumulacije, morao je i započeti nešto ozbiljniji proces odumiranja države i jačanja samoupravnih ingerencija radničke klase i radnog čovjeka u ostalim sferama društvenog života. Taj proces bio je inauguriran VIII kongresom SKJ 1964. godine, a prevladavanje centralnog državnog monopola moglo se provesti na dva načina: ili radikalnim klasnim rješenjem tj. prenošenjem svih bitnih ekonomskih ingerencija na samu radničku klasu i njenu samoupravnu organizaciju koja bi u tom slučaju moralia izaći iz »tvorničkog dvorišta« i obuhvatiti regije, republike i federaciju u cjelini — ili takvim rješenjem

[207] Nije potrebno na ovom mjestu navoditi sva važnija imena i publikacije s područja filozofije, sociologije, političke ekonomije. Mogu uputiti na moju *Historiju marksizma* u kojoj postoje glavni podaci. Ovdje bih samo naveo da se politička sfera, naviknuta na svoju dominantu ulogu u do-tadašnjem procesu rješavanja i usmjeravanja našeg socijalističkog razvijatka, teško adaptirala na nove situacije i da je posezala u nekim slučajevima za administrativnim mjerama koje uopće nisu bile potrebne.

koje bi, u višenacionalnoj zemlji i uz još uvijek nedovoljnu iživljenost pojedinih nacija, nacionalni princip uzelo kao osnovu toga rješenja.

Opredjeljenje za ovaj drugi princip nije bio znak naše jakosti i razvijenosti, nego obratno — slabosti i nerazvijenosti.²⁰⁸ Budući da su cijelokupni proces još uvijek usmjeravale političke snage, svakoj od njih bilo je najjednostavnije da se interesima vlastite nacije zaštiti u rušenju i demontiranju državno-centralističke strukture. Iстicanje radikalno klasnog principa u tom je momentu našeg razvoja bilo gotovo nemoguće, jer neke odredene koncepcije temeljne samoupravne reorganizacije cijelokupnog društva nije bilo ni u radničkoj klasi, ni u partijski niti kod drugih slojeva društva. Neka teorijska razmišljanja naših najjačih filozofa i teoretičara bila su ono realno-utopijsko koje u tom času nije moglo imati šire rezonancije. Naprotiv izazivali su negodovanje političke sfere koja je svaki kritički odnos prema onome šta je radila nepravilno shvaćala i kao protivljene i negaciju. Iako je ovaj način rješavanja jedne važne etape našega razvoja, s obzirom na cijelokupnu zrelost društva, bio možda jedino moguć, svakako je bilo nedovoljno kritičnosti prema određenim nedostacima i negativnim stranama tog inače pozitivnog procesa. Jer, čim je nacionalni princip postavljen kao osnovna deviza — različite društvene snage su ga na svoj način shvatile. Ne kao jednu etapu razrješavanja bitnog socijalnog pitanja svake revolucije, tj. prevladavanje državno-socijalističkog, etatističko-birokratskog društvenog odnosa — pa makar bilo i nedovoljno rješenje u smislu prenošenja ekonomskih ingerencija na republike i regije (općine, komune) — nego kao oživljavanje nacionalnog državotvornog principa, kao nacionalnu samodostatnost, zatvaranje, pa čak i nacionalni separatizam. Ne treba zaboraviti da je Jugoslavija u to vrijeme bila još uvijek pretežno sitnoburžoaska, malogradanska zemlja i da su te stare nacionalne tenzije, sukobi i revandikacije veoma lako izbijale na površinu samo ako je tim snagama dana mogućnost. Nacionalne euforije, koje su bile često protkane i nacionalističkim elementima zahvatile su dio masa, pa i političkog rukovodstva — što je samo upozoravalo da mnoge stare predrasude nisu ostale samo historijske reminiscencije, nego još uvijek potmulo tinjaju u ograničenoj svijesti, naročito srednjih slojeva i realna su opasnost daljem razvoju naše socijalne revolucije.

U tom procesu deetatizacije trebalo se riješiti i nagomilanog državnog kapitala. Odlučilo se da se on prenese na posebne banke, pri čemu se mislilo da će one biti nekakve neutralne instancije s obzirom na buduće ekonomski procese, proširenju reprodukciju, kreditiranje itd. Veoma brzo, međutim, otkrilo se da je tako stvoreni finansijski kapital zauzeo patronatski i nadredni stav prema radničkoj klasi, da se počeo ponašati

[208] U svojoj knjizi *Marksizam i socijalizam* ovako sam bio okarakterizirao svojevrsnost ove etape našeg razvijenja: »Historijski dakle gledano, jugoslavenski razvoj, koji se od pedesetih godina nalazi pod znakom samoupravljanja, nalazio se u relaciji prema nekadašnjem kapitalističkom razvoju na nivou parne mašine. To razdoblje kapitalističke industrijske revolucije bilo je ne samo u povoju s obzirom na nivo industrijskog razvoja nego još i opterećeno mnogim starim i historijski anahronističkim strukturalama. Slična je situacija bila i s jugoslavenskim samoupravnim procesom. Ako ga dakle netko gleda i procjenjuje sa stajališta visokorazvijenog postindustrijskog društva, visoke automatizacije i organizacije — neće imati nikakvo razumijevanje za još glasnu škripu točkova seoskih kola i mehaničkih zupčanika.» (*Marksizam i socijalizam*, Zagreb, 1979, str. 172)

ne po logici sastavnog dijela udruženog rada nego po logici kapital-odnosa sa svim poznatim fenomenima koje takav odnos rada. Ponovo je postalo očito da radnička klasa još nije postala hegemon u ekonomskim odnosima, da su razne etatističke strukture sada u sprezi i s finansijskim, još uvjek mnogo dominantnije u određivanju društvenog razvoja i da je dualizam društvene strukture i dalje karakteristika jugoslavenskog društva. U toj situaciji oživljavanja robno-novčanih odnosa, tržišta, otvaranja prema svijetu — što je sve više postajala nužnost ako se željelo postati ravnopravan partner u međunarodnim ekonomskim odnosima — ačale su socijalne razlike, ali su se javljali i mnogi drugi fenomeni koji ih nisu očekivali. U različitim teškoćama privredivanja radnici su počeli pribjegavati kratkotrajnim štrajkovima što je upozoravalo na proigrječnosti društvene strukture i na nerazvijenost samoupravljanja i u ekonomskoj bazi društva. Kraj šezdesetih godina protjeće tako u znaku mnogih društvenih tenzija, sukoba, kritike, ponuda alternativa itd. Osim što je radnička klasa nezadovoljna mogućnostima raspolažanja i usmjeravanja akumulacije, radikalnije marksističke struje među inteligencijom iznose oštru kritiku birokratsko-etatističkih struktura i ponašanja, zamjenjivanja socijalne problematike nacionalnim ponudama i preokupacijama, a studentska ljevica također se oglasila u burnoj 1968. godini i svojim opservacijama i zahtjevima.²⁰⁹

U tom se pogledu društvena situacija svakako mijenjala, na što političke snage nisu odmah dale adekvatni odgovor. Naučeno na dominantnu ulogu u odlučivanju i kreiranju politike društvenog razvoja, na gotovo potpun monopol nad javnim mijenjem i informacijama, političko vodstvo nije uspjelo u tom momentu da nužne i razumljive kontroverze iješi i iznese demokratski i ideološki, nego je veoma nervozno i ponekad administrativno reagiralo na suprotna mišljenja, pa čak kad su bila zadovoljena stvarnim marksističkim intencijama. Već se tada pokazalo da je ovakva praksa neadekvatna s obzirom na osnovna htijenja koja je i sama avantgarda zapisala u svojim glavnim dokumentima, jer je sputavala kreativni dijalog koji je zbog sve kompleksnije situacije postao od životnog značenja za revoluciju. Ova nervosa vodećih političkih snaga može se razumjeti, ali ne opravdati, i to dotadašnjim njenim položajem i djelovanjem, te drugim, naročito vanjskim nimalo lakin prilikama. Birokratizam se morao pojaviti i u njenim redovima, pa je dapače bilo i burnih perioda razračunavanja s birokratskim i centralističkim shvaćanjima. Isto tako, nije se lako bilo rješavati izvjesne autoritarnosti, navika centralnog odlučivanja, direktiva i rukovodenja uglavnom preko transmisija. Ako tome dodamo otežavajuće prilike u kojima se zemљa nalazila, u prvom redu stalni ideološki i politički pritisak staljinističkih i neostaljinističkih snaga i ekonomski pritisak razvijenih zemalja na svjetskom tržištu — onda se može razumjeti bojazan od raznih spontanih akcija koje su naroči-

[209] Marksisti oko »Praxis«, radikalno zastupajući antistaljinističku struju marksizma, dakle koncept otvorenog i kritičkog marksizma, dali su značajan doprinos međunarodnoj debati o marksizmu i demokratiskom, samoupravnom socijalizmu. Što se tiče studentskog pokreta i bunda, on je bio također usmijeren na kritiku birokratskih snaga koje koće procese samoupravljanja, zahtijevajući brzu demokratizaciju cjelokupnog života društva, hitnje smanjivanje socijalnih razlika, rješavanje problema nezaposlenosti itd. Vidi »Student«, vanr. br. 2, Beograd, 8. juna 1968.

to u studentskom buntu došle do izražaja, kao i težnju da se u svojim rukama drže gotovo svi konci u jednoj situaciji koja je bila otežana i položajem radničke klase u svim tim novim procesima prestrukturiranja društveno-ekonomskih odnosa. Mislim da je već tada bio nastao trenutak kad je trebalo stvarati jedan novi *demokratski front samoupravnih snaga* koji bi uvažavao sve razlike, pa čak i oštije divergencije na zajedničkom kursu borbe za samoupravljanje. Politička avangarda nije bila u to vrijeme za to spremna, ali je ipak povukla mnoge konzervativce iz tih zbivanja, rasprava i upozorenja, iako ponešto tramo i s izvjesnim zakašnjenjima. To je i sama priznala. Tako je već na II kongresu samoupravljača (maj 1971) Milentije Popović smatrao da je potrebno naglasiti da je i za političku avanguardu, SKJ, u »odredenim periodima karakteristično zaostajanje, a posebno brži razvoj je ometalo zaostajanje saznanja o protivrečnostima koje su sami samoupravni odnosi sobom nosili. Pored suprotnosti koje su postojale zbog ostataka starih društvenih odnosa, a koje je kroz borbu trebalo savladati i sami samoupravni odnosi radali su nove protivrečnosti koje je trebalo uočiti, saznati im pravu društvenu suštini i otvarati puteve za njihovo brže savladavanje. U tome nismo uvek ni kao društvo — a ni kao avangarda — na vreme uspevali.^{«210}

Ako izostavimo, što i moramo u ovakvoj raspravi, mnoge probleme, pojave i dileme koje su u sve bogatijem i složenijem razvoju jugoslavenskog društva nastajale, ovi su dogadaji pred vodeće snage društva svom oštrinom postavljali nužnost i potrebu odlučnijeg koraka ako se željela ostvarivati temeljna vizija — pobeda samoupravnog principa nad etatičkim. Svi dosad naznačeni procesi nisu doveli do radikalnije promjene položaja radničke klase u ovlađavanju vlastitim proizvodnim procesom, a politička struktura društva takođe je još ostala gotovo netaknuta. Samoupravni princip je u njoj bio gotovo neprepoznatljiv, a i dalje je funkcionalala po starom predstavničkom principu koji je bio samo nasljeđe prošlosti. Oba se ova temeljna problema na početku sedamdesetih godina, nakon oštih rasprava u drugoj polovici šezdesetih koje sam spomenuo, već nameću svom oštrinom, te je trebalo dati i konzistentne odgovore.

Vec na istom spomenutom Kongresu samoupravljača M. Popović je postavio pitanje zašto su radni ljudi, samoupravljači iz neposredne proizvodnje veoma malo ili nikako uključeni u politički život i političko odlučivanje; zašto skupštine pokazuju sve jaču tendenciju da se ponašaju i djeluju kao političko-predstavnička a ne samoupravna tijela. »Zbog čega koncentracija i integracija sredstava često sobom nosi odvajanje ekonomski i političke moći od neposrednih proizvoda i dovodi do tehnokratsko-birokratske simbioze, koja po logici stvari potiskuje učešće neposrednih proizvoda u odlučivanju? Ova i slična pitanja koja se danas postavljaju u suštini znače da je reč o tome kako da se radnička klasa što potpunije afirmiše kao neposredno odlučujući faktor, kako u ekonomskom tako i u društveno-političkom životu.^{«211}

[210] Milentije Popović, *Uvodno izlaganje na zasjedanju IV komisije na Drugom kongresu samoupravljača Jugoslavije. Kongresi samoupravljača Jugoslavije*, Beograd, 1981, str. 123.

[211] M. Popović *ibid.*, str. 124.

Na istom tom Kongresu je V. Bakarić dao analizu procesa rasformiranja investicionih fondova i njihove predaje bankama. Iako je to po njegovom mišljenju, bio veliki korak u deetatizaciji proširene reprodukcije, ipak je morao konstatirati da »prelaženje, ili tendencija prelaženja sredstava proširene reprodukcije, pa tendencija da i prosta reprodukcija sve više zavisi od kreditnog sistema (kao ranije od državnih fondova) čini da se osnovni elementi odluke udaljuju od neposrednih proizvodača i čine ovisnim o faktorima kojima on ni neposredno ni posredno ne vlada.«²¹² Zaključci do kojih je Bakarić dolazio bili su veoma radikalni. On je upozoravao da se u spomenutom procesu i odnosima kompetencije radnika gotovo svode na golu raspodjelu osobnih dohotaka u radnoj organizaciji. Njemu ne preostaje ništa drugo nego da, pred nemogućnošću da sačuva svoje fondove za proširenu reprodukciju, nastoji povećati svoje osobne dohotke i zadržati neku relaciju prema drugim dohodicima i obavezama. Nastaje jedna nova društvena suprotnost »suprotnost između radne organizacije i kreditora, kod čega se domena aktivnosti radne organizacije svodi, u krajnjoj liniji, na lične dohotke i jedan element rizika poslovanja. Radna organizacija se po toj tendenciji približava položaju u kojem je bila kad je bila u najamnom odnosu. Vlasnikom sredstava za proizvodnju postaje kreditor, a radna organizacija postaje nekom vrstom kolektivnog najamnog radnika«.²¹³ Naglašavajući da je ovo samo tendencija, ali veoma jaka i dominantna tendencija, Bakarić upozorava kako nije samoupravljanje krivo za pojavu borbe za veće lične dohotke, nego je to zakonita tendencija proizašla iz pojavljivanja nove društvene suprotnosti koja nastaje uslijed nerazvijenosti sistema samoupravljanja. Nakon toga Bakarić dolazi do jednog značajnog zaključka o kojem treba razmišljati i u vezi s različitim procesima samoupravljanja što se danas pojavljuju u raznim dijelovima svijeta. Sve ovo pokazuje, zaključuje Bakarić, i to »da se samoupravljanje na nivou proste reprodukcije može razviti manje-više u svim današnjim društvenim sistemima, a da kod toga ne ukloni i bitno ne promijeni osnovne društvene odnose ili suprotnosti. (potcertao P. V.). Ali i u takvim sistemima bi ono bilo izvanredna škola za radničku klasu i radne ljudе. Ova činjenica i objašnjava zašto je danas tako velik interes za samoupravljanje, pa čak i ondje gdje nema nikakvog interesa za socijalizam.²¹⁴

I u vodećim, dakle, strukturama sazrijevala je misao da je svim dotašnjim mjerama samoupravljanje ostalo još veoma nerazvijeno, da je proširena reprodukcija uglavnom izvan domašaja radničke klase, i da je

[212] Vladimir Bakarić, *Uvodno izlaganje na zasjedanju II komisije, na Drugom kongresu samoupravljača Jugoslavije*, *ibid.*, str. 95.

[213] V. Bakarić, *ibid.*, str. 95. S obzirom na ovo veoma značajno pitanje naše društvene prakse, koje je upozoravalo na veoma nesamoupravne odnose, Kongres je u svojim odlukama II komisije među ostalim zaključio: »Kongres energično zahteva da se preduzmu i ostvare mere kojima će se smanjiti uloga društveno-političkih zajednica, banaka i drugih imalaca finansijskih sredstava izvan proizvodne sfere u odlučivanju o proširenoj reprodukciji; smanjiti sadašnji stepen zaduženosti radnih organizacija i povećati stepen samofinansiranja njihove proširene reprodukcije. Kongres smatra da nije prihvatljiva praksa koncentracije finansijskih sredstava namenjenih proširenoj reprodukciji u proizvodnji i prometu koja je van neposrednog uticaja osnovnih organizacija udrženog rada.« (*Kongresi samoupravljača Jugoslavije*, str. 102).

[214] V. Bakarić, *ibid.*, str. 95-96.

politički sistem također potpuno neadekvatan jednom društvenom sistemu koji bi trebao da prevlada i zamijeni dotadašnje državno-socijalističke i birokratsko-etatističke strukture. I Kardelj je na istom Kongresu stazio težište na te probleme, smatrajući da je ipak učinjen značajan korak dalje od sredine šezdesetih godina, jer radnička klasa već raspolaže s preko 60 posto rezultata svoga rada. Plan je, međutim, bio da radnička klasa što prije ovlada sa 70 posto svoga cijelokupnog dohotka. S obzirom na teškoće i probleme koji su u to vrijeme postojali i koje smo već naveli, Kardelj je smatrao da treba otkloniti mišljenje prema kojem je samoupravljanje glavni uzrok tadašnjih teškoća. »Samoupravljanje snosi deo odgovornosti, ali ne samo po sebi«, zaključivao je Kardelj, »već time što nije brže i doslednije razvijano, što nisu dovoljno odlučno tražena odgovarajuća rešenja u ekonomskom sistemu na osnovama samoupravljanja, ukratko, što još nije izraslo u celovit sistem društvenih, ekonomskih i političkih odnosa«. (potcrtao P. V.)²¹⁵

Ako bih svemu ovome dodao mišljenja i konцепције mnogih drugih marksističkih teoretičara i učenjaka izvan političke sfere, dobili bismo jednu bogatu skalu mišljenja, traganja za onim rješenjima koja bi sve više ograničavala utjecaj etatističke i svake druge sfere otudene moći od proizvodača i radnog čovjeka. Samo zbog prostora nemoguće mi je citirati mnoga takva značajna osvjetljavanja problematike samoupravljanja i naših protivrječja. Iznio sam mišljenja glavnih protagonisti političke avangarde, jer je o njihovim stavovima bitno ovisio i cijelokupni budući proces društvene transformacije.

Iz svega ovoga što sam u najkraćim crtama iznio vidi se veoma dobro da je sazrijevala i možemo reći sazrela misao da je potrebno inauguirati dalje društvene promjene koje bi temeljno pitanje socijalizma — prevladavanje najamnih odnosa, prevladavanje ekonomskog i političkog alienacije dovelo do definitivnijeg rješenja. Ovo su sve već bile i pripreme za promjenu Ustava i donošenje Zakona o udruženom radu. Nekoliko godina nakon tog Kongresa, završetak tih teorijskih preokupacija i razmišljanja označio je X kongres SKJ (1974), Ustav (1974) i navedeni Zakon (1976).

[215] Edvard Kardelj, *Ekonomski i politički odnosi u samoupravnom socijalističkom društvu*, *ibid.*, str. 54. Kongres je među mnogobrojnim svojim zaključcima donio i slijedeći: »Razmatrajući problem dalje izgradnje samoupravnih socijalističkih odnosa u našoj društvenoj zajednici, Drugi kongres samoupravljača Jugoslavije konstatuje da nivo razvoja samoupravnih odnosa u privrednom i društvenom životu omogućuje da u narednom periodu neposredan cilj društvene akcije bude izgradnje samoorganizovane privrede i društva kao integralnog sistema samoupravnih odnosa. Kongres smatra da bi svako odlaganje takve društvene akcije dovelo u pitanje afirmaciju principa radničkog samoupravljanja. Svrha takve izgradnje je puna afirmacija u praksi osnovnog principa socijalističke društvene organizacije — da radni čovek, organizovan u razne oblike samoupravnih organizacija udruženog rada, predstavlja odlučujućeg nosioca društvenih i privrednih odnosa. . . Osnov za takav položaj radnih ljudi i za njihovo pravo da odlučuju o svim bitnim pitanjima iz oblasti društvene reprodukcije — planiranje razvoja, poslovna politika, uslovi privredovanja, raspolažanja sredstvima za proizvodnju, sticanje i raspodela dohotka, izgradnja društveno-ekonomskih odnosa i organizovanje samoupravnih oblika udruženog rada na svim nivoima — jeste njihovo učešće u procesu rada. To je, u isto vreme, društveno-ekonomска osnova za ukidanje svakog oblika najamnog radnog odnosa, za oslobadanje rada, za humanizaciju proizvodnog rada, za realizovanje pojedinačnih, zajedničkih i društvenih interesa i za jačanje medusobne zavisnosti, solidarnosti i odgovornosti radnih ljudi.» (*Kongresi samoupravljača Jugoslavije*, str. 99).

IV

U svim tim raspravama i dokumentima osnovna misao i intencija bile su kako mijenjati društvenu strukturu da bi uloga radničke klase došla više do izražaja i u neposrednoj proizvodnji i u političkom sistemu. Ustavom je definitivno bio prevladan dotadašnji predstavnički sistem, pri čemu se vidi koliko je vremena trebalo da se jedna socijalistička revolucija osloboди tradicija prošlosti. Delegatski sistem je znatno primjereniiji socijalističkom konceptu, jer su radni ljudi trebali da imaju neposredno svoje odabrane pojedince koji ne bi zastupali interesu ove ili one partije nego samu socijalnu bazu, radne ljudi raznih područja djelovanja i rada.

Isto tako je Ustavom, kao i nešto poslije Zakonom o udruženom radu bilo jasno i odlučeno formulirano da radnička klasa mora ovладati ne samo upravljanjem svojih poduzeća nego i cijelom proširenom reprodukcijom. Stvarajući osnovne organizacije udruženog rada, gotovo u svakom radničkom kolektivu, kao i u drugim sferama društvene djelatnosti, mislio se da će radnici sad moći jasnije salgedavati cijelokupni proces svoga rada i u takvim manjim jedinicama biti sposobniji da utječu na sve procese u svom OOUR-u kao i u cijeloj radnoj organizaciji, a preko drugih delegata i na glavne probleme i tokove društvene reprodukcije i života. Sve je bilo vodeno s ispravnom mišljbu da se ne može govoriti o hegemoniji i vladavini jedne klase dok god ona ne postane i glavna materijalna snaga društva tj. dok god ne raspolaže svojim dohotkom i ima ujedno i kontrolu nad onim dijelom dohotka koji se alimentiraju ostale društvene djelatnosti.

Već se u prvim članovima Ustava konstatira da se naše socijalističko društveno-ekonomsko uređenje temelji na slobodnom udruženom radu koji raspolaže sredstvima za proizvodnju u društvenom vlasništvu i na »samoupravljanju rdnika u proizvodnji i raspodjeli društvenog proizvoda u osnovnim i drugim organizacijama udruženog rada te u društvenoj reprodukciji u cjelini«.^[216] Vrlo je važna distinkcija između državnog i društvenog vlasništva koja dolazi do izražaja i u Ustavu. Državno vlasništvo je izraz državno-socijalističkih društvenih odnosa, koji, kako smo dosad vidjeli, zapravo predstavljaju samo početne korake socijalističke revolucije u dosadašnjim društvenim prevratima. Ostajanje samo na tim odnosima nužno vodi do jakih procesa birokratizacije i etatizacije koji mogu zaprijetiti i težim društvenim poremećajima, pa čak birokratskim kontrarevolucionarnim involucijama. Jugoslavenski komunisti zato su jasno proglašili princip društvenog vlasništva i odumiranja države što se u Ustavu, na primjer, potvrđuje u tezama da »sredstvima za proiz-

[216] *Ustav SFRJ*, Zagreb, 1981, čl. 10, str. 26. Ne mogu radi prostora navoditi mnoge stavove X i XI kongresa SKJ, III kongresa samoupravljača i drugih naših organizacija kao i niz analiza i stava mnogih naših znanstvenih radnika na tom području koji zaslužuju punu pažnju. Moram reći da su društvena rasprava, kritika i dijalog posljednjih nekoliko godina toliko narasli da bi saino za prikaz svih tih debata i djela bila potrebna posebna zamašna studija. Čak mislim da se mnogo toga dobrog u tim raspravama još nije dovoljno evidentiralo i iskoristilo u rješavanju svih naših problema razvoja samoupravnog socijalizma.

vodnju u društvenom vlasništvu, uključujući i sredstva za proširenu reprodukciju, (potcrtao P. V.) neposredno upravljaju udruženi radnici koji rade tim sredstvima, u vlastitom interesu i u interesu radničke klase i socijalističkog društva. U ostvarivanju te društvene funkcije udruženi radnici odgovorni su jedni drugima i socijalističkoj zajednici kao cjelini.²¹⁷ Isto tako se izričito ističe da su svaka birokratska samovolja, tehnokratska usurpacija i privilegije utemeljene na monopolu upravljanja sredstvima za proizvodnju, te grupnovlasničko ponašanje i drugi oblici privatizacije suprotni društveno-ekonomskom i političkom sistemu koji su utvrđeni Ustavom.²¹⁸

Svim ovim dokumentima detaljno je razradeno funkcioniranje ovako zamišljenog samoupravnog sistema koji svoju osnovu ima u osnovnim organizacijama udruženog rada što čine dijelove jedne veće radne organizacije, a koja se može također ujedinjavati i sa drugim radnim organizacijama u veće reproduktivske cjeline. Na svim nivoima ove organizacije predviđeni su radnički savjeti koji imaju bitne kompetencije u vezi s funkcioniranjem poduzeća. Isto tako, predviđeno je i ustanovaljeno da radnici iz same baze, tj. osnovnih organizacija udruženog rada biraju svoje delegate u vijeća udruženog rada općine, zajednice općina, pokrajine i republike u kojima bi trebalo da njihov interes dode do punog izražaja. Osim toga, radni ljudi u ostalim djelatnostima (oblast odgoja, obrazovanja, kulture, znanosti itd.) ravnopravni su partneri s radnicima u proizvodnji i stječu dohodak slobodnom razmjenom rada s njima preko samoupravnih interesnih zajednica.

Ovi, ukratko navedeni, osnovni principi i intencije u tim zakonskim aktima trebali su otkloniti mnoge negativne pojave koje su se javile u funkcioniranju našeg društvenog sistema šezdesetih i na početku sedamdesetih godina, uspostaviti hegemoniju raničke klase u materijalnoj proizvodnji, a djelimice i u političkom sistemu i tako riješiti fundamentalno pitanje socijalizma — prevladavanje najamnog odnosa, zavisnosti radničke klase od bilo kakvih drugih njemu otudenih instancija. A kakvi su rezultati nakon nekoliko godina funkcioniranja ovog sistema?

Prvo, jugoslavensko društvo je u cjelini ušlo u tolike i takve (često veoma megalomanske) investicije da ih društvo jednostavno nije moglo niti može podnijeti. Od tih investicija neke su — i to veoma skupe — uza sve to i u potpunosti promašene, a da radnička klasa pri izboru tih investicija nije imala nikakvu riječ niti je o tome odlučivala uza sva vijeća proizvodača i sve delegatske skupštine.²¹⁹

[217] *Ustav SFRJ* str. 7. Isto to vidi *ZUR* čl. 1, 2, 3.

[218] Vidi *Ustav* str. 6-7.

[219] Treba napomenuti da je službena analiza, koja je naročito došla do izražaja u *Polaznim osnovama dugoročnog programa ekonomске stabilizacije* tzv. Kraigherove komisije, utvrdila ne samo ovo što sam spomenuo nego i mnogo šta drugo s obzirom na naše insuficijencije. Tako se, na primjer, u tom dokumentu konstatira da je u »postojećim odnosima u sistemu formiranje akumulacije vršeno snažno otuđivanje akumulacije od radnika i na toj osnovi razvio se mehanizam njenje centralizacije, inflatornog uvećavanja i distribucije, čime se osnovni privredni subjekt u našem sistemu potiskuje i onemogućava mu se da postane odgovoran samoupravni robni proizvodač; da su »odluke o investicionim ulaganjima pretežno bile izvan kontrole radnika u organizacijama udruženog rada.« (*Polazne osnove dugoročnog programa ekonomске stabilizacije*, Borba od 27. aprila 1982, str. 3 i 6.)

Drugo, društvo je zbog takvih megalomanskih investicija zapalo u dugove koji su potresli cijelokupnu zajednicu kad se na kraju vidjelo da svojom dosadašnjom ekonomskom politikom nije sposobna da ih na vrijeme vрати. Pokazalo se da je ekonomski politika još bila zavisna od mnogih administrativnih i etatističkih upletanja i da je ekonomski volontarizam i dalje nadvladavao ekonomsku logiku koju, na ovakvom stupnju razvijenosti, moraju odrediti i tržište i zakon vrijednosti. Kako će radnička klasa pa i država prilagoditi svoje djelovanje u takvim okolnostima, kako će samoupravno planiranje i radnička solidarnost premostiti neizbjješne teškoće i probleme koje zakoni tržišta nameću, naročito u jednoj zemlji koja je ekonomski i društveno neravnomerno razvijena, jedno je od krupnih pitanja socijalizma na ovom stupnju razvoja. *Ali je sigurno da se ne može ponašati tako kao da ekonomski zakoni ne postoje, niti tako kao da samo oni postoje.*²²⁰

Treće, pokazalo se da su tehnobirokratske strukture na svim nivoima, a naročito na nivou općina i republika mnogo moćnije u ovlađavanju viškom rada i njegovu usmjeravanju nego sami proizvodači. Povezivanje i djelovanje političkih, finansijskih i tehnokratskih struktura još uvijek su jače od proizvodačkih što samo potvrđuje da otudeni, najamni odnos, unatoč svim proklamacijama i zakonskim odredenjima, nije prevladan. Mnogi su već i konstatirali da je sve to dovelo i do mnogih aberacija u ponašanju i odnosu prema radu i društvenim sredstvima, od pada proizvodnosti rada do raznih malverzacija, špekulacija i raznih drugih protuzakonitih ponašanja.

Cetvrti, očitovalo se zatvaranje u svoje republike nacionalne granice, stvaranje svojih nacionalnih ekonomija koje nisu vodile računa o cijelokupnoj ekonomskoj politici i potrebama zemlje, kao i dominacija nacionalnih političkih sfera i birokracije u dogovaranju o vitalnim društvenim problemima.²²¹

[220] U ovoj raspravi, u kojoj je glavno težište problem društveno-ekonomskih odnosa — dakle bitno pitanje svakog društva, pa tako i socijalističkog — ne mogu se upuštati u složenu problematiku ekonomске politike, jer kao filozof i teoretičar ne mogu o tome meritorno govoriti. Čelim samo reći da ni malo ne potcenjujem to pitanje i da ono sadrži i mnoga ekonomsko-sociološka teorijska pitanja. Svako društvo mora voditi racionalnu ekonomsku politiku, ako misli da se reproducira bez snažnijih kriza. Jugoslavensko društvo je mora voditi u tom smislu da, s jedne strane, posporješuje razvoj društva prema svojim materijalnim i društvenim mogućnostima, a s druge strane, samoupravne, a ne birokratsko-etatističke procese. Ovih posljednjih godina naša je ekonomski politika pala na ispit u sasvim elementarne matematike, tj. na zbrajanju i oduzimanju dugova. Što je posljedica autarkičnog ponašanja političke i ostale birokracije. Vec sam spomenuo, što je već opca konstatacija, da su u ovom času etatističke mjere u porastu. Program ekonomskе stabilizacije, koji je svakako nužan i hitan s obzirom na volontaričko i neusklađeno ponašanje dosadašnjih subjekata ekonomski politike, neće moći, međutim, jačati ulogu proizvodača, radničke klase, ako ne pridemo i dubljim samoupravnim transformacijama o kojima će biti još riječ u ovoj raspravi.

[221] U vezi s ovim pitanjem, na primjer, već citiranim »Polaznim osnovama« konstatira se o autarkičnim i liberalističkim ponašanjima naših nacionalnih i pokrajinskih birokracija da su strane kompanije počele dijeliti naše tržište, izazivajući antagoniziranje i arbitriranje između domaćih proizvodača. »U društvenoj zajednici kao što je naša, pri postojanju različitih autarkičnih razvojnih politika po republikama i pokrajinama, ove su pojave ozbiljna opasnost, jer našu privredu dovode u sve veću zavisnost od stranih kompanija, neke organizacije postaju njihov privjesak. U tehnološki napredak ulazimo sa zakašnjenjem, skupo placamo svako tehnološko dostignuće, dalje zaostajemo i produbljujemo našu nepovezanost. Parcijalizacija našeg tržišta i pojавa

Jednom riječi, iako nisam nabrojao sve defekte i insuficijencije koje su naročito ovom finansijskom krizom došle do izražaja, konstatiralo se na svim nivoima našeg društva da je osnovni uzrok ovih deformacija, teškoća i društvene krize u prvom redu taj što *radnička klasa još uvijek ne ovladava viškom rada tj. cjelokupnom proširenom reprodukcijom*. Moje je mišljenje u potpunosti identično s iznijetim samo sa tom razlikom što mnogi misle da je sve to posljedica nedovoljnog i slabog funkcioniranja našeg političkog delegatskog sistema, a ja mislim da je to posljedica nedovoljnosti i političkog i društvenog sistema u cjelini. Ovo treba naravno i pokazati. (radnički rad)

Ako podemo od nekih osnovnih principa i iskustava u našem dosadašnjem razvoju socijalizma i samoupravljanja, nedvojbeno se nameće zaključak da nije dovoljno samo formulirati u najvažnijim dokumentima da radnička klasa mora ovladati cjelokupnom proširenom reprodukcijom — dakle samoupravnim planiranjem, investicijama itd. — nego se mora oformiti i jedna složena i kompetentna samoupravna struktura, *samoupravna organizacija proizvodača na svim bitnim društvenim nivoima* koja će imati sve ekonomске konce u svojim rukama, koja će na svim tim nivoima, od općine do federacije, poznavati sve probleme proizvodnje što se danomice nameću, od razvoja tehnologije, karaktera unutrašnjeg i vanjskog tržišta, potrebne i racionalne lokacije kapaciteta, mogućnosti i potrebe povezivanja pojedinih industrija (udruživanje rada i sredstava), stvaranja većih proizvodnih aglomeracija (veći reproduktivni sistemi ili cjeline) itd. — dakle, sve ono što sačinjava cjelokupnu ekonomsku politiku jedne zemlje od njenih osnovnih teritorijalnih jedinica do zemlje u cjelini. Ovu samoupravnu organizaciju radničke klase, od pojedinačnih osnovnih organizacija udruženog rada do republike i federacije — o konkretnim mogućnostima takve organizacije bit će riječi — mora također da prati mreža naučnih ekonomsko-socioloških institucija na čije se analize ekonomskih procesa samoupravno organizirana radnička klasa u prvom redu oslanja. Prema tome, mi možemo govoriti o mogućnosti i činjenici da radnička klasa ovlada proširenom reprodukcijom, tj. *svim glavnim ekonomskim procesima tek onda kada postoji i takva samoupravna organizacija koja je sposobna i u mogućnosti da svakodnevno upravlja tim procesima*. Ako postoji bilo kakva insuficijencija u organiziranosti radničke klase, ako bilo koja karika u toj organizaciji nedostaje, odmah će se, kao što je to bilo dosad, ubacivati druge institucije (političke, finansijske, tehnikratske, a ponajčešće sve one zajedno) koje imaju pregled nad tim procesima, mogućnost stvaranja planova na svim nivoima i sredstva da ujteču na proširenu reprodukciju.

Ovu osnovnu ideju, koju naravno treba prilagoditi našem vlastitom stupnju ekonomskog, političkog i kulturnog razvoja, prvi put sam iznio na jednom znanstvenom savjetovanju u Ljubljani u januaru 1981. godine. Bila je to tek nerazradena ideja koja među učesnicima nije naišla na naročiti odjek, dapaće bilo je više onih koji je nisu prihvaćali. Ja sam i tada rekao da će ideju razraditi, što sada činim, jer sam i tada smatrao da

radnička klasa ne samo da nije ovладala proširenom reprodukcijom – to je bitno za njen definitivno oslobođenje – nego da ona to ne može ni postići dok god nije tako samoupravno organizirana da može svakodnevno utjecati na ekonomske procese na svim područjima društvene stvarnosti. U tom momentu još nisu bile u potpunosti jasne i vidljive tečke posljedice dominacije drugih društvenih struktura u ekonomskoj politici zemlje, pa i ideja o potrebi dubljih promjena u društvenoj strukturi odnosima nije bila tako prezentna. Mnogi su tada smatrali da je politički delegatski samoupravni sistem dovoljan da to pitanje riješi, samo ako solje funkcionira. Poslije će pokazati da je to bila i tada i danas iluzija koje se moramo što prije riješiti. Odmah moram naglasiti da nisam htio orsirati ovu ideju, jer je bilo potrebno da se steknu još neka iskustva, da azore shvaćanja o nekim važnim insuficijencijama i samog sistema, pa la se inauguriira jedna opća debata o njegovim promjenama i dogradnji. Tada, prije gotovo tri godine, među ostalim, u svojem izlaganju rekao sam slijedeće: »U čemu je bit moga razmišljanja i sagledavanja ovih pitanja? Prvo, bit je u tome što mislim da sadašnja socijalno-ekonomska organizacija radničke klase ne omogućava još uvijek raspolažanje proširenom reprodukcijom i samoupravnim planiranjem u nacionalnim i federalnim okvirima. To je jedna od polaznih tačaka – ali to nije samo moja konstatacija, nego i konstatacija naših političkih struktura, samo s nešto izručajom terminologijom. Govori se također da radnička klasa ne raspolaze proširenom reprodukcijom, da se o njoj odlučuje iza leda radničke klase, da je učešće udruženog rada u donošenju planova razvoja mininalno itd.

Drugo, upravo zato trebalo bi težiti za postepenim samoupravnim organiziranjem radničke klase na svim nivoima, jer nivo poduzeća ili udruženja pojedinih poduzeća nije ni u kom slučaju dovoljan. Važan je i regionalni, republički i federalni nivo da bi radnička klasa, udruženi prozvodači potpuno samoupravno ovladali ekonomskim procesima. Sigurno postoji više načina tog organiziranja. U dosadašnjim razmatranjima tog problema, a na temelju veoma zanimljivih iskustava iz razdoblja oktobarske revolucije u vezi s veoma vehementnom debatom o tim pitanjima, smatrao sam i smatram da je organizacija na produkcioni, funkcionalnoj bazi najadekvatnije rješenje. Stvaranje radničkih savjeta po toj, proizvodnoj, funkcionalnoj, granskoj liniji od nivoa komune do republike i federacije omogućilo bi, po mom mišljenju, udruženom radu da ovlađa naznacenim procesima. Kad sam jučer govorio o nužnosti povezivanja, dogovaranja itd. te strukture s političkom strukturom delegatskog sistema, rekao sam da i tu postoje različite mogućnosti. Može se radnički savjet na nivou republike konstituirati i kao vijeće udruženog rada u dašnjem delegatskom sistemu. Ali to bi vijeće onda imalo mnogo čvršću osnovu, jer to ne bi bila difuzna osnova kao danas, nego pojedine proizvodne grupacije, a delegati bi bili delegati upravo tih proizvodnih grupacija. Ti bi delegati dolazili s jasnim spoznajama o problemima i potrebama, s planskim pokazateljima itd. za odredene grupacije i borili se za ostvarivanje tih planova na svim nivoima. Prema tome, mislim da bi vijeća udruženog rada od nivoa komune do republike i federacije bila ona vijeća gdje bi se zapravo rješavala osnovna problematika proširene repro-

dukcije i samoupravnog planiranja.«²²²

Potrebno je sada pogledati koliko sadašnja političko-ekonomska, društvena struktura odgovara ovim temeljnim samoupravnim principima i da li se već preko nje može ostvariti ova hegemonija radničke klase o kojoj je ponajprije riječ. Ako analiziramo osnovnu strukturu našeg političkog delegatskog sistema, moramo doći — s obzirom na osnovne intencije u našem shvaćanju socijalizma, što smo vidjeli u prethodnim poglavljima — do nedvojbenog zaključka da u njemu politička sfera još ima dominantniju ulogu od proizvodačke, da je politička sfera osigurala dominaciju preko nekoliko bitnih institucija i da će zato imati glavnu riječ ne samo u političkim nego i u svim drugim, pa tako i ekonomskim pitanjima. Ako podemo od funkciranja federacije, što je za jednu jedinstvenu zemlju od bitnog značenja, vidimo da u skupštinskom sistemu postoje samo dva vijeća koja su eminentno politička: Vijeće naroda i narodnosti i Savezno vijeće. Ne postoji uopće jedno vijeće — nazovimo ga vijeće udruženog rada prema republičkom primjeru — čija bi bitna ingerenčija bila upravo vodenje globalne ekonomske politike.

Jer, ako hoćemo samoupravno planiranje, ono ne može ostati samo na nivou poduzeća ili republike, nego mora obuhvatiti zemlju u cjelini, želimo li imati što racionalniju ekonomsku politiku, jedinstvenu ekonomiju i jedinstveno tržište. A to je u prvom redu, u jednom samoupravnom socijalističkom razvoju, stvar i ingerencija proizvodača, radničke klase ili, kako se to kod nas kaže, udruženog rada.²²³ Radnička klasa, proizvodači, u tvornicama i na selu, moraju biti tako samoupravno organizirani da ne samo na najnižem, nego i na najvišem, federalnom nivou, ostvaruju svoja suverena prava u prvom redu u svom vlastitom radnom procesu. Međutim, naš društveni sistem je na federalnom nivou ipak tako konstituiran da su u medusobni odnos sporazumijevanja i dogovaranja, dakle rješavanja svih bitnih pitanja zemlje, dovedene političke strukture, republike i pokrajine a ne radni ljudi, radnička klasa neposredno preko svojih delegata. Tako vidimo da na tom nivou društvene zajednice i dalje vlada dominacija nacionalnog i političkog principa, a ne klasnoga. Zato Ustav i utvrđuje da »radni ljudi, narodi i narodnosti odlučuju u federaciji na načelima sporazumijevanja republika i autonomnih pokrajina, solidarnosti i uzajamnosti, ravnopravnog učešća republika i autonomnih pokrajina u organima federacije; u skladu s ovim ustavom, te na načelu odgovornosti republika i autonomnih pokrajina za vlastiti razvoj i za razvoj socijalističke zajednice kao cjeline.«²²⁴

[222] P. Vranicki, *Socijalistička alternativa*, Zagreb, 1982, str. 174-175. Nekoliko mjeseci kasnije ovu sam ideju iznio i u diskusiji u povodu Kardeljeve knjige *Socijalizam i demokracija u Marksistickom centru SKH* (24. marta 1981) kao i na znanstvenom skupu u Zagrebu o državi i samoupravljanju 2. i 3. aprila 1981. Vidi ta izlaganja u knjizi *Socijalistička alternativa*.

[223] Kako se vidi, i u ovoj raspravi nerado upotrebljavam termin »udruženi rad« kad se radi o subjektu, nosiocu određenih procesa, jer rad ne može biti subjekt. On je funkcija određenih subjekata i zato je primjereno govoriti u ovom slučaju o radnicima, radničkoj klasi, proizvodačima, udruženim proizvodačima itd. Udrženi rad je onaj rad koji ti proizvodači, radnici udružuju u materijalnoj proizvodnji.

[224] *Ustav*, str. 4.

Do sličnih, iako ne potpuno istih zaključaka, moramo doći ako analizamo strukturu delegatskog političkog sistema na nivou republika. I tu vidimo zapravo dominaciju političkoga, a ne klašnoga. I tu vidimo da je politička birokracija osigurala mnogo veći utjecaj i kontrolu nad cjelokupnim društvenim razvojem nego što to ima radnička klasa, čak i kad se radi o području materijalne proizvodnje. Republike skupštine sastavljene su od tri vijeća, pri čemu su društveno-političko vijeće i vijeće općina eminentno politička tj. vijeća u kojima političke strukture imaju pretežni ili potpuni utjecaj. U prvom se redu danas postavlja pitanje zašto je potrebno jedno tipično političko vijeće (društveno-političko vijeće), kad se političke strukture mogu izboriti da učestvuju u radu skupština i svojim kandidiranjima u vijeća mjesnih zajednica i vijeća općina. Ako se ističu svojim radom, svojim političkim i moralnim opredjeljenjima, dio njih će sigurno naći svoje mjesto u tom vijeću i na taj način imati prilike da djeluje na njegovu politiku.

Za naš problem je mnogo važnije pitanje vijeća udruženog rada. Po svom nazivu, a i namjeni, izgledalo bi da je to upravo ono samoupravno tijelo u kojem će doći do izražaja, barem na republičkom kad nije na federalnom nivou, interes radničke klase i njena hegemonija u svim bitnim pitanjima ekonomskog razvitka (planiranje, proširena reprodukcija itd.). Međutim, to ne dolazi do izražaja niti u formulacijama Ustava republike, niti bi to vijeće moglo to činiti da su joj te ingerencije i dane. U prvom redu, nigdje nije utvrđeno da vijeće udruženog rada, koje bi trebalo da bude glavni samoupravni organ radničke klase na republičkom nivou, ima odlučujući utjecaj na ekonomsku politiku, na sva bitna pitanja proširene reprodukcije i samoupravnog planiranja i kreditno-monetaryne politike.^[225] Ove ingerencije su zapravo dane republici, da ona preko svojih organa i organizacija osigurava uvjete za što povoljniji privredni i društveni razvoj i usmjerava i uskladjuje razvoj privrede i drugih djelatnosti.^[226] A od tih organa i organizacija Izvršno vijeće je onaj organ koji ima najveće kompetencije i utjecaj.

Ono što je pri tom još mnogo važnije, ovako konstituirano, vijeće udruženog rada nije osposobljeno za bitne ekonomske funkcije čak i kad bi to bilo zakonski ustanovljeno. Jer, ono se sastoji od delegata koje ne biraju samo radni kolektivi u osnovnoj domeni radničke klase, industriji, nego i radni ljudi u poljoprivrednoj, zanatskoj djelatnosti, radni ljudi u radnim zajednicama državnih organa, društveno-političkih organizacija, armiji itd. Vijeća udruženog rada na nivou općina, zajednice općina i republike, kako vidimo, veoma su heterogena. Ona nisu vijeća osnovne klase, što bi zapravo trebalo da budu. Osim toga, a to je u cijeloj strukturi po mom mišljenju i najvažnije, svaki delegat s područja materijalne

[225] Iz *Ustava SRH*, čl. 354, vidi se da Vijeće udruženog rada samostalno odlučuje o pitanjima raspodjele dohotka za opće društvene i zajedničke društvene potrebe; utvrđuje politiku i donosi zakone kojima se uređuju pitanja iz oblasti društveno-ekonomskih odnosa, osim onih o kojima se odlučuje na drugi način i sl. A zajedno sa drugim vijećima donosi društvene planove, republički budžet i završni račun te opću bilansu Republike. Međutim Izvršno vijeće je ono koje utvrđuje prijedloge republičkog društvenog plana i drugih planskih dokumenata, republičkog budžeta i završnog računa (v. čl. 396).

[226] Vidi *Ustav* str. 371.

proizvodnje zastupa interes i stavove uglavnom pojedinog poduzeća ili delegacija koje su ga birale — a svi oni zajedno ne mogu imati nikakvu jasniju predodžbu o funkcioniranju, potrebama, i razvojnim mogućnostima jedne cijele grane proizvodnje u okviru republike. Za to je potrebna ne samo svakodnevna informacija iz tih grana proizvodnje i odredenih znanstvenih institucija, nego i povezanost jedne grane proizvodnje od osnovne organizacije udruženog rada do republike (a zatim i do federacije) kako bi ti delegati meritorno mogli zaključivati o proširenoj reprodukciji odredene grane proizvodnje, jednom riječi, kako bi mogli planirati kao samoupravljači.

Iz svega ovoga možemo zaključiti, a što je evidentno u našoj praksi i mnogim kritičkim upozorenjima i zahtjevima i najviših političkih organa, da je republički i etatistički princip još uvjek dominantiji, da on dovodi do republičkih zatvaranja, razbijanja jedinstvenog tržišta, nacionalnih podvajanja što samo ide na ruku različitim nacionalističkim snagama, pa do težnje za nacionalnim ekonomijama pri čemu se izgraduju mnogi dupli kapaciteti koji nam nisu potrebni itd. Da su ove birokratske, tehnikratske i druge strukture otudene moci jače od samoupravnih pokazuje i najnoviji primjer kako se ponašala naša društvena zajednica u situaciji kad je finansijska kriza jače zakucala na vrata. Samoupravne strukture nisu bile kadre da svojom mobilizacijom rješavaju nagomilane probleme, nego se moralno posegnuti za čisto etatističkim, administrativnim mjerama iz državnog vrha da se različitim zakonskim mjerama, koje velikim dijelom narušavaju i samoupravne principe i odnose — ekonomski tokovi usmjere onim pravcima za koje se smatra da nas mogu izvući iz ovih teškoća i kriza. To samo pokazuje, što sam već više puta spomenuo, da nije ni marksistički ni politički točno niti oportuno naš sistem nazivati samoupravnim, jer je on sve dosad, a i nije mogao biti nešto drugo, mješavina državno-socijalističkih i samoupravnih struktura i odnosa. Mješavina u kojoj su, kako najbolje vidimo u samoj društvenoj praksi, političke i državne strukture još uvjek bolje organizirane.

Prema tome, ovo što se dogodilo u ovih nekoliko posljednjih godina i što je rezultiralo u snažnom jačanju etatističkih mjera koje provode često i oni pojedinci koji su intimno zainteresirani za samoupravni razvoj našeg socijalizma, jer znaju da nas jačanje etatizma može veoma lako dovesti do društvenog ponora, a i sami su prošli kroz sva iskušenja u sukobu sa stalinizmom, sve ovo nas samo upozorava da to nije slučajnost nego posljedica neizgradenosti samoupravljanja. Bez obzira na to što smo mislili i htjeli, mi još nismo transformirali naše društvo u tom smislu da imamo izgradenu samoupravnu organizaciju radničke klase, samoupravnu organizaciju proizvodača od osnovne organizacije udruženog rada do federacije. Takav, dakle, sistem samoupravnih odnosa u osnovnoj sferi društva tj. materijalnoj proizvodnji u kojem će na svim društvenim nivoima radnička klasa imati sve glavne poluge vodenja ekonomije u svojim rukama; bez čijih odluka nikakve banke niti općine, niti republika niti federacija ne mogu ulaziti ni u kakve financijske, investicijske i slične akcije i koji će donositi sve osnovne planove razvoja od regija, republike do federacije.

Vrijeme je, dakle, da klasni princip ne bude samo proklamiran u tom smislu da radnička klasa treba da ovlađa cijelokupnom proširenom reprodukcijom, nego da bude i dosljedno proveden u osnovnoj, proizvodnoj sferi društva. *Jer, još jedanput postavljamo bitno pitanje: kako radnička klasa može ovladati proširenom reprodukcijom ako nije tako samoupravno organizirana da na svakom nivou društva suvereno upravlja i odlučuje o svim bitnim ekonomskim tokovima i procesima!* Treba nam, dakle, cijelovita samoupravna organizacija radničke klase. I na kraju, postavlja se pitanje kako takvu organizaciju proizvodača provesti? Na kojim principima?

Ne vjerujem da postoji samo jedan mogući princip takve samoupravne organizacije. Različite će zemlje, već prema svojoj razvijenosti, tradicijama i iskustvima borbe radničke klase ovo fundamentalno pitanje rješavati na svoje specifične načine. Tako i mi moramo voditi računa o našoj razvijenosti, mogućnostima i zrelosti cijelokupnog društva. Zato za naš slučaj jedan »čist« sistem radničkih savjeta od baze do vrha, koji bi učinio suvišnim i političke organizacije i državu i sindikate, kakvih je konceptacija bilo u historiji radničkog pokreta — obična je historijska naičnost. Ovakvo rješavanje problema, po mom mišljenju, ne bi dolazilo danas u obzir ni u najrazvijenim društvima. Zato mislim da moramo uzimati u obzir sve ono dobro što je dosad stvoreno i što ima logiku svoga postojanja. To je, u prvom redu, delegatski politički sistem, bez obzira na njegovo sadašnje funkcioniranje, bez obzira na nužnost poboljšanja tog sistema, a i transformacije, jer društvo nije konstituirano samo od klase proizvodača, nego i od mnogih drugih slojeva bez kojih se ne mogu rješavati složena društvena pitanja.

Isto tako je na ovom stupnju društvenog razvoja, ne samo našega, nezaobilazno postojanje političkih organizacija, u našem slučaju u prvom redu SKJ koji okuplja i najbolje snage društva i koji je sve dosad, uza sve povremene krize, smogao snage da se kritički odnosi prema svojoj vlastitoj praksi i da se odupre jačem birokratiziranju koje bi ga onesposobilo da bude avangardna snaga u našem revolucionarnom procesu. Ali zato se i on mora mijenjati, doživjeti i dublje promjene, posebno s obzirom na demokratiziranje unutrašnjih odnosa.

Kako, dakle, kad sve ovo uzmemo u obzir konstituirati proizvodnu sferu društva da bi na svakom nivou društva suvereno ovladavala ekonomskim procesima. *Mislim da bi proizvodno-funkcionalni princip bio najprimjereniiji toj ideji samoupravne organizacije radničke klase.* On je u raznim svojim oblicima bio prisutan kao koncept u većini revolucionarnih pokreta u prvim decenijima našeg stoljeća, on je na svoj specifičan način prisutan u Lenjinovim shvaćanjima sovjeta, koncepcijama sovjetske republike kod komunista savjeta kao i u koncepcijama gildi kod engleskih gild-socijalista. Osnovna ideja je u svim tim slučajevima bila ista, iako je provedba uvek bila različita s obzirom na konkretne situacije, mogućnosti i tadašnje tradicije. Jedinstvo ovoga principa je u tome što je najlogičnije da radnička klasa proveđe svoju samoupravnu organizaciju prema proizvodno-funkcionalnom principu, jer delegati pojedinih privrednih grana ili privrednih cjelina i sistema najbolje poznaju probleme

upravo te svoje grane proizvodnje i mogu meritorno prosudivati o svim potrebama, nedostacima i zahtjevima razvoja.

Zato mislim da bi najlogičniji i najefikasniji način samoupravne organizacije radničke klase bio organizacija radničkih savjeta pojedinih grana proizvodnje ili, tamo gdje postoje, većih reproduksijskih cjelina koji bi se konstituirali od osnovnih organizacija udruženog rada preko općinskih (i možda ponegdje zajednice općina), pokrajinskih, republičkih do federalnih savjeta. Delegati pojedinih proizvodnih grana, na svim tim nivoima, birani na određeno vrijeme i u svakom momentu smjenjivi ako ne ispunjavaju odluke baze ili zanemaruju kontakte s bazom, sačinjavaju radničke savjete pojedinih grana proizvodnje ili pojedinih reproduksijskih cjelina. To su stalna tijela koja na svakom od tih nivoa svakodnevno rješavaju probleme proizvodnje, od planiranja i proširene reprodukcije do povezivanja pojedinih poduzeća i pogona. Svi radnički savjeti općine, pokrajine, republike ili federacije čine zajedno vijeća udruženog rada na svakom navedenom nivou u kojima najbolje može doći do izražaja i medusobna suradnja, povezivanje i kooperacija pojedinih proizvodača, što se inače ne mora ostvarivati samo preko ovih samoupravnih organizama. *Djelatnost svih ovih savjeta, potpomognuta znanstvenim i stručnim informacijama, analizama i prijedlozima pratećih instituta, značilo, bi ono što želimo – proširenom reprodukcijom ovladala bi radnička klasa.*

Ako bismo to preveli na posve konkretan jezik, to bi značilo da, na primjer, proizvodači metalne struke, tekstilne ili bilo koje druge specifične grane proizvodnje ili nekih većih reproduksijskih cjelina biraju svoje delegate u radnički savjet metalaca ili tekstilaca itd. općine, zajednice općina (ako je ta grana proizvodnje toliko razgranata), pokrajine, republike i federacije. Na svakom društvenom nivou ti savjeti rješavaju sva bitna pitanja razvoja i funkcionaliranja odredene grane proizvodnje, svi zajedno na svakom nivou, kao vijeće udruženog rada, vode brigu o razvoju privrede, prijedlozima za investicije itd. s obzirom na regiju u kojoj djeluju, što se sve verificira s ostalim vijećima na republičkom i federalnom nivou kao opći plan republike i federacije.²²⁷

Ova vijeća udruženog rada sastavni su dio općinskih, pokrajinskih, republičkih i saveznih skupština kao vijeća udruženog rada tih skupština. Ta se vijeća bitno razlikuju od sadašnjih, jer u njima su njihovi članovi delegati radnika pojedinih grana proizvodnje ili većih reproduksijskih cjelina koji poznaju ne samo svoje poduzeće nego i probleme pojedinih tih grana i sistema na republičkom i federalnom nivou i mogu meritorno

[227] Što se tiče terminologije, kod nas se za termine »sovjeti«, »Rāte« upotrebljavaju termini i savjet i vijeće. Kod nas bi se mogao termin »vijeće« upotrebljavati za kompleksnije samoupravne institucije. Na primjer radnički savjet jednog poduzeća ili grane proizvodnje, a vijeće udruženog rada kad se radi o složenijem organu koji obuhvaća više savjeta.

Osim toga, ne ulazim u pitanje da li je za svaku granu proizvodnje potrebna identična organizacija savjeta od općine dalje, naročito kad se radi o velikim sistemima. Za ovo su potrebne detaljnije analize strukture naše proizvodnje.

Ovdje se, kao i uvihek, postavlja i pitanje neposrednog i posrednog biranja delegata. Mislim da je teško izbjegći i posredno biranje, koje u jednom demokratskom društvu ne mora biti ništa manje demokratično i uspješno.

prosudivati o planovima i problemima proširene reprodukcije na tim nivoima. Oni stvaraju, dakle, na takvoj povezanoj i logičnoj samoupravnoj osnovi, samoupravne planove razvoja i određuju pravce razvoja cjelokupne privrede. Budući da proizvodači ne predstavljaju, kako sam već rekao, društvo u cjelini, oni iznose sve svoje planove i koncepte pred skupštine općina, pokrajine, republike i federacije *koje bi do republičkog nivoa mogle biti sastavljene samo od vijeća udruženog rada i vijeća općina, a na federalnom nivou od vijeća udruženog rada i vijeća naroda i narodnosti.* Na zajedničkim zasjedanjima definitivno se prihvataju predloženi planovi i koncepti. Međutim, pri svemu tome vijeće udruženog rada je glavni subjekt i nosilac privredne politike, te nikakva odluka u toj domeni ne može biti donesena bez njegova pristanka. To bi za mene bilo ostvarivanje hegemonije radničke klase u prvom redu u osnovnoj domeni društvenog života — proizvodnoj sferi, to bi za mene značilo da je radnička klasa ovlađala i proširenom reprodukcijom i planom. *Dok god ona nije samoupravno organizirana da na svakom nivou društva drži sve konce privrednog razvoja u svojim rukama — ona neće moći ovladati proširenom reprodukcijom, te će se uvijek ubacivati ostale tehnokratsko-birokratske, političke i finansijske strukture i govoriti i raditi u njezino ime.*

Ovako organizirani, radnički savjeti i vijeća udruženog rada na svim glavnim nivoima društvene organizacije mogli bi preuzeti, s delegatima iz ostalog dijela udruženog rada, i funkciju današnjih samoupravnih interesnih zajednica (SIZ-ova). Jer radnički savjeti pojedinih grana proizvodnje ili većih reproduktivskih cjelina upravo su ona mjesta gdje i treba da dode do susreta i suradnje između proizvodača u materijalnoj proizvodnji i ostalih radnih ljudi u drugim sferama društvenog rada i djelovanja. Mislim da je upravo sada, nakon tolikih pozitivnih i negativnih iskustava u našem socijalističkom razvoju, došlo vrijeme da se provede temeljita rasprava u našem društву o svim ovim bitnim pitanjima daljnje samoupravne transformacije zajednice. Naše organizirane socijalističke snage, u prvom redu Savez komunista i sindikat morali bi biti nosioci ove rasprave koja će možda pokazati da ima i drugih plodnih ideja u vezi s konkretnim rješavanjima navedenih problema. Za mene je u prvom redu važan opći princip samoupravnog organiziranja radničke klase od osnovne organizacije udruženog rada do federacije. To je prvo pitanje koje treba načelno, konzervativno i radikalno rješiti i raščistiti. A pitanje provedbe zavisiće od mnogih i daljih analiza cjelokupnog društvenog sistema, strukture proizvodnje, povezanosti, njezine integracije itd. Savez komunista trebalo bi da ovo shvati i preuzeme kao svoj historijski zadatak. Njegova briga ne može biti prije svega funkcioniranje političkog sistema i države, nego oslobođenje radničke klase od bilo kojeg oblika namjnih odnosa, od bilo kakvog tutorstva i djelovanja u njezino ime. Klasno pitanje hegemonije radničke klase u ovakvoj podjeli rada i klasnom društvu temeljno je pitanje socijalizma. Bez rješenja tog pitanja nema rješenja niti problema socijalističke demokracije, niti mnogih drugih ključnih pitanja našeg društva. Jer, samoupravno organizirana radnička klasa će kao proizvodači, ne svojim nekim posebnim karakteristikama nego ekonomskom nužnošću djelovati i biti garant jedinstva cjelokupne zajednice. To je glavna snaga koja može radikalnije prevladati uskogrud-

ne birokratske republikanizme, regionalizme i nacionalizme, jer svaki ekonomski promašaj ona prva osjeti uvek na svojim vlastitim ledima. Ne mislim time reći da ne postoje regionalni ili republički interesi i da o njima ne treba voditi računa. Ali kad već postoe — neka o tome vode po najprije računa oni koji i stvaraju višak rada kojim se i ti različiti interesi zadovoljavaju.

Sve ove duboko demokratske procese koje moramo dalje otvarati ako ne želimo ostati u ovakvim hibridnim situacijama i sistemima, s povremenim ali sigurnim krizama — moraju pratiti i demokratski procesi u ostalim sferama društvenog života, u prvom redu i u samom Savezu komunista, kao i u javnom mnjenju. Gušenjem demokratskog javnog mnjenja postiže se prividan mir, harmonija itd. a u stvari gomilaju se protivrječja, deformacije i slično, da na kraju uvek buknu u veoma neugodnim, pa čak i opasnim i veoma kompromitantnim oblicima. Da smo imali slobodniju cirkulaciju informacija, slobodniju raspravu, pa i polemiku o nekim veoma važnim pitanjima života naše zajednice, siguran sam da ne bismo imali takve političke drame kao što su bile na početku sedamdesetih godina i nekoliko godina poslije kosovski slučaj. Socijalističke i marksističke snage u našoj radničkoj klasi i inteligenciji mnogo su snažnije nego što je to tada došlo do izražaja i one bi u otvorenim sručljavanjima s navedenim negativnim tendencijama uvek dosad odnijele prevagu.

Mi se kao marksisti i komunisti zapravo nalazimo stalno pred historijskim nepoznanicama. Ovim putovima nije išlo još niti jedno društvo, pa ne možemo imati nikakvih drugih historijskih iskustava. Svaki korak koji činimo korak je u nepoznato, pri čemu se naše najbolje želje mogu kompromitirati zbog jedne stvarnosti koju nedovoljno sagledavamo u njenoj konkretnosti. Zato nam je demokratski dijalog životno potreban. Svi drugi razlozi, kao i drugaćija korištenja tog dijaloga, efemerni su, sitničavi i neprimjereni. Unošenje permanentnog kritičkog duha i rasprave o svim fundamentalnim problemima našega razvoja — jedna je od bitnih prepostavki zdravog socijalističkog razvoja. Tada se neće imati umjetni i lažni mir, nego permanentni »nemir«, permanentni otvoreni politički i društveni dijalog kao razumljiv i neophodan sastavni dio jedne stvaralačke socijalističke atmosfere.

U tom pogledu treba nam široki *socijalistički front samoupravnih snaga* kao zamjena za *Socijalistički savez*. Jer nama nije bitno da se netko proglašava socijalistom, bitno nam je da intimno prihvati osnovnu devizu socijalizma, jedini izlaz iz najamnih, klasnih i birokratsko-etatističkih odnosa — koncept i praksi samoupravljanja.

Zaključna razmatranja

Iz svih ovih analiza i razmatranja glavnih tokova i tendencija u razvoju suvremenog svijeta vidjelo se da su dvije tendencije dominantne: tendencija srašćivanja politike i ekonomike, koja se iskazuje u različitim oblicima, i tendencija prevladavanja tog etatističkog monopola u različitim konceptima i praksi samoupravljanja. Ove su tendencije nekad potpuno oprečne, a nekad se odvijaju i simultano, iako po svojoj suštini, po odnosima koji su im immanentni — isključuju jednu drugu.

Etatizam, sa svojim državno-kapitalističkim sadržajem, u odredenim historijskim relacijama može biti i pozitivno historijsko kretanje. Ono samo pokazuje da su se proizvodne snage toliko razvile da su okviri liberalnog, pa čak i monopolnog kapitalizma postali za njih preuski. Bez obzira na to ovi procesi državnog kapitalizma nisu ni inspirativni ni poticajni za razvijenu radničku klasu i razvijeno društvo. Najbolje se to opaža u nacionaliziranim industrijama zapadnog kapitalizma, kao i kod radničke klase u razdoblju državnog socijalizma. Ekonomski i politička otudenost nije prevladana pa se suvremeni čovjek, bez obzira na gromoglasne ideologije »slobodnog svijeta« i »razvijenog socijalizma«, još uvijek nalazi pred presudnim borbama za uspostavljanje svog historijskog digniteta. Da upravlja i svojim radom i rezultatima svoga rada. I zato je samoupravljanje — u različitim svojim oblicima — najdublja suština i smisao suvremene socijalne revolucije.

U ovom djelu sam pokazao da procesi državnog kapitalizma i državnog socijalizma nisu samo dominantni procesi našeg vremena, da nisu to samo odvojeni procesi, nego i da imaju mnogo toga zajedničkog i da se prožimaju. Dok su državno-kapitalističke procese unutar kapitalizma suvremeni teoretičari i istraživači ovih socijalnih fenomena u velikoj mjeri dobro i iscrpno dešifrirali, ovo srašćivanje ekonomike i politike u početnim razdobljima razvoja socijalizma, a naročito u brutalnim oblicima staljinizma — i danas ostaje teorijski izazov koji je za progresivnu misao od izuzetnog značenja. O ovom pitanju dovoljno sam pisao u djelu o marksizmu i socijalizmu, kao i u ovoj knjizi. Potrebno je, međutim, da se još jedanput osvrnem na jednu tezu koju su pojedini marksisti prihvatali kao rješenje ovog problema. Riječ je o tezi da se kod staljinizma i sličnih sistema radi o historijski novom načinu proizvodnje i na kraju i o posebnoj društveno-ekonomskoj formaciji — etatizmu. Pri tom se smatra da ga karakterizira i formiranje nove klase — partijsko-državne birokracije. Po tom konceptu, u svim takvim slučajevima radi se jednostavno o novom klasnom društvu pri čemu vladajuća birokracija kao nova klasa bra-

ni svoje klasne interese i pozicije, te radnička klasa i ostale progresivne snage stoje zapravo pred novom socijalnom revolucijom ako žele da ostvare ono oslobođenje koje je zacrtano u svim socijalističkim težnjama i borbama.

Upotreba pojma »etatizam« nije nova i nalazimo je kod pojedinih socijalista još na početku dvadesetih godina kao oznaku za nove fenomene u društvenom razvoju (npr., kod Ant. Labriole). Novo je, međutim, stajalište o posebnoj društveno-ekonomskoj formaciјi što je u biti konzekvencija tretiranja birokracije kao posebne socijalne klase. Sam pojam »etatizam«, posuden iz političke sfere, svojim nam sadržajem ne razotkriva kompleksnost svih zbivanja o kojima je riječ, sličnosti i razlike pojedinih društvenih sistema u kojima sve više dominira politička sfera, ali koji se isto tako mogu bitno razlikovati, kao i procese i prijelaze koji se pri tom javljaju. Kategorije državni kapitalizam (parcijalni ili integralni) i državni socijalizam omogućile su nam, kako se vidjelo iz ove rasprave, da se na liniji dosadašnjeg razvoja i već ostvarenih promjena objasne ovi procesi, njihovi kontinuiteti, prožimanja, stagnacije i moguća prevladavanja. Mislim da koncept o etatizmu kao novoj društveno-ekonomskoj formaciјi u prvom redu pojednostavljuje problem i onemogućuje da se razumiju dosadašnja veoma složena zbivanja u razvoju društava koja se zovu socijalističkim. Teškoće ovoga koncepta po mom su mišljenju slijedeće:

Ako se pojmom »etatizam« označe svi oni historijski slučajevi u kojima dominira politička sfera, partija i država, nemoguće je praviti razlike između sistema koji se bitno medusobom razlikuju. Zato neki, na primer, ne vide bitnije razlike između društveno-historijske situacije za vrijeđe Lenjina u Rusiji i kasnije Staljinovog etatizma, a neki niti razlike između staljinizma i fašizma. Kategorija etatizam nedovoljna je da objasni ove razlike, iako u svim slučajevima imamo više ili manje razvijen fenomen etatizma. Ova kategorija dobro nam služi da uočimo karakter političke vlasti i sistema, ali nipošto i sadržajnu stranu tog sistema.

Dosadašnji marksistički koncept društveno-ekonomske formacije podrazumijeva da su to etape progresivnog razvoja čovječanstva koji je karakteriziran i višim stupnjevima razvoja materijalne proizvodnje kao i cjelokupne ostale materijalne i duhovne prakse čovjekove. Ako je staljinizam nova društveno-ekonomska formacija, a staljinizam je bio izrazito reakcionarna, nazadna, involutivna pojava u razvoju socijalizma i modernog svijeta — onda bismo imali slučaj društveno-ekonomske formacije kao retrogradne etape u razvoju čovječanstva. Ovo bi bio zaključak koji ni u kojem slučaju nije teorijski dovoljno argumentiran i zasad prihvatljiv. Ovaj bi zaključak također bio u sebi protivrječan, jer bi trebalo prihvatići da se historija u jednom svom momentu, iako na osnovi razvoja proizvodnih snaga kreće retrogradno. Ili bi, u skladu s dosadašnjim shvaćanjima društveno-ekonomske formacije, trebalo staljinizam proglašiti progresivnim stupnjem razvoja društva, što niti jedan od protagonista koncepcije o novoj društveno-ekonomskoj formaciji i novoj izrabljivačkoj klasi i ne pomišlja da zastupa.

Teza da se pobjedom socijalističke revolucije, naročito u nerazvijenim zemljama, vodeće političke snage odmah instaliraju ne samo kao no-

va birokracija nego i nova klasa proizlazi iz davnog anarchističkog teorijskog arsenala po kojem bi revolucija trebala odmah dokinuti i državu i partije i klase. Svaka drugačija historijska praksa — a to su bile dosadašnje historijske činjenice koje nisu proizlazile iz dobre ili loše volje ovih ili onih protagonisti tih revolucionarnih procesa — proglašavala se odmah nelegitimnom, jer se nije slagala s apstraktnim konceptom koji je zapravo počivao na veoma tankim teorijskim pretpostavkama. Pretpostavljati, međutim, da jedan pokret, grupe i pojedinci ne mogu ostati dosljedni svojim historijskim nastojanjima, pa ako hoćemo i svojim idealima s kojima su ušli u historijske borbe, značilo bi zastupati jednu odavno poznatu mehanističko-materijalističku teoriju odraza po kojoj je svaki pojedinac ili grupa neopozivo odredena socijalnim položajem što ga ima u društvu. Na taj način ne bismo mogli razumjeti bezbroj fenomena, naročito među intelektualcima koji se pridružuju određenim socijalnim pokretima, a često postaju i njihove vodeće snage, usprkos svojim suprotnim klasnim i staleškim pozicijama. Čovjekova svijest i cijelokupnost njegove ličnosti nije samo puki odraz određenih socijalnih odnosa i položaja, nego aktivni agens u mijenjanju tih odnosa, pri čemu pojedine ličnosti i cijele grupacije mogu da djeluju protiv društvenih grupa i struktura kojima inače pripadaju. Kako bi se onda mogao razumjeti napor jugoslavenskih komunista, i ne samo njih, da razvojem samoupravljanja prevladaju birokratsko-etičke strukture i opasnosti po revoluciju. Ili napore Hruščova i mnogih drugih sovjetskih komunista da prevladaju razdoblje staljinizma s nedavnim ozakonjenjem samoupravljanja, bez obzira što se time dosegao samo nivo participacije, ili čehoslovačkih komunista inauguriranjem jedne nove inspirativne faze razvoja socijalizma itd. Time, naravno, ne mislim tvrditi da »društveno bivstvo ne određuje i društvenu svijest«, da pozicija određenih društvenih snaga ne djeluje na njihovu svijest i način djelovanja, da dominantni društveni položaj i političke ingerencije nemaju i odredene birokratske učinke na cijele te grupacije. Ali su to i mnogo složeniji procesi i ne tako jednosmerni kao što ih mehanička formula odnosa baze i nadgradnje shvaća. U historiji djeluju uvek živi ljudi sa svim svojim vlastitim osobinama, karakterima, strastima i spoznajama, a ne beskrvne kreature poput lutaka u modnim izlozima.

Svaki vladajući sloj nije ujedno i klasa, iako može imati neke karakteristike klase s obzirom na funkciju u cijelokupnom načinu proizvodnje. Kod socijalističke birokracije ne radi se o klasičnoj birokraciji veberovskog tipa, kao što sam već pokazao, bez obzira na to što neki slojevi državne birokracije tome i odgovaraju. Revolucionarne socijalističke snage različitih provenijencija daleko su od toga da bi svoj historijski angažman svele samo na borbu za vlast. Inspiracije su mnogo dublje i ne proizlaze samo iz Marxovih historijskih analiza, nego i demokratskog i humanističkog razvoja i streljenja u evropskoj civilizaciji posljednjih nekoliko stoljeća.

Međutim, činjenica je, što se nekad nije pretpostavljalo, jer se na čovjeka gledalo suviše romantičarski, da i nakon revolucije, pogotovo u zaostalijim uvjetima, neki procesi u sferi političke birokracije mogu privremeno zastrti bitne ciljeve socijalizma, deformirati odnose, ojačati pre-

siju, otudenost, obespravljenost čovjeka i masa itd. Tada nastaje razdoblje stagnacije državnog socijalizma, jačanja unutrašnjih protivrječja ne samo na političkom i duhovnom, kulturnom planu nego isto tako i u ekonomici, što je još presudnije za cijelokupan razvoj. U takvima slučajevima moguć je i krajnji obrat prema birokratsko-etatističkoj kontrarevoluciji kao što je bilo sa staljinizmom, a neke socijalističke zemlje bile su i na pragu toga (na primjer, Kina u vrijeme kulturne revolucije). Ekonomski sistem u tim slučajevima funkcioniра kao ogoljeli integralni državni kapitalizam, kada su sve ingerencije, od akumulacije viška rada do ekonomskog i društvenog plana monopol birokratsko-etatističkih snaga. Kontrarevolucija je to zato što se dio političke birokracije fizički obraćunava sa svima onima koji još pomišljaju na ostvarivanje onih ideaala s kojima su ušli u revoluciju, što se protivi svim sredstvima razvoju genuinih socijalističkih društvenih odnosa, socijalističke demokracije koja upravo u samoupravi proizvodača ima svoju historijsku osnovu. *Svako nasilno sprečavanje razvoja samoupravljanja u socijalizmu jest u biti birokratsko-etatistička kontrarevolucija.*

Kada bi te političke snage persistirale na takvima odnosima, kada bi u duljem vremenskom periodu rigorozno onemogućavale navedene socijalne procese demokratizacije i samoupravljanja — te bi političke snage, ta politička birokracija formirala bi se u posebnu klasu koja svim sredstvima brani svoje privilegije i sputava da državno-kapitalistički odnosi prelastaju u samoupravno socijalističke. To je, po mom mišljenju, bitni kriterij za određenje postojanja ili nepostojanja nove klase u društвima koja su započela svoju historijsku putanju socijalističkom revolucijom.

Iz svih ovih analiza i rasprava, kao i mnogih drugih u našoj i ostaloj marksističkoj i socijalističkoj literaturi, proizlazi sasvim sigurno jedno: da je riječ o novim historijskim procesima koje niti možemo jednostavno svoditi na stare kategorije niti ih shvaćati kao krute i nedinamične formacije. To ne znači da sve ove rasprave, u novije vrijeme diskusije i polemike između Mandela, Bettelheima, Sweezya, Azcaratea, Vásqueza, Schaffa, Lefebvrea i drugih, kao i između mnogih marksista u našoj zemlji, nisu dale niz rezultata u osvjetljavanju ovog novog historijskog fenomena.²²⁸ Ali su, po mom mišljenju, pregrubi misaoni instrumenti kad se u dešifriranju, na primjer istočnoevropskih društava, vladajuće snage jednostavno proglašavaju novom klasom, a sistem novom društveno-ekonomskom formacijom, etatizmom, ili socijalističkom ekonomskom formacijom društva s njenom deformiranom nadgradnjom itd., a da ne govorimo, naravno, o ideologiziranim interpretacijama tih sistema kao »razvijenog« ili »realnog« socijalizma. Ključne kategorije su, po mom mišljenju, što sam nastojao detaljnije pokazati u ovoj raspravi, kategorije državnog socijalizma i samoupravljanja. Problem državnog socijalizma, glavni je teorijski izazov svim naprednim snagama suvremenog svijeta, a i dosadašnja historijska praksa je pokazala da se radi o jednom protivrječnom i labilnom historijskom procesu čije se klatno može pomicati i prema postepenom prevladavanju državno socijalističkih struktura

[228] Vidi novije publikacije o tim raspravama od G. Boffa, *Il fenomeno Stalin nella storia del XX secolo*, Roma-Bari, 1982. i É. Pisier-Kouchner, *Les interprétations du stalinisme*, Paris, 1983.

(s osnovom u samoupravi proizvodača), kao i stagniranju tih struktura s mogućnošću retrogradnog razvoja koji dovodi u pitanje većinu pozicija osvojenih od socijalizma. Ali se isto tako vidjelo, na primjer u staljinizmu, kao i u lijevom apstraktnom radikalizmu poražene struje u kineskoj kulturnoj revoluciji, da te snage nisu duga vijeka. Dotle, opet, ti procesi prevladavanja državnog socijalizma, razvoja socijalističke demokracije, samoupravljanja na svim područjima društvenog života u zemljama koje su započele s prodorima socijalizma — a koje su uglavnom bile nerazvijene, — označavaju cijelo jedno historijsko razdoblje. U nerazvijenim situacijama revolucionarne snage su u prvom redu okupljene oko različitih tipova partijskih avangardnih organizacija. Ako je radnička klasa u manjini, što znači da je i seljaštvo kao majoritet u društvu uglavnom više ili manje nerazvijeno — u slučaju uspjeha revolucije radničku klasu i radne ljude nužno očekuje dugo razdoblje državnog socijalizma i politička birokracija kao dominantna društvena snaga. A to znači da su radnička klasa i ostale napredne snage suočene sa svim mogućim oscilacijama u razvoju društvenih odnosa koje smo i do danas vidjeli u takvim društvima.

Drugačije mogućnosti stoje pred radničkom klasom i ostalim socijalističkim snagama u razvijenim zemljama. Što te snage budu svjesnije suštine suvremenog historijskog prevrata, što budu svjesnije da je socijalizam jedan novi historijski oslobođilački i humanistički pokret — uloga političkih snaga bit će manja, a neposredna aktivnost, neposredno historijsko stvaralaštvo radnih ljudi u različitim oblicima samoupravljanja to veće. U tim uvjetima državni socijalizam ne mora biti dominantni društveni odnos jer će od samog početka imati jaku protutežu u samoodređuju i samoorganizaciji radničke klase i radnih ljudi uopće.

Postoje još neki procesi i fenomeni u suvremenom svijetu koji nisu predmet mojih istraživanja, jer se radi o eminentno ekonomskim i političkim problemima. Osim toga, karakter tih procesa i njihove perspektive u velikoj mjeri i bitno zavise od promjena društvene strukture u pojedinim zemljama. Riječ je o fenomenu multinacionalnih kompanija i raznim drugim međunarodnim ekonomskim i političkim organizacijama i savezima koji su za suvremenii razvoj od izuzetnog značenja. S obzirom na međunarodne ekonomske odnose, naročito je važno pitanje sve jači razvoj multinacionalnih kompanija koje imaju svoja središta u najrazvijenijim zemljama. Marksisti su već na početku stoljeća (**Lenjin, R. Luxemburg, Buharin, Hilferding, Kautsky** i dr.) uvidali probleme stvaranja svjetske privrede, internacionalizacije kapitala, međunarodnih trustova itd. Tada, međutim, s obzirom na razvoj multinacionalnih kompanija ovaj problem nije bio tako akutan kao danas. Multinacionalne kompanije postaju ne samo divovske organizacije nego igraju snažnu ekonomsku i političku ulogu u svjetskim razmjerima, a naročito u razvoju nerazvijenih zemalja. Prema tome, ako govorimo o osnovnim tendencijama razvoja suvremena svijeta, u obuhvatnijoj analizi mora se uključiti i ova njegova dimenzija.²²⁹

[229] Vidi, na primjer na našem jeziku, osim već citiranih djela, Chr. Palloix, *Svjetska kapitalistička privreda i multinacionalne kompanije*, Zagreb, 1979; Ch. A. Michalet, *Svjetski kapitalizam*, Zagreb, 1980; V. Mileta, *Međunarodne ekonomske organizacije I Integracije*, Zagreb, 1983.

Na ovom mjestu upozoravam samo na neke probleme koji su za socijalizam od posebnog interesa. U prvom redu, funkcioniranje multinacionalnih kompanija pokazuje velike mogućnosti internacionalne organizacije ekonomike, što je svakako perspektiva i socijalizma kao svjetskog sistema. Suvremeni razvoj nauke, tzv. naučno-tehnička revolucija, s izvanrednim razvojem informatike, omogućili su upravljanje, koordinaciju, planiranje ekonomskih tokova koji daleko prelaze nacionalne graniče. Mogućnost sve veće povezanosti pojedinih grana proizvodnje pokazuje, još više nego svjetsko tržište, da u razvoju modernog svijeta nacionalne granice postaju preuske i zapravo anakronične.

U suvremenom svijetu kapitalizma uočava se, dakle, dvostruka tendencija razvoja: i jačanje državne sfere i jačanje trans-državne sfere u obliku multinacionalnih kompanija koje moraju dolaziti u sukob s nacionalnim ekonomijama i nacionalnim državama. Unutar kapitalističkog svijeta odnos suvremenih država i multinacionalnih kompanija po svoj prilici je problem koji će potresati neposrednu budućnost suvremenog čovječanstva. Kakve će, naprotiv, nastati situacije kad jednom razvoj samoupravljanja postane dominantniji oblik društvenih odnosa, teško je reći. Buduća samoupravna organizacija svijeta sigurno će se moći koristiti mnogim stečenim iskustvima organizacije u ovakvim medunarodnim ekonomskim i političkim sistemima, bez obzira na njihov današnji kapitalistički karakter. Ali ako interesi slobodnih proizvodača, koji će sudbitu svoje egzistencije uzeti u svoje ruke, dodu u sukob s tim golemlim formacijama, u kojima se gubi baza sa svojim pravima, planovima i interesima — one će se raspasti pod tim pritiskom isto tako kao što su se raspale gigantske države posljednjih stoljeća zbog interesa i digniteta pojedinih nacija.

Danas se nalazimo u fazi izvanredno snažnog razvoja nauke i konzistentno tome ostalih proizvodnih snaga. Čovjekovo mijenjanje svijeta, današnjih društvenih odnosa u smjeru razvijenijeg socijalizma i komunizma bez ove znanstvene osnove obična je iluzija. Ovaj visoki razvoj proizvodnih snaga je materijalna osnova skraćivanja radnog dana i na kraju prevladavanja velike historijske podjele rada na fizički i umni rad — a sve je to bitna pretpostavka da radni čovjek u raznim oblicima samoupravljanja i radnim asocijacijama ovlada svojim historijskim životom i formira novi tip ljudske zajednice, novu etapu historije.

Zato je danas borba za skraćivanje radnog dana — a ona je već moguća na temelju navedenog razvoja materijalne i duhovne proizvodnje — u biti i borba protiv kapitalističkih i državno-socijalističkih društvenih odnosa. Samoupravljač će postati stvarni samoupravljač tek onda kad bude najveći dio dana oslobođen od vezanosti za jedan oblik proizvodnje ili rada i, na kraju, kad potpuno prevlada takav oblik podjele rada.

Ova borba za nove ljudske odnose, humanije i solidarnije, nije više samo stvar radničke klase, nego zahvaća sve šire slojeve razvijenog čovječanstva jer ljudi vide da vodeće snage svijeta vode čovječanstvo iz jedne katastrofe u drugu, a da društvo pri tom nema nikakvu odlučujuću riječ. Razni suvremeni pokreti za mir, za zaštitu prirode u osnovi su i sve će više prerastati u pokrete za drugačije i nove društvene odnose. Kapitali-

stički profit više ne može biti osnovni impuls društvenog razvoja, kao ni birokratski voluntarizam, jer sve to vodi do daljih besmislenih i tragičnih situacija.

Cjelokupna ova analiza dovela nas je do zaključka da državno-kapitalističke tendencije i strukture u modernom kapitalizmu, čak i u povoljnijim demokratskim oblicima, ne mogu zadovoljiti oslobođilačke težnje suvremenog čovjeka. Čovjek je u svim tim sistemima, i nacionalnim i internacionalnim, u biti još uvijek otuden, još uvijek je objekt koji služi raznim interesima koji ne proizlaze iz njegovih vlastitih potreba. Vidjeli smo da se takvo stanje može prevladavati samo daljom socijalizacijom društvenih odnosa tj. razvitkom različitih oblika samoupravljanja koje će se historijski realizirati u beskrajnom mnoštvu oblika u skladu s tradicijama, iskustvima i stvaralaštvom pojedinih naroda i nacija.

Isto tako smo pokazali da i državni socijalizam, u svojim počecima progresivno čovjekovo dostignuće, ako ne ugradi samoupravne protuteže u svom razvoju, a to znači demokratizaciju društvenih odnosa od ekonomskе baze do javnog mnenja, politike i kulture — nužno mora degenerirati u konzervativne birokratske strukture i odnose s vjerojatnim ishodom u takvim deformacijama koje imaju sva obilježja jedne specifične kontrarevolucije. Državni socijalizam ima svoju historijsku opravdost samo kao prelazno društvo, kao društvo s tendencijom samoupravnog prevladavanja.

Ako tome dodamo da su nerazvijena društva prisiljena da se još duže razvijaju u političkim okvirima državnog socijalizma ili državnog kapitalizma — možemo zaključiti s onim što je misao vodilja cjelokupne ove rasprave: s obzirom na problem društveno-ekonomskih odnosa, mijenjanje i prevladavanje suvremenog klasnog, gradanskog društva ekonomskе i političke alijenacije, s obzirom na ostvarivanje jedne nove humane i solidarne zajednice u kojoj će nacije, rase ili vjere biti potpuno sekundarne značajke — procesi samoupravljanja u svim sferama društvenog života stvarna su permanentna revolucija naše epohe.

Zagreb, 25.III 1984.

Registrar imena

- Aleksandrov G. F., 17_b
Anweiler O., 47_b, 59_b, 63_b
Aršinov P., 29, 84, 85, 86, 89_b
Arvon H., 22_b
Avilov, 38
Azcarate M., 186
- Bahro R., 130, 144
Bakarić V., 156, 169
Bakunjin M., 21, 22, 23, 24, 25, 26,
29, 75, 82, 83, 89
- Baran P. A., 120, 124, 127
Beaumarchais P. A. C., 23
Bechofer C. E., 91
Bernstein E., 113
Berth E., 78
Bettelheim Ch., 47_b, 52_b, 54_b, 74_b,
124_b, 186
- Bilandžić D., 153
Blanc L., 83
Bocvara P., 120_b, 124_b
Boffa G., 186_b
Brass O., 105
Braunthal J., 22_b
Brockschmidt K. F., 21
Broué P., 47_b
Bruno G., 7
Buharin N. I., 59, 61, 63, 74_b, 187
Burnham J., 122
- Cafiero C., 81
Campbell J. R., 96
Carr E. H., 47_b
Caratan B., 47_b, 61_b
Cole G. D. H., 22_b, 90, 91, 92, 93,
94, 95
Cornelissen Ch., 29, 89_b
- Čepo Z., 47_b
Čeprakov V., 120_b
Cerevan N., 38
Černjakov, 86
- Dajić P., 47_b
Däumig E., 89, 103, 104
Darwin Ch., 82
Davin L., 121
De Leon D., 78
Diderot D., 7
Diehl K., 22_b
Dragičević A., 124_b
Dubieff H., 80
Dujić A., 47_b
- Dilas M., 156
- Ejhenbaum V. M. (Volin), 86_b
Ellenstein J., 47_b
Engels F., 21, 22, 24_b, 25, 26, 27,
28, 29, 30, 31, 41, 42, 44, 46, 88,
90, 97, 107, 112, 117_b, 138, 147,
149, 155, 156, 157
- Feuerbach L., 25
Fichte J. G., 7
- Galbraith J. K., 123, 124_b
Gallacher W., 96
Geyer K., 98, 104, 105
Giddens A., 124_b
Gide Ch., 22_b
Golubović Z., 47_b
Gorter H., 82, 100, 101, 102, 103
Gramsci A., 102, 103, 106
Griffuels V., 76
Guerin D., 22_b, 23
Guillaume J., 29
Gurvitch G., 28

- Hardy K., 90
 Hegel G. W. F., 7, 134
 Hess M., 25
 Hilferding R., 187
 Hobson S. G., 91
 Hofmann W., 22_b
 Hruščov N. S., 150_b, 185
 Hyndeman H. N., 90
- Jacobi E., 106
 Joches L., 87
- ^Kamenjev L. B., 39, 41
 Kardelj E., 135, 136, 139_b, 156, 158, 159_b, 170, 176
 Kautsky K., 41, 149, 187
 Kerenski A. F., 84
 Keynes J. M., 121
 Kidrič B., 156, 158
 Kollontaj A., 63, 70, 71, 73
 Korsch K., 49, 100, 103, 105, 151
 Kraigher S., 172_b
 Kreft A., 103, 104
 Kričevski B., 77
 Kropotkin P., 22, 81, 82, 83, 84
- Labriola Art., 76, 77, 184
 Lagardelle H., 76, 77, 78
 Landauer C., 22_b
 Lassalle F., 21
 Léfeuvre H., 186
- Lenjin V. I., 16, 17_b, 22, 29, 35, 36_b, 37, 38, 39, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54_b, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 73, 74, 75_b, 78, 79, 95, 97, 101, 102, 113, 114, 117_b, 118, 119, 123, 129, 143, 147, 149, 150, 151, 156, 179, 184, 187
- Liebknecht K., 87
 Liebman M., 52, 54, 55, 58
 Locke J., 7
 Lomov A., 51
 Luxemburg R., 87, 98, 99, 103, 187
- Mahno N., 86, 89
 Malatesta E., 81, 89
 Mandel E., 120_b, 124_b, 127_b, 186
 Marković Lj., 124
 Martov J., 55_b
 Marx K., 17, 21, 22, 24_b, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 35, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 66, 75, 76, 77, 83, 88, 89, 107, 112, 117_b, 124, 125, 129, 130, 134, 145, 147, 149, 154, 155, 156, 157, 159, 161, 185
- Mattick P., 124_b, 151
 Mehring F., 22_b, 87
 Mesić M., 47_b
 Michalet Ch. A., 187_b
 Michels R., 76, 78
 Mileta V., 187_b
 Miliband R., 124
 Molière J. B. P., 23
 Morris W., 90
 Mračnij M. E., 86
 Muckle F., 22_b
 Müller R., 98, 103, 104, 105
 Murphy J. T., 96
 Mussolini B., 127_b
- Naumov, 37
 Nettlau M., 22_b
 .
 Oberländer E., 22_b
 Orage A. R., 91
 Osinski V., 51, 52
- Paepe C. de., 82
 Pankratova A. M., 36, 37, 38, 50, 53, 54, 55, 56_b
 Pannekoek A., 41, 49, 87, 100, 101, 102, 103, 151
 Pantić V., 105
 Parsons T., 133
 Pelloutier F., 31, 75
 Pestaña A., 78, 79, 80
 Pieck W., 87
 Pisier-Kouchner É., 186_b
 Pjatakov G., 51

- Plehanov G. V., 41, 149
 Pokrovski M. N., 36
 Popović M., 124, 156, 168
 Poulantzas N., 124_b
 Prager Th., 124_b
 Preobraženski E. A., 51
 Pribičević B., 95_b, 96, 97_b
 Proudhon J., 22, 23, 27, 28, 29, 75
 Reckit M. B., 91_b
 Reclus E., 81, 82_b
 Ricardo D., 83
 Rist Ch., 22_b
 Rocker R., 79
 Rosenfeld C., 105
 Rühle O., 87, 88, 100, 101
 Santillana D. A., 80
 Schaff A., 186
 Schapiro L., 47
 Schröder K., 87, 100, 101, 102
 Schumpeter J., 121, 122
 Schwitzguebel A., 29, 81, 82
 Seguí S., 78
 Sekelj L., 22
 Shonfield A., 124_b
 Skobeljev M. I., 37
 Smith A., 83
 Sokolnikov G. J., 51
 Sorel G., 22, 31, 76, 77, 78
 Spinoza B. de 7
- Staljin J. V., 14, 22, 60, 62, 65_b, 66,
 89_b, 112, 113_b, 114, 115, 117_b,
 135, 142, 143, 149, 150, 151,
 153_b, 154, 164, 186_b
 Stepanov I. I., 50
 Stirner M., 22
 Strachy J., 124_b
 Suhanov N., 54_b, 55_b
 Supek R., 75_b
 Sweezy P. M., 120_b, 124_b, 127_b, 186
 Šljapnikov A. G., 63, 70, 73_b
 Štajner R., 124_b, 143_b
 Tito J. B., 151_b, 155, 156_b, 157, 163
 Togliatti P., 102_b
 Trocki L. D., 39, 47, 58, 59, 60, 61,
 62, 63, 69, 70_b, 74_b, 151
 Valevski, 85, 86
 Vásquez A. S., 186
 Vlahović V., 156
 Volin L., 84, 86
 Vranicki P., 156_b, 176_b
 Weber M., 133, 134, 135
 Zinovjev G. E., 38, 74
 Ždanov A. A., 117_b, 156
 Živanov S., 47_b, 52_b, 75_b
 Zivotov, 37

**Predrag Vranicki
Samoupravljanje
kao
permanentna revolucija**

Prvo izdanje

cekade

SNL

Izdavač:

**Centar za kulturnu
djelatnost
Zagreb, Mihanovićeva 28**

Izdavač:

**Sveučilišna naklada
Liber
Zagreb, Savska cesta 16**

Za izdavača:

Branko Miškić

Za izdavača:

Mira Krizmanić

Kat. 19

Br. MK 365

**Recenzenti: Veljko Cvjetičanin, Vjekoslav Mikec
Iktor: Mirjana Viculin, oprema Mihajlo Arsovski
Naklada: 2000
Tisk: RO »Zrinski« TIZ Čakovec**

